

UTSKRIFT 19

LEIF HÄGGSTRÖM

GRAVAR, RITUALER OCH MÄNNISKOR I HALLÄNSK FÖRHISTORIA

GRAVAR, RITUALER OCH MÄNNISKOR
I HALLÄNSK FÖRHISTORIA

UTSKRIFT 19

GRAVAR, RITUALER OCH MÄNNISKOR I HALLÄNSK FÖRHISTORIA

Leif Haggström

Forskningen som ligger till grund för boken har finansierats av:
Lennart J Hägglunds stiftelse för arkeologisk forskning och utbildning
Berit Wallenbergs stiftelse.

Boken har tryckts med medel från:
Lennart J Hägglunds stiftelse för arkeologisk forskning och utbildning.
Stiftelsen Klingspors fond.

Utskrift 19 Gravar, ritualer och människor i halländsk förhistoria

Utskrift ges ut av Stiftelsen Hallands Läns museer, Kulturmiljö Halland

Detta är nr 19 i en löpande serie

Postadress: Kulturmiljö Halland, Tollsgatan 7, 302 32 Halmstad

Tel: 035-19 26 00

Hemsida: www.museumhalland.se *E-post:* kulturmiljo@museumhalland.se

Bild framsida: John Augustsson, Eftra, vid en arkeologisk undersökning i Sörby, Vessige socken.

I förgrunden grav VIII. *Foto:* Lennart Lundborg 1966. © Hallands konstmuseum, T5592:1-2.

Bild baksida: Grav A1500 i Brune kulle (Skrea RAÄ 21:1), gravkärlet innehöll de kremerade resterna av en medelålders man. *Foto:* Anna Aulin. © Kulturmiljö Halland, KMH 2015-40-19

Form och layout: Anders Andersson

© Kulturmiljö Halland och författaren.

Författaren ansvarar själv för innehållet.

Tryck: Bulls Graphics, Halmstad 2022

ISBN 91-85720-70-4

ISSN 1102-7290

Innehåll

Förord	7
Den tudelade kroppen	15
Fire walk with me – om eldmonumentet i Eldsberga	25
En västsvensk ryttargrav från tidig vikingatid	44
Grävlingens gravhög och hens röda tråd	61
Grävlingar i halländsk arkeologi	75
De dödas djur	91
De kittellagda	97
Fiskare och bönder	109
Gravlista	121

Förord

*For the living know that they shall die:
but the dead know not anything,
neither have they any more a reward;
for the memory of them is forgotten.*

Detta kan man läsa i *King James Bibel*, avsnittet *Predikaren 9:5*. Versen är tydligare i sin gamla engelska översättning än i någon av de svenska översättningar och tolkningar jag läst. Jag tycker att bibelversen sätter fingret på några viktiga fenomen kring vår relation till döden och de döda. Döden handlar om de levande snarare än de döda. Samtidigt speglar den mer dagens inställning till döden än den förgångna tid då versen översattes, först till latin därefter engelska. När den översattes var ett liv efter detta en självklar sanning, vilket det inte är idag, i synnerhet inte i Sverige som ju är ett de mest sekulariserade länderna i världen. I *Hávanmál* finns en vers med ett kompletterande innehåll, vers 77 lyder:

*Fä dör,
fränder dö,
även själv skiljes du hädan,
men ett vet jag,
som aldrig dör,
domen över död man.*

Minnet av de döda som individer må försvinna tids nog men spår av de döda finns över allt runt omkring oss. Och spåren är rent fysiska, ofta påtagliga för den som lärt sig se dem. Osynliga för gemene man. Denna bok utgår från en arkeologs tankar och funderingar kring döden, de döda och deras spår med Halländsk arkeologi som ramverk. Samtidigt används de döda som utgångspunkt för att diskutera de levande, deras världssyn och ekonomi.

Arkeologin handlar i de flesta fall om tider då världsbilden var fundamentalt annorlunda än idag och det är spåren av detta som vi handskas med dagligdags som arkeologer. De människor vars spår vi utforskar levde i tron att allt styrdes av högre

eller kanske yttre, makter. Idag, i vårt samhälle som är näst intill helt sekulariserat, är detta svårt att föreställa sig. Men då var det en realitet.

Boken har skrivits successivt över många år. Några delar baseras på uppdragsarkeologiska projekt vilka jag deltagit i, till exempel de arkeologiska undersökningarna inför en ny deponi i Kistinge utanför Halmstad och bostadsområdet Brune Kulle söder om Falkenberg. Andra, äldre undersökningar, har jag kunnat utforska genom forskningsmedel från Lennart J Hägglunds stiftelse för arkeologisk forskning samt Berit Wallenbergs stiftelse.

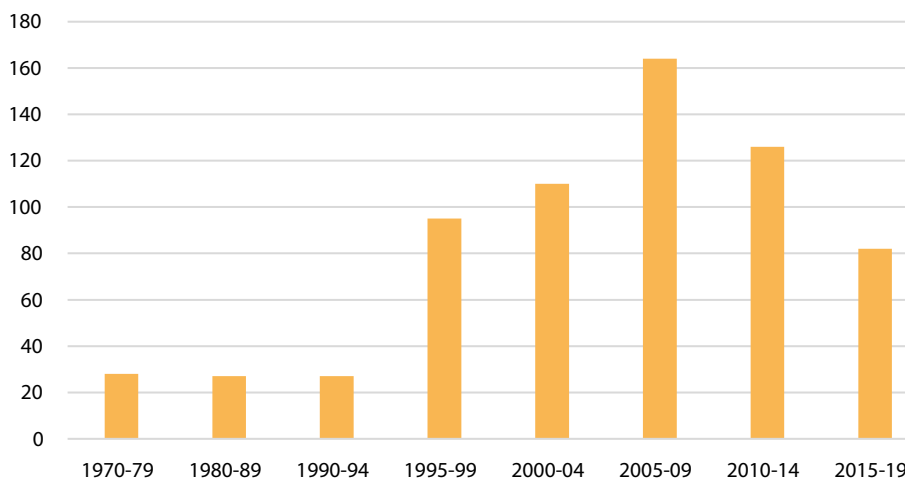
Hela boken har tagit betydligt längre tid att skriva än vad som var planerat, men så blir det när stressen och osäkerheten i dagens kulturarvsförvaltning kommer allt för nära och gör en sjuk. Jag är en av alla de som under senare år drabbats av dagens svenska folksjukdom: stressutmattnings. Jag hävdar med bestämdhet att min sjukdom delvis är orsakad av new public management inom kulturarvsförvaltningen där allt högre krav läggs på administration och formalia. Formaliteter, som att uppfylla olika krav och måsten snarare än att ägna tid och kraft åt att dokumentera och publicera hotade fornlämningar på bästa sätt. Bevarandet och utforskandet är vad vi arkeologer egentligen är utbildade till och det som lockat de flesta av oss till yrket från början. Kraven på hur kostnader, försäkringar, underkonsulter m. fl. redovisas kan idag upplevas som högre eller mer detaljerade i ett arkeologiskt anbud och ett arkeologiskt uppdrag än inom många andra branscher. Få andra branscher skall i ett anbud ange exakt tidsfördelning mellan olika arbetsmoment för ett uppdrags genomförande, särskilt inte uppdrag som blott betingar lägre sjuksiffriga belopp. Kulturarvsförvaltningens försök att vara totalt transparent går ut över grundsyftet där fornlämningar skall bevaras, i de fall de inte kan bevaras skall en så fullständig dokumentation som möjligt sparas i arkiv och representativa fynd konserveras och magasineras intill evigheten (eller näst intill). Evigheten är ett svindlande perspektiv som är svårförenligt med pressade kostnader och upphandling.

New public management inom arkeologin är viktigt och komplicerat nog att uppmärksammas och problematiseras i egna projekt för om vi inte gör det nu riskerar framtidens dom över dagens arkeologi att bli mycket hård. Då kommer framtida kollegor att förundras över våra prioriteringar och den kunskap som vi lät glida mellan våra fingrar och försvinna med hänvisning till att just det anbudet var bäst eftersom det var:

- Billigast eller
- "Effektivast" eller
- Sparar tid på att fotografera undersökta anläggningar i stället för att både fotografera och skapa en tolkande ritning eller

- Lyckas argumentera för att en hälften så stor anbudsbudget som konkurrenten fortfarande innebär en tillräckligt hög ambitionsnivå i förhållande till kravspecifikationen eller
- Lyckas undersöka 20 anläggningar per dag och arkeolog till skillnad från konkurrentens 14 (med allt vad det måste medföra i skillnad i noggrannhet) eller
- Att hög ambitionsnivå inte innebär att man lyfter blicken och ökar den generella kunskapen utan bara den platsspecifika

Det tydligaste är att New Public Management inom arkeologin inneburit en minskad mängd fördjupade publiceringar, eller om man så vill forskningsinsatser på framgrävt material. Detta märks exempelvis när man gör publiceringsanalyser över tid. För Hallands del ser publiceringen, enligt biblioteksdaten Libris, ut som i diagrammet här intill. 1990-talets förändring med ökade vetenskapliga krav på de grävande institutionerna syns tydligt. Därefter märks det striktare upphandlingsförfarandet tydligt med konsekvensen att publiceringsfrekvensen sjunker från 2010 och framåt. En brasklapp i sammanhanget är att principen för inskrivningen i Libris kan variera över tid, inte minst i fråga om artiklar skrivs in från tidskrifter och antologier eller ej samt hur detta sker när en tidskrift går från papperspublicering till elektronisk publicering. Detta kan dock inte förklara hela nedgången. Den halländska arkeologins volym varierar kraftigt från år till år men skall man generalisera så har den varit på ungefär samma omfattning sedan det sena 1980-talet som idag, sett till mängden dagsverken. Skillnaden ligger i vad tiden läggs på, och vetenskapliga publiceringar av resultat är inte det som prioriteras. Ett undantag från regeln är denna skriftserie som kommer ut med ojämna mellanrum men den

Publiceringar av Halländsk arkeologi enligt Libris.

prioriteras och ges ut för att tillgängliggöra halländsk arkeologisk forskning som en del av det länsmuseala uppdraget.

Trots New public management blev det till slut en tematisk bok med artiklar om gravar och relationen till döden i Halländsk förhistoria. De olika artiklarna tar fasta på lite olika fenomen som jag av irrationella anledningar intresserat mig för. Mitt intresse har ibland lockats av hur fenomenen ter sig i Halländsk arkeologi och halländska fornlämningar, intresset har också lockats av hur de förhåller sig till fenomen i dagens samhälle.

I flera av artiklarna återkommer jag till arkeologins förutsättningar och New Public Management, de är som sagt viktiga att ha klara för sig om man vill förstå varför dagens prioriteringar ser ut som de gör och varför vissa saker tar väldigt lång tid att publicera. Kanske uppfattas dessa utvecklingar som pekoral eller gnäll men de är en del av dagens förutsättningar och det är något arkeologin måste börja diskutera annat än vid kaffebord och på sociala medier. Ett annat tema som återkommer, upprepas om man så vill, handlar om bevarandeförhållanden och nedbrytning. Dessa båda teman kan upplevas som tjugiga men jag har valt att ta upp dem när jag anser att det behövs då jag utgår från att ingen läser boken från pärm till pärm utan snarare plockar det kapitel som lockar för stunden – särskilt om läsaren använder sig av den kommande elektroniska utgåvan. Utöver detta är döden och arkeologiskt undersökta gravar samt deras innehåll bokens röda tråd.

Idag kan vi emellanåt förfasa oss över hur människor behandlar varandra, bilderna från Daesh härjningar och deras skändande av kroppar brinner fortfarande på min näthinna trots att det var ett par år sedan de uppmärksammades som mest. När detta skrivs pågår en (tillfällig?) reträtt av de ryska styrkorna från delar av Ukraina varvid spår av förskräckliga övergrepp uppdagas bland alla döda truppers lämnar i sina spår. Men hur var det förr? En artikel handlar om hur man delat upp den dödes kropp i flera bitar och gravlagt dem i olika delar av ett gravmonument. Det är inget vi vanligen brukar stöta på inom arkeologin däremot är gravar där bara delar av kroppen finns representerade desto vanligare. Om uppdelningen av kroppen är en skändning, en sedvänja, en säkerhetsåtgärd eller lite av varje kan vi naturligtvis inte veta men vi kan notera och diskutera förekomsten. Texten inleds med ett resonemang om vad som är en grav.

Bokens andra artikel behandlar också vad som är en grav. Idag är en grav för de flesta människor synonymt med en behållare för mänskliga kvarlevor. Detta slår igenom i kulturarvsförvaltningen där man i de vanligaste kategorierna finner boplatser respektive gravar. Men inom kategorin gravar ryms så mycket mer än större eller mindre behållare för mänskliga kvarlevor. Där finns konstruktioner som vi trots alla moderna analysmetoder inte med bästa vilja kan koppla till döda kroppar och begravning. En av artiklarna behandlar ett par sådana gravar, eller snarare monument, vilka undersöktes inför anläggandet av en ny deponi utanför Halmstad. I

artikeln diskuteras vår antikvariska begreppsapparat och vad den får för konsekvenser vilket är en viktig utgångspunkt för resten av bokens innehåll.

Arkeologin existerar inte för sin egen skull, den existerar i mångt och mycket för folks intresse för det förgångna och platser (och länders) historia. Utan intresserade människor skulle arkeologin förlora sitt värde, arkeologin skulle också tappa många vaksamma ögon ute i bygderna. En artikel handlar om de fynd ett par sådana vaksamma ögon avslöjade och rapporterade in. Det visade sig vara en vikingatida ryttargrav med ett fyndmaterial som bland annat innehåller betselbeslag och en nyckel, fynd som är ovanliga i Halland var för sig och är unika i kombination.

Idag har vi trots vår förmenta upplysthet svårt att förstå och acceptera skiftande könsrollerna i olika kulturer. Skillnaderna mellan olika kulturers syn på könsroller kan vara stora och krockarna kan bli problematiska, vilket vi med allt större tydlighet sett i vår samtid under senare år. Att då förvänta oss att vi skall förstå och kunna tolka könsrollerna under olika tider kan förefalla lite förmätet. Samtidigt måste man resonera kring och försöka tolka hur det kan ha varit. Jag gör ett för mig mycket ambitiöst försök till detta i en artikel om de gravlagda i en bronsåldershög. Artikeln är från början skriven till en vänbok till en av de främsta forskarna med inriktning på genderarkeologi, professor Elisabeth Arwill Nordbladh. Eftersom den aktuella publikationen kan vara lite svår att få tag i så har jag valt att återpublicera artikeln i näst intill oförändrat skick i denna bok. Som ett appendix till denna artikel följer en kort fördjupning om grävlingar i Halländsk förhistoria.

Ett inom arkeologin sällan behandlat ämne, kanske på grund av att det är svårhanterat inte minst metodiskt, är forntidens barn. I Halland innehåller färre än var tionde plats med gravar identifierade rester av barn, samtidigt vet vi att lågtekkniska samhällen har en mycket hög barnadödlighet så frågan är var de Halländska barnen är. Sedan måste man fundera över vad ett barn är och när en person inte längre räknas som barn utan något annat. När är barnet stort nog att bidra till gruppens och samhällets försörjning och fortlevnad? När är barnet stort nog att risken för barnadödlighet är så låg att det pragmatiskt sett är värt att investera djupare känslor och resurser på barnet? Räknades inte barnen som "gravvärdiga" förrän de uppnått en viss ålder eller är det de halländska sura jordarna som åter spelar oss ett spratt? Frågorna kring barn i det äldre Halland är många och några av svaren som ges skapar nya frågor.

Människans förhållande till djur varierar genom tiderna. Idag i Sverige är djurväl-färden hög och djurägare är villiga att ge sina sällskapsdjur nästan samma vård som en människa, vilket ger skenande försäkringskostnader och en lukrativ marknad för riskkapitalbolagen som valt att investera i veterinärvård. I det halländska gravmaterialet så kan vi se att djur framför allt förekommer i bronsålderns och den yngre järnålderns gravar, absolut högst andel djur finns i yngre järnålder. Vi kan konstatera att man under äldre tid primärt lade djur som kan klassas som mat

(färdkost?) i gravarna medan andelen djur som kan definieras som färdkamrater ökar under yngre järnålder.

Fyndet av en märklig gravkittel i metall från förromersk järnålder i Skrea är utgångspunkten för resonemang om kittlar som symboler i olika förhistoriska kulturer. Det resoneras kring att gravläggandet av människor i en kittel, inte minst en så speciell kittel som den i Skrea, kan tolkas som ett försök att ge de avlidna en möjlighet till återfödelse i denna eller nästa värld.

Halland drar till sig stora skaror av turister sommartid, turister som kommer inte minst för kusten och sandstränderna. Hallands kust är lång och inte ens om man befinner sig i Hallands enda inlandskommun, Hylte, så tar det mer än någon dag till häst att nå fram till en plats från vilken man kan se havet. Trots detta är de konkreta spåren av utnyttjande av marina resurser under förhistorisk tid mycket fåtaliga. I ett försök att komma åt det marina resursutnyttjande används ^{13}C -halten i ^{14}C -daterade människoben från ett par bronsålderskontexter i mellersta Halland som utgångspunkt och komplement till mer påtagliga spår i form av ben från fisk och havslevande däggdjur.

Avslutningsvis finns en lista över de gravar och gravfält som använts i skrivandet av boken. Den täcker in lejonparten av de gravlämningar som undersökts i Halland. Exakt position för de olika platserna finner man bäst i Riksantikvarieämbetets register "forsök" på nätet. <https://app.raa.se/open/forsok/>

Andreas Henniuss, Emma Maltin och Per Wranning har alla läst manus och kommit med konstruktiv kritik ur sina respektive perspektiv vilket gjort att slutresultatet blivit avsevärt mycket bättre än om jag ensam hade försökt ro iland det hela. För detta tackas ni hjärtligast. Alla konstigheter, felaktigheter och logiska kullerbyttor som kvarstår beror på mig och mina val. Utan forskningsstipendier från Lennart J Hägglunds respektive Berit Wallenbergs stiftelse hade det aldrig blivit en bok. Lennart J Hägglunds stiftelse och Stiftelsen Klingspors fond har bidragit till tryck och redigering. Anders Andersson har redigerat boken på sitt vanliga snabba och professionella sätt, det är alltid lika roligt att göra böcker med dej Anders.

LEIF HÄGGSTRÖM

Den tudelade kroppen

Fornlämning: Holm RAÄ 58:1

Ibland förbryllar förhistorien, eller kanske snarare de saker människorna som en gång levde tog sig för. I samband med en utredning (Aulin & Häggström 2014) inför en planerad utvidgning av en grustäkt strax utanför Halmstad kom jag i kontakt med en grav med förbryllande företeelser. Graven undersöktes för snart 30 år sedan och finns avrapporterad i Kulturmiljö Hallands arkiv (Carlie 1994).

Stensättning rund, 9 m diam och 0,4 mh övertorvad.

Stensättningen har relativt nyligen skadats genom avverkning och därpå följande granplantering. Över stensättningen löper 0,2–0,3 m dj plogspår (N-S), med ca två meters mellanrum. I plogfårorna syns ett stort antal stenar, 0,1–0,3 m st, samt sotblandad jord. I plogfårorna står granplantor. Skogsplöjningen är att betrakta som brott mot fornminneslagen och markägaren bör uppmärksammas på detta.

/tillägg, annan handstil/

Dnr 430-1480-1994. Stensättningen undersökt och borttagen 1993 av Stift. Hallands läns museer. Fynd 1 skivskrapa av flinta, keramik, brända ben, samt avslag -> tidig brå

Beskrivningen ovan är av graven Holm RAÄ 58:1 som det heter i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister, min transkribering av de gamla handskrivna inventeringsdagböckerna. När man tittade närmare på graven, undersökte den arkeologiskt, ändrades intrycket. Graven visade sig vara rundoval till formen, 7x6 meter och 0,5 meter hög. Den undersöktes på gängse sätt genom att den och ytterligare fem meter ut från graven avtorvades och rensades upp varefter stenar plockades bort systematiskt i jakt på konstruktionsdetaljer. Det översta lagret stenar samt gravens kanter var skadade i samband med tidigare hyggesplöjning. Tre tydliga lager stensköldes och den totala stenvikten uppskattades till ca 17 ton. Några spår av den sotblandade jord som nämns i registerbeskrivningen ovan återfanns inte.

Detta var ett kort referat av den rapport som beskriver undersökningen som gjordes 1993. Texterna, dvs rapporten och FMIS-beskrivningen, inte bara referatet, är kortfattade, någon skulle säkert säga byråkratisk eller varför inte torr helt enkelt. För en antikvarie är den kort och gott antikvarisk. Full med kodade uttryck och uppgifter som inte säger mycket för den som inte talar arkeologernas språk. Berättar den egentligen någonting om vad en grav är? Är en grav en hög stenar med den och den storleken, på en specifik plats beväxt med det och det trädslaget? Är en grav ett kors i järn på en klippt gräsmatta med krattad grusgång?

Javisst, det kan en grav vara. Men det räcker inte. En grav är så mycket mer. En grav är minnen. Det personliga minnet, familjens minne, bygdens minne ibland en hel kulturs kollektiva minne. En grav är religion, tradition, identitet och ritual samtidigt som den kan vara en gestaltning av kosmologin. En grav är förhållandet mellan liv och död där människans syn på livet bottnar i hennes förhållande till sin egen död. Allt detta ryms i en grav.

Att studera gravar i ett arkeologiskt sammanhang är därför oerhört spännande. Det är en rak väg in i många av livets stora frågor som berör människor idag och har berört människor genom årtusendena. Men det är också svårt och ganska frustrerande. Som arkeologer kan vi idag få fram många hårda fakta. Vi kan datera kol eller brända ben från en kremering och få mycket exakta siffror. Vi kan analysera matrester i väggen på ett keramikkärl i en grav och få fram en lista med ämnen och hur stora halter det är av varje, dvs innehållet i det man åt. Vi kan undersöka benrester och bestämma om det var en man eller kvinna som begravdes, ung eller gammal, och ibland om personen begravdes med sin hund eller sin häst. Vi kan få fram om en person under sin uppväxt ätit mat från havet eller från inlandet. Vi kan vaska fram information om en person är uppvuxen i området eller ej om rätt ben eller tänder finns bevarade.

Vad vi däremot inte kan utläsa ur en bit bränt ben eller en skärva keramik är hur man tänkte. Varför brände man sina döda? Varför begravde man bara en del av benen? Varför ser graven ut som den gör? Hur såg den döda på sin egen död?

Vad vi som arkeologer kan göra, faktiskt är skyldiga att göra, är att sätta in våra hårda fakta i ett större sammanhang. Göra en tolkning. Skapa en bild av förhistorien och människorna. Inte en sann bild men en sannolik. Inte en bild utan flera, som kan jämföras. Vridas och vändas på. Våra verktyg är arkeologisk metod, biologi, kemi, historia, religionsvetenskap, socialvetenskap, etnologi med flera human- och naturvetenskaper. När vi plockar fram information med hjälp av dessa vetenskaper och skapar bilder och beskrivningar av det förflutna gör vi arkeologi.

Grav

För att kunna prata om betydelsen av en gravplats måste man först acceptera att en gravplats faktiskt är aktivt utvald som just gravplats. Vad gäller arkeologin är detta ofta tämligen uppenbart då gravar som undersöks oftast (men långt ifrån alltid) har någon form av monument ovan jord. Det är väl ingen som på allvar skulle påstå att Konungarnas dal i Egypten ligger där den ligger av ren slump. Givetvis är platsen utvald. På samma sätt får vi anta att människor i olika tider valt platsen för sina döda av olika anledningar och skäl. Det fanns en tanke och en tro bakom men vi skall inte inbilla oss att den alltid är logisk eller går att räkna ut i efterhand.

En stor del av bronsålderns gravar kan vi idag se som stora högar av sten eller jord i landskapet. Dessa stenrösen och högar kan i Halland vara upp emot trettio meter i diameter, flera meter höga och är för det mesta placerade högt i omgivningen. Vi ska föreställa oss ett bitvis öppnare beteslandskap där ljungen kommer krypande på grund av överbetning och en högt belägen grav utgör ett väl synligt monument för omgivningen. Det första man tänker när man står inför en sådan grav idag är just att den syns, åtminstone om dagens granskog huggits bort så att blicken kan möta horisonten.

Bruket av naturresurserna har varit avgörande för hur människor levt. I samband med det ökade bruket av marken, först i form av bete för boskap och senare i ett allt mer expansivt jordbruk, blev människor mer knutna till en plats i geografien. Man rörde sig över en mindre yta som man i gengäld brukade mer aktivt och successivt också formade. Omställningen från jägare och samlare till brukare av jorden och djuren är kanske den största och på sikt viktigaste förändringen av mänskligt beteende i vår forntid. Genom att investera arbete i det omgivande landskapet och anpassa det till olika behov ökade också värdet på marken. Det blev viktigare att på olika sätt visa sin närvaro i och sin tillhörighet till ett område. Man kan tala om att ett ägande av bruksrätten av ett specifikt område blev viktigare och att uttrycken för detta kraftigt förstärktes i landskapet. Ett sätt att visa sin närvaro och sin rätt till nyttjandet av ett område var att anlägga stora gravmonument. Kort sagt, gravar som en hävdmarkering.

Landskapets påverkan på människorna har gett upphov till olika kulturyttringar. Det som i arkeologins barndom med förkärlek beskrevs som olika folkslag ser man idag mer som olika sätt att uttrycka kultur som människan utvecklat utifrån och i samklang med sina näringar och sin omgivning. Givetvis har dessa skillnader också manifesterat sig på olika sätt i hanterandet av de döda. Hur såg då bronsåldersmänniskan på dessa monument i landskapet? Med stolthet och saknad eller med rädsla och underkastelse? Det vet vi inte idag men vad vi vet är att alla inte blev begravda i dessa monumentala gravar. Nästa fråga blir då följaktligen vem som begravdes i en sådan grav? Vanligaste svaret på det är att ett stort monument måste ha förärats en viktig individ. Det kan man gott tänka sig som en möjlighet men det finns många fler möjligheter. Kanske innehåller dessa gravar väktare vars uppgift

var att vakta området och hålla det fritt från inkräktare? Kanske hade man mycket speciella ritualer runt detta och valde vem som skulle gravläggas i röse eller hög med stor omsorg? Kanske begravdes endast personer med bestämda religiösa eller profana uppgifter i samhället i rösen och högar, varför inte schamaner eller kanske tingets ordförande? På detta hittar arkeologin inga säkra svar. Men det gör inte frågorna mindre viktiga.

Hanteringen av döda

Oavsett vilket samhälle eller vilken tid man lever i så måste man hantera sina döda. Gör man inte det uppstår omedelbart sanitära olägenheter som kan leda till ohyra, sjukdomar och mer död.

För att kunna tänka oss in i den förhistoriska människans syn på liv och död måste vi förstå att dom levde i ett samhälle som inte var ens flyktigt sekulariserat (Artelius 2000:21). Vi kan inte prata om trosuppfattningar som vi gör när det gäller moderna religioner. Vi måste tänka oss ett sammanhang där uppdelningen i vad som var religion och inte överhuvudtaget inte existerade (Fabech 2006:26). Där termer som liv och död inte betydde samma sak som det gör för oss idag. En syn på världen och den egna existensen som var helt sammanvävd med religiösa föreställningar och förklaringsmodeller och där reglerna för livet var bestämda utifrån dessa (Artelius 2000:21). Ett ej sekulariserat samhälle har ett kollektivt förhållande till vad döden är. Dess innehåll, betydelse, ursprung och mening är del av samhällets ideologi. Blir en avgörande del för ett samhälles traditioner och ritualer (Artelius 2000:160).

Religionshistorikern Peter Habbe beskriver vad han kallar ritualens ”transformativa karaktär” (Habbe 2005:214). Han menar att det alltid finns en på förhand stipulerad avsikt med ritualen som aktörerna måste förhålla sig till. En ritual kan därför inte improviseras eller ändras från gång till annan och det är just denna formalisering som bland annat utmärker handlingen och gör den till ritual. Ritualen skapar genom en sådan formaliserad handling innebörder som förändrar en persons eller ett tings sociala status. Habbe hämtar i sin tur ett exempel från antropologen Roy A. Rappaport. Han menar att en pojkes omskärelse i ett antal afrikanska kulturer är en sådan formaliserad handling, en ritual genom vilken pojken transformeras till man. Handlingen bär inte med sig information om att pojken blir man utan det är själva handlingen i sig som gör pojken till man (Habbe 2005:214 och där angivna referenser).

Döden och dödsritualerna handlar om övergången mellan livet och döden. En resa som var vanskelig och därför måste företas med hjälp av de levande. Den döde var beroende av att riter genomfördes och regler följdes för att säkert komma dit man ville i döden. Det finns otaliga religiösa uppfattningar om vad döden egentli-

gen innebär och hur man bäst förbereder sig för den. Gemensamt för uppfattningarna är att det krävs någon form av förberedelse inför övergången mellan livet och döden (se exempelvis Artelius 2000, Jennbert 2006, Kaliff 2005).

Denna passage symboliseras ofta av att den döde fysiskt ska ta sig från en plats till en annan, från ett tillstånd till ett annat. I den antika föreställningen gjordes denna resa över floden Styx med färjekarlen Charon. Det var av stor vikt att den döde fick med sig ett mynt som betalning till Charon då han annars riskerade att få stå kvar på stranden till Styx och inte komma till vila. Charonmynt finns belagda även i nordiska järnåldersgravar (Nordström 2007:75). I enlighet med egyptisk mytologi ska den dödes kropp balsameras så att den bevaras efter döden. Efter den mödosamma resan till dödsriket och granskningen i guden Osiris domstol antogs den döda delvis fortsätta sin existens i graven. Man kunde passera mellan dödsriket och graven men behövde sin fysiska kropp för detta. De levande fortsatte att offra mat och dryck till den döde via en stiliserad stenport i graven där den döde ansågs passera (Nordström 2007:75). Romarna hade precis som järnålderns nordbor en stark förfäderskult. Döda släktingar visades vördnad av de efterlevande vid speciella altare inne i husen. Bland de som hade råd var det också brukligt att vid speciella tillfällen låta inhyrda skådespelare eller slavar iföra sig döda förfäders dödsmasker och på så sätt låta de döda vara fysiskt närvarande.

Portar mellan döden och livet hittar vi även i fornnordisk mytologi. I Den poetiska Eddan finns en vers där sonen till den döda Groa står vid sin mors gravkummel och ropar till henne att vakna, detta visar även att döden sågs som en slags sömn (Groas Trollsång, vers 1):

*Vakna nu, Groa!
Vakna, goda kvinna!
Dig jag väcker vid de dödas dörrar,
om du minnes det,
att du manade din son
att komma till kumlet vid din grav*

Att de döda och de levande inte skulle beblandas hur som helst utan endast inom ramarna för mycket strikta religiösa riter finns det många belägg för. Egil Skallagrímson saga från 1200-talets Island berättar om hur Egils bär sin döda far ut ur huset genom ett för ändamålet nybrutet hål i väggen. Detta för att de döda och de levande inte skulle gå samma väg. En liknande sed fanns även hos samerna och i det svenska bondesamhället (Hagberg 1937/2015, Nordström 2007:81). Porten mellan livet och döden fick inte lämnas öppen hur som helst. Det var inte säkert och kunde få ödesdigra och långtgående konsekvenser (jfr Häggström 2009).

Begravningsritualer hör ihop med människors föreställning om vad som händer efter döden. Ritualer som kan spåras närmare 100 000 år tillbaka i tiden och är

något som utmärker människosläktet och tydligt visar på vår förmåga till ett rikt inre liv och en unik förmåga till abstrakt tänkande. Redan hos våra släktingar Neandertalarna har arkeologer funnit spår av begravningsritualer där man strött rödockra över den döde och lagt blommor i graven (Kaliff 2005:95).

Man kan dela upp synen på döden i två mycket generella riktningar där en menar att människan i någon form lever vidare och har ett fortsatt behov av sin fysiska kropp. Det kan innebära att hela kroppen som den ser ut i livet måste bevaras för att den döde ska kunna använda den. Det mest förfinade exemplet på detta är balsameringen i forna Egypten. Bruket att balsamera döda kroppar har emellertid förekommit på en rad andra platser genom historien bland annat bland vissa indian-kulturer i Sydamerika. Bevarandet av kroppen kan även innebära att den ska begravas i sin helhet på en bestämd plats efter särskilda regler. Ett exempel på det är våra kristna kyrkogårdar. Här är själva begravningen i den vigda jorden enligt kristna ritualer viktig för att den döda ska finna ro i livet efter döden. Än idag återbegravs ben från äldre gravar som grävs upp vid anläggningen av nya gravar på en kyrkogård.

Den andra generella inriktningen går ut på att människan går vidare till en ny existens när kroppen dör. Här kan ett påskyndande av kroppens nedbrytning vara av största vikt så att den avlidne inte behöver vara fångad i sin döda kropp, utelämnad till en långsam naturlig nedbrytning. Det absolut vanligaste sättet att påskynda kroppens förstörande är att kremiera den. Elden och röken har även andra viktiga sakrala funktioner i många kulturer som praktiserar kremiering.

Dessa båda grundsyner på döden representeras i vår skandinaviska förhistoria av jordbegravning respektive kremiering. De äldsta beläggen har vi från jordbegravningen men bägge varianterna finns representerade från stenålder och fram till idag (Kaliff 2005:95). Jordbegravningen var den förhärskande under stenåldern och fram till yngre bronsålder, ca 1100 f. Kr, då kremiering på ganska kort tid blev det brukliga sättet att hantera de döda på. Under bronsåldern förekommer såväl jordbegravningar som kremieringar, inte minst på grund av de sura halländska jordarna är det vanligare att vi finner spår av de sistnämnda än de förstnämnda.

År 921 e.Kr. sände kalifen av Bagdad den arabiske missionären Ibn Fadlan på en lång resa som skulle ta honom upp till staden Bulghar vid floden Volga i Ryssland nära dagens Kazan. Där beskriver han sitt möte med Ruserna, ett folkslag som kom väster ifrån längst floden och visar många likheter med skandinaver i beskrivningen. Vid en kremiering som Ibn Fadlan bevittnar säger en av Ruserna till honom att araberna betar sig korkat när dom begraver sina döda. När han undrar vad mannen menar förklarar han att man kan låta de man älskar och aktar ätas upp av kryp och maskar i jorden eller snabbt skickas till paradiset genom bålens eld (Frye 2005:70)

Vid kremiering brändes de döda utomhus på öppna bål och vi kan anta att detta var ett bruk som krävde speciell kunskap och noggranna förberedelser (Östigård 2007). Att kremiera en kropp en råkall, fuktig höstdag måste ha varit helt annorlunda än att

göra samma sak en torr sommarkväll. Hur hårt brända benen och föremålen i en grav är varierar något och man kan se om gravbålet var väldigt varmt eller något svalare. Förutom väder och vind var också valet av träslag en viktig faktor för resultatet. Kåderik furuved brinner snabbt och med hög temperatur, lövträd längre men med svagare temperatur (Sigvallius 2005:53). Vedens dimensioner påverkar värmeutvecklingen där tjock ved brinner långsamt med förhållandevis lång och jämn värmeutveckling medan samma vikt tunn ved brinner snabbt med hög värmeutveckling.

Över lag är emellertid kremerade gravrester från brons- och järnåldern mycket lika över tid och rum (Sigvallius 2005:53). Kanske fanns det till och med specialister på kremeringar under forntiden? Ingick den kunskapen hos religiösa ledare eller fanns det lokala begravningsentreprenörer hos vilka behärskaandet av kremeringens tekniska mysterier gick i arv? Detta är något som föreslagits utifrån den likformighet som råder över stora områden under olika tidsperioder (Östigård 2007, Kaliff & Östigård 2013).

Vad gjorde man då med benen när de var brända?

Riktat vi in oss på själva gravmonumenten kan vi skilja på två olika bruk. Aningen byggde man graven, ofta i form av en hög eller en stensättning, direkt på den plats där gravbålet stått. I en sådan grav hittar arkeologerna ett kraftigt kol- och sotlager blandat med ben som oftast breder ut sig under hela gravmonumentet. Den andra varianten är att ben och eventuella föremål plockades ur askan och begravdes på annan plats. Samma bålplats kunde då användas under en längre tid för flera kremeringar. I det senare fallet hittar arkeologerna en grop eller ibland en behållare, till exempel en keramikurna, med brända ben och brända eller obrända gravgåvor. Gravurnor och gropar med ben hör i regel till den äldre delen av järnåldern. De ligger ibland i ännu äldre gravmonument från bronsåldern eller så byggde man en stensättning, en domarring eller reste en sten över den döde. Högar och stensättningar som byggdes direkt på platsen för bålet var vanliga i yngre järnåldern framförallt under vikingatid.

Ett gemensamt mysterium för brandgravar från förhistorisk tid är att de ofta innehåller för lite ben. En kremering av en vuxen människa ger cirka tre kilo ben (Sigvallius 2005:53). Hittar man den mängden brända ben i en förhistorisk grav är den vanligtvis från vikingatid och innehåller förutom människliga rester ben från en rad olika djur. En del av bronsålderns gravar innehåller också så gott som alla ben. Vanligare är att man hittar allt från en handfull benfragment upp till något kilo i en hel brandgrav. Det saknas alltså en hel del ben. Absolut största delen brända ben från förhistoriska gravar är en till två centimeter stora därtill är skallben starkt överrepresenterade (Sigvallius 2005:55). Detta förändras inte mycket över tid och rum och vi måste då ställa oss frågan vad gjorde man med de ben som inte begravdes?

Då benmaterialet oftast är väldigt homogent i storlek kan vi tänka oss att större benbitar helt enkelt finfördelades mekaniskt, krossades, innan gravläggningen. Vi

kan tänka oss att en del poröst benmaterial som ryggkotor och ledändar i en sådan process pulvreras och därmed inte bevaras till eftervärlden. Sådant benmjöl hittas blandat med kol, sot och benbitar i många brandgravar. Det förklarar emellertid endast en del av den saknade benmängden. För att få en uppfattning om vilka möjliga ritualer man kan ha ägnat sig åt här för ett par tusen år sedan kan man göra en så kallad etnografisk analogi. Vi ska jämföra vårt material med ett mer välkänt och väldokumenterat från en annan plats och tid, nämligen med de Vediska gravritualerna och detta görs med hjälp av Anders Kaliffs forskning.

Den vediska religionen är en föregångare till hinduismen och den praktiserades i dagens Indien och Nepal. Kulturen blomstrade för 3500–2500 år sedan och religionens gravritualer tecknades ner i vedaskrifterna cirka 1200 f. Kr (Kaliff 2005:94). Dessa traditioner fördes också vidare muntligen i prästfamiljerna, brahmanerna, och gravritualerna praktiseras än idag på vissa platser i Nepal och Indien. Enligt den vediska traditionen ska en död kropp återföras till de fem elementen som är alltings ursprung. Kroppen bränns av elden, röken går tillbaka till luften samtidigt som vatten stänks på kroppen för att balansen mellan elementen inte ska rubbas och skada den döde. Gravbålet står på jord och helst ska det vara uppfört i direkt närhet av rinnande vatten. Det femte elementet är själva livskraften som också frigörs under ritualerna och så småningom tar sin boning i en ny kropp. I kremeringens slutfas begravs en del av kroppen och de övriga resterna strös i det intilliggande vattendraget (Kaliff 2005:96). Själva återförandet av en del av kroppen till elementet jord genom begravning kallas astu på sanskrit (Kaliff 2005:96). Kanske ska vi tänka oss ett liknande förfarande med de mänskliga resterna från forntidens gravbål i Halland.

På samma sätt som ritualens utformning kan spegla olika element så kan kroppen göra det. När jätten Ymer dödas av Oden så används kroppsdelarna för att bygga upp världen, köttet blir jord, blodet vatten, benen berg, håret träd, hjärnan moln, skallbenet himlavalvet.

Åter till Holm RAÄ 58:1

Vänder vi nu tillbaka till stensättningen i Holm som Lennart Carlie (1994) undersökte för snart 30 år sedan så finner vi något mycket märkligt. I samband med att stenen i graven avlägsnades så hittades två bengömmor.

I gravmonumentet, strax norr om dess mittpunkt, hittades en bengömma med en skivskrapa, och keramik från två kärl. Benen var tvättade och helt fria från sot och kol. Någon antydan till kärl eller påse som benen legat i fanns inte. Tydligt var dock att det på platsen enbart fanns rörben. Kort sagt medvetet utvalda ben.

I den sydvästra kvadranten, ungefär 3 meter från den tidigare nämnda bengömmen, hittades ytterligare en ansamling brända ben. Dessa var placerade på några

flata stenar i det under skiktet av graven. Benen i den andra gömman utgjordes i princip uteslutande av delar av skallen.

Likheterna i benmaterialet, hur det hanterats men även dess bränning och struktur, ger vid handen att det rör sig om samma individ. En vuxen, kanske äldre, människa som inte gått att fastställa könet på.

Gör man en kort utveckling och blickar åt väster till Egtved i Danmark finner man något liknande. I ekkistan där flickan låg fanns även de kremerade benen från ett 5–6 år gammalt barn. De flesta benen låg invirade i en filt vid flickans fötter men en handfull av de kremerade barnbenen låg i ett mindre kärl tillsammans med en amulett, i form av ett märkligt snöre, vid flickans huvud (Frei et al 2015).

Att dela upp en människas kvarlevor måste betyda något speciellt. Kroppen i stensättningen i Holm har utifrån benens struktur och förbränning av allt att döma bränts på en plats vid ett tillfälle. Ben har därefter valts ut och tvättats. Rörben från extremiteter, framför allt armar, har placerats i den norra delen av graven medan ben från framför allt skallen har placerats på en annan plats, tre meter bort. Men vad har man gjort med övriga ben? Kotor och bäcken? Smalben och lår?

Och varför har kroppen delats upp? Var det för att skilja olika delar av världen åt, likt styckandet av Ymer? Var det ett slags straff? Var det för att förhindra den döde från att återvända (jfr Häggström 2009)? Eller var det en del av en handling som skulle gynna fruktbarenheten och fertiliteten hos de efterlevande och deras omgivning (jfr Kaliff & Oestigaard 2017:97)?

Det vet vi inte. Men vi kan notera att det skett. Kanske kan vi med denna företeelse i bakhuvudet i framtiden samla på oss ny kunskap, nya infallsvinklar och idéer som ger oss förnyade möjligheter att återkomma till denna och andra märkliga gravar och kanske komma ett litet stycke närmare förståelsen av de som en gång bott i dessa områden.

Litteratur

- Artelius, Tore. 2000. *Bortglömda föreställningar: Begravningsritual och begravningsplats i Hallands yngre järnålder*. GOTARC serie B no 15.
- Aulin, Anna & Häggström, Leif. 2014. *Arkeologisk utredning, Kassakällor. Halland, Halmstad, Holm och Övraby socknar, Holm 2:30 och Slangemöllan 1:17, RAÄ 25:1*. Kulturmiljö Halland.
- Carlie, Lennart. 1994. *Halland. Holms socken, Holm 2:28. Slangemöllan 1:17. Arkeologisk undersökning 1993*. Stiftelsen Hallands läns museer, uppdragsverksamheten Halmstad.
- Fabech, Charlotte. 2006. Centrality in Old Norse mental landscapes. A dialogue between arranged and natural places? *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*. A. Andrén, K. Jennbert & C. Raudvere (red.). Nordic Academic Press. Lund.

- Frei, Karin Margarita et al 2015. Tracing the dynamic life story of a bronze age female. *Nature - Scientific Reports* 5.
- Frye R. N. 2005. *Ibn Fadlan's journey to Russia: a tenth-century traveler from Baghdad to the Volga river*. [Ibn Fadlan Ahmad 922. *Kitāb ilā malik al-Šaqālibah*] Markus Wiener Publishers, Princeton.
- Groas trollsång. Poetiska Eddan. Erik Brates översättning, 1913. <http://runeberg.org/eddan/se-35.html>
- Habbe, Peter. 2005. *Att se och tänka med ritual. Kontrakterande ritualer i de isländska sagorna*. Nordic Academic Press. Lund.
- Hagberg, Louise. 1937 (ny utgåva 2015). *När döden gästar*. Stockholm.
- Häggström, Leif. 2009. Dödsrätt eller stål? Om hanteringen av odöda. In *Situ 2006-2007*.
- Jennbert, Kristina. 2006. The heroized dead – People, animals, and materiality in Scandinavian death rituals AD 200- 1000. I: A. Andrén, K. Jennbert & C. Raudvere (red.). *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*. Nordic Academic Press. Lund.
- Kaliff, Anders. 2005. Kremering i forntiden och idag. I: H. Menander & F. Molin (red.) *Ett bredare fält. Arkeologi och kulturhistoria vid Linköpings Flyplats*. RAÄ Avdelningen för arkeologiska undersökningar UV Öst. Linköping.
- Kaliff, Anders & Östigård, Terje. 2013. *Kremation och kosmologi – en komparativ arkeologisk introduktion*. OPIA 56. Uppsala.
- Kaliff, Anders & Oestigaard, Terje. 2017. *Cremation, Corpses and Cannibalism. Comparative cosmologies and centuries of cosmic consumption*. Oxford.
- Nordström, Mikael. 2007. Människan och döden. I: Gustafsson J. & Nordström M. (red) *Liv och död vid Lagastigen- om arkeologi i Torsviksområdet*. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Sigvallius, B. 2005. Att bränna sina döda – om kremerade ben i förhistorisk tid. I: H. Menander & F. Molin (red.) *Ett bredare fält. Arkeologi och kulturhistoria vid Linköpings Flyplats*. RAÄ Avdelningen för arkeologiska undersökningar UV Öst. Linköping.
- Östigård, Terje. 2007. *Transformatören – ildens mestre*. GOTARC serie C no 65. Göteborg.

Fire walk with me – om eldmonumentet i Eldsberga

Fornlämning: Eldsberga RAÄ 37 och Eldsberga RAÄ 144

Dödlighetens elände gör människorna gudalika. Det är för att vi vet att vi måste dö som vi också är så upptagna av att skapa liv. Det är för att vi är medvetna om dödligheten som vi bevarar det förflutna och skapar framtiden. Dödligheten är vår utan att vi bett om den – men o-dödligheten måste vi skapa själva. Odödligheten är inte bara frånvaron av död; den är en utmaning och en förnekelse av döden. Den är 'meningsfull' bara för att det finns död, denna oförsonliga realitet som ska utmanas. Det skulle inte finnas någon odödlighet utan dödlighet. Utan dödlighet ingen historia, ingen kultur – ingen mänsklighet. Dödligheten 'skapade' möjligheten: allt det övriga har skapats av varelser som vet om att de är dödliga. Dödligheten gav möjligheten; den mänskliga livsföringen följer av att denna möjlighet har tagits och fortfarande tas till vara.

Det inledande citatet är taget ur sociologen Zygmunt Baumans bok *Döden och odödligheten i det moderna samhället* och belyser lite av vår tids relation till döden (Bauman 1992:17). Kanske är det vår tids förhållande till döden som gör att vi envissas med att på förhand benämna så många arkeologiska monument som just gravar. Döden har varit närvarande i alla tider, men relationen till den har förändrats, och genom arkeologiska lämningar finner vi svårtolkade fragment av samhällets, kulturens och individens relation till döden. Oftast har vi svårt att fjärma oss från vår moderna uppfattning om döden och gravar när vi möter spåren av dödsriter och begravnings seder från förr.

Det är svårt att komma ifrån vår västerländska uppfattning att en grav skall vara en behållare för en eller flera avlidna personers lekamen. Ibland blir det problematiskt när det som uppfattas som en grav inte visar sig uppfylla våra moderna krav på hur en grav skall vara (jfr Ericsson & Runcis 1995:34f., Häringe Frisberg 2005). Ett återkommande problem, framför allt pedagogiskt, är att åtskilliga fornlämningar som undersöks arkeologiskt och som innan undersökningen uppfattades som gravar visar sig vara tomma på såväl fynd som spår av gravläggning (jfr Häringe

Frisberg 2005). Kenotaf är då ett ofta använt ord som arkeologer har snappat upp och emellanåt använder för att förklara dessa monument. Samtidigt kan det finnas många anledningar till att ett monument saknar spår av mänskliga kroppar. Formationsprocesser är en sådan förklaring, inte minst i Hallands extremt genomsläppliga jordar där nedbrytningsprocessen accelererat under de senaste 200 åren till följd av omfattande och sura engelska regn, det är i många fall stor skillnad på föremålets bevarandegrad idag jämfört med hur det tedde sig i slutet av 1800-talet. En annan förklaring är hur de ritualer som stipulerar hur kroppen skall hanteras är utformade, jag kommer dock inte att fördjupa och problematisera begreppen ritual och i förlängningen religion då det gjorts bättre av religionshistoriker (t.ex. Habbe 2005).

Två gravar i Kistinge

sydost om själva Halmstad, undersöktes två fornlämningar vilka initialt uppfattades som gravar. Därutöver undersöktes ett boplatsoområde med flera samtida gårdar, lämningar så omfattande att projektet upphandlades i konkurrens, men i detta fall är det de gravregistrerade objekten som är av intresse. Det rör sig om Eldsberga RAÄ 37 samt Eldsberga RAÄ 144, vilka presenteras under var sin rubrik nedan.

Eldsberga RAÄ 37

Monumentet låg uppe på ett krön, den södra delen av en bergsrygg med mycket berg i dagen. Här kan infogas att fornlämningen med all rätt var registrerad som grav men visade sig vara något annat som bättre benämns monument. Monumentet såg inledningsvis ut som en flack kulle täckt av torv. Torven och förnan var sandblandad och utgjordes primärt av liljekonvaljrötter samt dito blad. I torvlagret växte även sju ekar, små till medelstora, med proportionerliga rotsystem. Dessa liljekonvaljer och ekar var vad som mötte besökarens blick innan undersökningen startade. Med torvlagret på plats var monumentets storlek ungefär 14 meter i diameter och mycket gravliknande. När undersökningen var avslutad blir slutsatsen att monumentet snarast har varit en slags plattform på vilken man eldade varefter man täckt det med sten.

Under förna och torv fanns en stenpackning. Stenpackningen var anpassad efter bergets form och dess syfte var att skapa en artificiell plan yta vilket innebar att den bitvis var enskiftad och tunn men vid kanterna var upp till 0,6 m tjock.

Lejonparten av stenarna i stenpackningen var av en mansbördas storlek, några var något tyngre. I kanterna av monumentet, på dess östra och södra sida, för att räkna medsols, fanns större stenar som närmast är att betrakta som omkullvälta flisor medan det i väster fanns ett fundament. Det förmodas att dessa konstruktioner täckt in solens bana men lämnat monumentets norra sida utan markering.

Vi känner från åtskilliga mytologier och forna religioner att norr, och mörker, har en särställning vilket detta kan vara ett uttryck för. Flisorna var alla täckta av torv och uppenbarligen välta då det i ett par fall finns tydliga fundament i vilka de antas ha stått.

Under stenpackningen fanns ett sot- och kollager med stora mängder bränd lera. Det är helt uppenbart att det eldats kraftigt upprepade gånger på platsen. Hur många tillfällen man eldat är inte möjligt att avgöra men det spelar inte så stor roll eftersom upprepadet av samma aktivitet signalerar att vi bör tänka i termer av ritual (jfr Habbe 2007:31).

Själva eldandet har ägt rum på en plan yta av lera. Denna yta har förbättrats, eller lagats, med ny lera inför (mellan?) de olika eldningarna. Eftersom monumentet ligger på en höjd har leran gräts fram någon annan stans för att bäras upp till monumentet. Uppblandat i lera, sot och kol hittades rikligt med bränd keramik (såväl muggar som större kärl) men även en handfull flintavslag, ett par glättstenar och ett halvdussin bitar harts. I monumentets östra del var materialet hårdare bränt än i den västra. Kärlen gav intryck av att ha deponerats intakta och makrofossilanalys indikerar att de varit fyllda med säd. I sot- och lerlagren fanns även spridd säd, oljeväxter och nötter. Kolet utgjordes av ädellövträd och andra träslag med goda egenskaper för eldning. Keramiken skvallrar om äldre järnålder vilket ¹⁴C-proverna snävar ner till äldre förromersk järnålder.

Ut från monumentets västra del löpte en kvadratisk stenkonstruktion som delvis var fylld med stenpackning. Termen kvadratisk stensättning ligger nära till hands och är antikvariskt sett korrekt även om den är kulturhistoriskt missvisande. Strukturen ger snarast intrycket av att vara ett fundament för tre till fyra resta företeelser. Om det stått resta stenar eller kanske uthuggna gudabilder eller idoler i trä vet vi inte men tanken på det sistnämnda är kittlande.

Eldsberga RAÄ 144

När stensättningen Eldsberga RAÄ 144 hittades låg den i en nygallrad granplantering, den delundersöktes genom ett mindre maskingrävt schakt i samband med förundersökningen. Vid slutundersökningen var området avverkat och i tillägg till block fanns givetvis stubbar och ris. Den registrerade graven banades av och ytterligare en hittades. Den andra låg nordväst om den första och var mindre.

Den första stensättningen var uppbyggd av ett blandat stenmaterial vilket gav ett tätt intryck. Stenpackningen var lagd i två eller tre skikt beroende på hur mycket som behövdes för att få en jämn och välvd yta. En kantkedja med ungefär 10 meters diameter avgränsade monumentet rent fysiskt. Kantkedjans stenar och block var avsevärt mycket större än de i stenpackningen. Kantkedjan gav för övrigt ett intryck av att vara mångkantig snarare än rund.

Stenpackningen i stensättningen sydvästra kvadrant avvek från resten av stenpackningen då stenarna var flatare och med något större genomsnittsstorlek än i övriga delar av anläggningen, den var även mer vällagd med ett mellanliggande jordlager som kan ha fungerat ungefär som sättsand gör idag. Stenarna var placerade så de lutades mot varandra in mot mitten, uppenbarligen var denna del av stensättningen konstruerad inifrån och ut. Stenpackningen var alltså olika konstruerad i olika delar av graven vilken skulle kunna tolkas som att olika grupper av människor, kanske familjer, byggt olika delar av graven vilket vi till exempel vet förekom utifrån resultaten när man undersökte den danska gravhögen Skelhøj (Kähler Holst et al 2004). En annan tolkning skulle kunna vara att väderstrecken i sig var viktiga och styrde utformningen. Det finns andra konstruktionsdetaljer som skulle kunna användas som argument för en väderstreckstolkning.

Någon gravgömma eller mörkfärgning efter jordbegravning eller liknande återfanns ej, däremot gjordes åtskilliga fynd. I monumentets samtliga kvadranter och profilbänkar hittades äldre järnålderskeramik. Det fanns ett par tydliga koncentrationer, bland annat en i den sydvästra kvadranten relativt nära mitten av anläggningen. Keramiken undersöktes på plats av Torbjörn Brorsson som deltog i själva undersökningen. Slutsatsen blev att kärl deponerats hela varefter de gått sönder. Invid ett av de större markfasta blocken hittades en annan koncentration av keramik. Det är en lockande tanke att även resten av keramikfynden härrör från offrade, eller på annat sätt deponerade, hela kärl vilka antagligen varit fyllda med ett innehåll som utgjort det egentliga offret.

Invid det största blocket som ingår i monumentet, blocket ligger i gravens norra ände, hittades en härd. Ytterligare en härd hittades omedelbart väster om graven.

Fyra ^{14}C dateringar gjordes, tre på träkol (al och björk) och en på en matskorpa samtliga gav dateringar till äldre förromersk järnålder.

Omedelbart nordväst om den större stensättningen låg en liten stensättning. Den är rundat oregelbunden och ligger kloss inpå den stora stensättningen, på plankartan framträder den inte med samma tydlighet som i fält då det var helt uppenbart en annan konstruktion är den större stensättningen. Den lilla stensättningen är 5 meter i diameter och formen är rundad. Konstruktionen är uppbyggd av ett till två lager stenar, dels 0,3–0,4 meter stora dels knyttnävsstora. I mitten av konstruktionen, under det övre lagret sten, var stenarna lagda i en fyrkantig form som kunde uppfattas som en mindre kistkonstruktion. Inga spår av begravning kunde identifieras. Den lilla stensättningen uppfattades i fält som en pendang till den större, någon tidsmässig relation gravarna emellan kunde inte fastställas.

Från beskrivning till tolkning

Vi kan beskriva hur de olika monumenten varit uppbyggda. Vi kan identifiera deras innehåll via naturvetenskapliga analyser och vi kan något så när säkert datera när de skapats. Men detta säger inte så mycket om vare sig deras användning eller vad de betytt. Resten av artikeln ägnas åt att försöka snäva in detta. Först förs dock resonemang kring varför det inte finns några ben i monumenten, den arkeologiska förståelsen säger oss att det borde ha funnits åtminstone vissa människoben i något av dem.

Några ord om formationsprocesser

I skandinavisk arkeologi diskuteras inte formationsprocesser i nämnvärd utsträckning som en företeelse i sig. I skandinavisk arkeologi är formationsprocesserna ett fenomen som hanteras genom metodval snarare än fördjupade studier även om enstaka fördjupningar naturligtvis förekommer. Lagerbildningar i stadsmiljöer och osteologi samt nedbrytning av metaller och hållbilder är sådana undantag, där tas formationsprocesser upp i betydligt större utsträckning än inom den förhistoriska boplatssarkeologin. För metaller och hållbilder handlar det mer om kemisk nedbrytning medan det för osteologin och stadsarkeologin handlar lika mycket om kulturella fenomen. Skall man finna mer ingående, specifikt formationsprocessinriktade, studier får man vända sig till processuell 1970- och 1980-talsarkeologi från framför allt Nordamerika. Genom att inledningsvis mycket kort nämna några externa faktorer som påverkar gravars innehåll kan resten av artikeln koncentreras på de kulturella faktorer som styr hur gravar och monument utformas.

I flera fall kan man teoretiskt sett kringgå kraftfullt destruktiva formationsprocesser med lämpliga undersöknings- och analysmetoder. En nackdel är att den svenska arkeologin ofta är konservativ och främmande för att pröva andra metoder än de invanda (åtminstone mer än en gång), vilket i de allra flesta fall har sin grund i att man på förhand vill vara förvissad om att de metoder som används kommer att generera tydliga (men inte nödvändigtvis viktiga eller relevanta) resultat (jfr resonemang i Häggström 2003:39 ff. och där anförd litteratur). En hämsko är såklart att åtskilliga potentiellt givande metoder inte finns som kommersiella tjänster och att det därmed blir problematiskt att utnyttja dem och beräkna vad de kostar. Situationen i Sverige är faktiskt sådan att det råder en brist på kommersiella utförare av flera av de vanligaste analysmetoderna – delvis beroende på en förhållandevis liten marknad men även beroende på mycket krångliga system när man vill använda sig av personal anställd vid universitet. Det regelverk som styr mer än 99% av den svenska fältarkeologin bidrar inte heller till metodutveckling i praktiken även om det inte uttryckligen är förbjudet. Det är utföraren som förväntas driva metodutvecklingen utifrån sina snäva overheadmedel vilka i dagsläget till största delen försvinner till

lönemedel för anbudsskrivande. Medel flyttas i dagens arkeologiska system från arkeologisk forskning och metodutveckling till formalia.

För att komma vidare med till synes tomma gravar är ett lämpligt förhållnings-sätt att det finns spår, det gäller bara att vara öppen att finna dem. Storleken på en grav, ett monument eller liknande behöver inte ha någon relation till dess komplexitet. Detta gäller för övrigt även vid brottsplatsundersökningar. En brottsplats är inte bara den plats där brottet genomfördes. Den innefattar lika mycket de platser där brottet planerades, eventuella flyktvägar m.m. (jfr Genge 2002).

En gravplatsundersökning bör, i likhet med en brottsplatsundersökning, innefatta försök att identifiera spår av de kringaktiviteter som skett i samband med en gravläggning. På en brottsplats är det självklart att obehöriga ej har tillträde; den arkeologiska undersökningen däremot betraktas av många som allmänt tillgänglig oavsett om området är avspärrat eller ej. De fynd arkeologen finner och den dokumentation som skapas bör liknas vid bevismaterial vid en brottsplatsundersökning. Entomologiska undersökningar, och mer arkeologiskt vedertagna makrofossil- samt markpollenanalyser, av jordprover borde kunna ange när under året en (brand)grav uppfördes även om inga andra spår finns i graven. En entomologisk undersökning borde även kunna visa om kremeringen ägt rum i en helt annan naturmiljö än själva begravningen. Närvaron av proteiner eller lipider i till synes steril jord kan utgöra spår av sedan länge förmultnade kroppar (Genge 2002:1 ff., 124 ff., 135 ff.; jfr Hassan 1987, Schiffer 1987, Quine 1995, Nilsson 1996, Artelius 1999:41, Lagerås 2000:75, Cronlyn 2001, Davidson & Simpson 2001, Evershed et al. 2001, Gernaey et al. 2001, Millard 2001, Raiswell 2001, Robinson 2001). Nu var det inte kulturella eller mekaniska formationsprocesser som låg bakom frånvaron av tydlig begravning i Eldsberga RAÄ 37 och 144, men låt oss för saks skull utreda något som är ett stort problem i Halland – urlakning.

Urlakning

Urlaknings- och andra jordmänsprocesser i kombination med ett århundrade av surt nedfall i de lätta halländska jordarna utgör den kanske enskilt främsta orsaken till att en oerhört lite andel organiskt material samt korrosiva metaller finns bevarade.

I ett nationellt projekt som slutrapporterades ett par år in på 2000-talet studerades 4500 föremål av brons och järn tillsammans med 300 fynd av ben. Samtliga fynd bedömdes okulärt och beroende på material så kompletterades bedömningen med olika analyser och röntgeninsatser. Slutsatserna var tydliga. Fynden i jorden befinner sig i ett sämre skick nu än för 50–100 år sedan. Problemen är värre i områden med vattengenomsläppliga jordar än i områden med täta jordar, men av mindre omfattning i områden med kalkrik berggrund då denna kan buffra en större mängd

surt nedfall än andra berggrunder (Nord et al 2002, Nord et al 2005, Nord & Lagerlöf 2002, Ullén et al 2004).

Jordmånsförändringarna över tid är betydligt större än man som modern arkeolog kan föreställa sig. Gundela Lindman har behandlat detta i ett par tankvärda artiklar som i och för sig handlar om Småland, men de är minst lika relevanta för Halland (Lindman 2002, 2004).

En form av mänsklig inverkan representeras av det moderna jordbruket och dess markbearbetningsmetoder. Skogsbrukets ensidiga inriktning på skogsplantering med gran, vilket påskyndar podsoliseringsprocessen i markerna är en annan faktor. Arkeologiskt märks urlakningen framför allt som frånvaro av mänskliga spår efter att en markyta avbanats. Gundela Lindmans två exempel från Småland får belysa problematiken.

I Råppe utanför Växjö finns ett stort och mångfacetterat område med omfattande fornlämningar. Det rör sig om gravar, agrara lämningar, hålvägar och stora boplatssytor. Spåren av mänsklig aktivitet i området är väl bevarade. Åtskilliga stolphålsrader tillhörande förmodade huslämningar påträffades när området förundersöktes. Dessa identifierades endast i undantagsfall vid den första avbaningen. Det som krävdes var att man fortsatte ner någon decimeter under det man vanligen betraktar som steril sand (Lindman 2004:123 ff.). Sommaren och hösten 2019 undersöktes grannfastigheten till Råppe.

I Söraby vid Helgasjöns strand utanför Växjö undersöktes för ett tiotal år sedan ett gravfält där fyra registrerade gravar berördes. Gravarna undersöktes varefter den till synes sterila ytan avbanades. Under ett 10–20 cm tjockt lager grus och sand hittades en mängd flintor och ett tjugotal brandgravar samt två långhus från bronsålder eller äldre järnålder. På 1930-talet hade undersökningar ägt rum i direkt anslutning till det senaste undersökningsområdet. Nils Gillgren bedömde då att han hade nått den sterila undergrunden. Vid en förnyad avbaning av de ytor som Gillgren undersökt men som ej tagits i anspråk för exploatering visade det sig att under den nivå där Gillgren slutade framkom brandgravar och boplatsspår. I samband med undersökningen i Söraby påträffades ca 90 % av alla fynd och anläggningar under det urlakade sand- och gruslagret (Lindman 2002, 2004:120 ff.). Ett fenomen som rent praktiskt måste hanteras på liknande sätt som urlakning är överlagring även om det inte är ett problem som gäller de nu aktuella fornlämningarna.

Exemplen visar att humus kan urlakas i princip totalt under vissa omständigheter. Exemplet kan göras fler men konsekvensen är att man i samband med arkeologiska undersökningar alltid bör gräva lite extra även om man befinner sig på en nivå som är till synes orörd. Nu var det inte detta som var problemet i Kistinge (Eldsberga RAÄ 37) då vi faktiskt grävde oss ner hela vägen till hälleberg, anledningen till att vi inte fann någon begravnings i det märkliga monumentet var en helt annan. Låt oss undersöka en tredje förklaringsmodell, kenotaf.

Kenotafer

Kenotaf är termen för en grav uppförd över en person som avlidit på en annan plats, eller vars kropp inte kunnat återbördas. Diskussioner kring denna typ av tolkning har förekommit alltsedan det sena 1800-talet (Ericsson & Runcis 1995:35). Man skall inte luras att tro att fyndtomheten skulle innebära att graven var oviktig i sin samtid. Det finns åtskilliga socialantropologiska exempel som visar att det inte behöver finnas någon direkt koppling mellan gravens innehåll och den avlidnes status eller yrke. Vanligare är att det utvalda gravgodset har varit av vikt för det omgivande samhället och dem som utförde begravningsriten. Det finns exempel på samhällen där individer skapar en rik begravning och samtidigt ruinerar sig materiellt. Handlingen innebär i sig att de stiger markant i social status. Andra exempel visar att gravens innehåll fullständigt saknar betydelse, medan de begravningsritualer som omger begravningen betyder allt. Frånvaron av element ur den materiella kulturen kan i ett gravsammanhang vara minst lika signifikant som närvaron (Orme 1981:234 f., Ericsson & Runcis 1995, Häringe Frisberg 2005). Dessa tankar visar att arkeologen skall vara försiktig i sin tolkning av status utifrån gravmaterial. För att vara plausibel måste en statusmässig tolkning förankras i en teoretisk diskussion åtföljd av en god argumentation (jfr Fahlander 2003). Det är också uppenbart att den arkeologiskt sett fyndtomma graven kan ha varit fylld av innehåll för sin samtid och därigenom av oerhörd vikt för det samhälle som skapade den. Men nu var varken Eldsberga RAÄ 37 eller 144 fyndtomma, så låt oss resonera kring en fjärde förklaringsmöjlighet – de svårobserverade begravningssederna.

Svårobserverade begravningsseder

I 15 % av de gravar, från perioden 1500 f.Kr. till 1000 e.Kr., som RAÄ UV-väst undersökte 1968–80 kunde man inte urskilja något gravskick, eller finna några fynd (Weiler 1984:109). Är dessa konstruktioner då verkligen gravar? Är det kanske i stället så att dessa anläggningar innehåller subtilare spår som man, framför allt under exploateringsarkeologisk tidspress, inte förmår observera? Studerar man samtliga undersökta gravar i Halland så ligger siffran fortfarande ungefär där, den hålls uppe av ett antal vikingatida gravfält med många tydliga gravar samt ett antal flatmarksgravfält. Hade man bara studerat stensättningar så hade andelen gravar med spår av tydlig begravning sjunkit högst avsevärt.

Det finns två viktiga utgångspunkter när man resonerar kring begravningar under bronsålder och äldre järnålder. Den första gravlades endast en liten del av befolkningen på ett sätt som vi idag kan spåra; den andra är att av dem som begravdes var det ofta bara relevant att begrava en liten del av kvarlevorna (Ericsson & Runcis 1995:35, Kaliff & Oestigaard 2004:85, Kaliff & Oestigaard 2017:25; jfr Schiffer 1987:80 ff.). I gravar från äldre järnålder är det vanligt att endast delar

av det brända benmaterialet hamnade i själva graven. Graven är då en symbolisk manifestation där monumentet är av huvudsaklig vikt (Bennett 1987). En normalt kremerad vuxen kropp resulterar i ca 2 000–3 000 gram brända ben. I äldre järnålderssammanhang är det normalt att gravgömmorna innehåller endast 10–20% av detta (Claesson 2004:180). Vi kan med andra ord förvänta oss en mångfald sätt att hantera de avlidna på. Därtill kommer det faktum att begravnings seder kan förändras fort samt vara mycket regionala (Jankavs 1981).

Gravens utformning, gravritualen och hanteringen av kroppen är något som utgår från samhällets behov eller syften. Det kan gälla symboliska bilder av död, återfödelse eller fruktbarhet. Det kan också handla om symbolisk kosmologi eller kommunikation med gudavärlden (Kaliff 1998:450). Att begrava en kropp är bara ett av många sätt att hantera den bortgångne; i många kulturer är det exempelvis vanligare att den avlidne placeras på en plattform av trä eller uppe i ett träd. Dylika gravseder är dock i princip omöjliga att identifiera arkeologiskt (Schiffer 1987:81, 85). Att placera människor (och gudar) i träd känner vi igen på ett lokalt, men tidsmässigt avlägset, plan i den fornskandinaviska religionen (Näsström 2001). Att stycka kroppen före kremering och endast bränna valda delar finns det åtskilliga antropologiska exempel på, men att visa detta arkeologiskt är svårt (Claesson 2004:181 f.). Exempel på rituellt styckning av kroppar och begravning av delarna diskuterar jag på annan plats i denna bok. Det intressanta är dock att spåra, identifiera och problematisera de aspekter av kroppen som är socialt signifikanta i en specifik kontext (Cornell & Fahlander 2002:129).

Michael B. Schiffer lyfter fram tre arkeologiskt observerbara behandlingar av den dödes ben. Den första är skelettbegravning där den döde grävs ner; den andra är kremering, varefter benen kan hanteras på olika sätt och gravläggas; den tredje är att kroppen får skeletteras ovan mark innan resterna eventuellt tas omhand (Schiffer 1987:83 ff.). Vi kan knappast räkna med allmängiltiga begravnings seder över stora områden. Snarare kan man utgå ifrån att det bör gå att identifiera regionala tendenser med lokala särarter avseende uttryck (jfr Fahlander 2003:82 ff., vilket styrks av Wranning 2015).

Om man nu inte finner några som helt antydningar av begravning i en konstruktion som man tycker borde vara en grav så kanske man skall tänka på ett annat sätt. Man kanske skall överväga om det är någon annan form av monument eller rituellt konstruktion än just grav i betydelsen plats för kvarlevor.

Är det en grav?

Som framgår av beskrivningarna av de undersökta monumenten i Kistinge så är det tveksamt om man bör kalla dem gravar. Men så är det ganska ofta när man undersöker förhistoriska monument, inte minst i de sura och lättgenomsläppliga jordar som dominerar i Halland och Småland.

Om man finner ben och eller föremål som kan tolkas som gravgods i en anläggning är det lätt att utifrån vårt moderna perspektiv tolka denna som grav (jfr Fahlander 2003:101). Man behöver dock minnas Anders Kaliffs påpekande att genom att kalla en anläggning för grav påför vi den en mycket tung, symbolladdad och långtgående funktionell tolkning som kanske inte alltid är helt önskvärd (Kaliff 1998:451).

Anders Kaliff diskuterar kvadratiske stensättningar i Östergötland i en passage av sin avhandling. Han lyfter fram dem som speciellt svårtolkade. I tidigare forskning finner han ett antal olika tolkningsvarianter som i flera fall är relevanta även i detta sammanhang, de kan enligt tidigare forskning vara (Kaliff 1997:69):

- Kenotafer, d.v.s. symboliska gravmonument över avlidna vars ben man ej haft tillgång till.
- Gränsmarkeringar.
- Jordbegravningar där skelettet förmultnat; denna tolkning innefattar även barngravar, vilka är underrepresenterade i det arkeologiska materialet.
- Brandgravar där skelettet blivit totalt förbränt.
- Grunder till dödshus där den döde lagts ovanpå stenarna.

Kaliff håller inte någon av dessa tolkningar för trolig. Vad gäller kenotaf-, gränsmarkering- och jordbegravnings-tolkningarna uttalar Kaliff sig inte specifikt. Att dessa monument skulle vara brandgravar där skelettet förintats är enligt utförda experiment och antropologiska studier helt osannolikt. Dödshusidéen avfärdas också med hänvisning till att inga konstruktionsdetaljer från byggnader identifierats i de kvadratiske stensättningarna samt att uppenbara dödshus identifierats i anslutning till denna typ av stensättningar. Kaliffs tanke är snarare att de bör betraktas som altare i det fria, d.v.s. ett monument med religiös och kultisk koppling, vilket är en tolkning som ligger nära till hands åtminstone i fråga om det ena objektet i Kistinge. I de fall gravläggningar påträffas i anslutning till denna typ av anläggning kanske man skall betrakta det som en symbolisk förstärkning av det kultiska värdet. Liknelsen bör vara en helgedom med relikier snarare än en grav i dagens mening (Kaliff 1997:69 f.). Michael B. Schiffer menar att det inte är ovanligt att samhället sparar ben från döda, vilket kanske skall benämnas relikier. De avlidna har behandlats på olika sätt innan benen tas tillvara (Schiffer 1987:84).

I boken *Fire, Water, Heaven and Earth - Ritual practice and cosmology in ancient Scandinavia: An Indo-European perspective* (2007) så utvecklar Kaliff sina tankar kring monument, ritualer i förhistorien samt kopplingar till Indo-Europeisk idétradition och möjliga tolkningar i ett konkret perspektiv med skandinaviska exempel. Vediska altare för eldoffer används som en analogi, där eldar placeras i väst, syd och öster i anslutning till altare / monument (2007:76), eller grav som dessa objekt sannolikt skulle vara registrerat som i svensk antikvarisk verksamhet.

Att lyfta in fenomen som Vediska altare för eldoffer kan framstå som långsökt men samtidigt skall man ha klart för sig hur omfattande resandet och handeln var under bronsåldern. När varor bevisligen flyttade över hela Europa kan man tänka sig att idéer och kopior på praktiker flyttade ännu längre.

Fyra element

En av teserna i Anders Kaliffs bok *Fire, Water, Heaven and Earth* är elementens betydelse för människans världsbild. Idehistoriskt sett har uppfattningen att naturens beståndsdelar utgjorts av olika sammansättning av de fyra elementen jord, vind/luft, vatten och eld varit gällande i västvärlden från Arestoteles tid fram till 1700-talet när den moderna kemin får sitt genomslag med embryot till det periodiska systemet. De fyra elementen hade olika egenskaper, torrt, varmt, vått och kallt där elden är varm och torr. I Kina fanns ett liknande system men där fanns fem element, i tillägg till de fyra vi är vana vid så fanns även trä. Pytagoréerna däremot ansåg att idén var ett femte element. Hur man i förhistorien förhöll sig till detta i Skandinavien vet vi naturligtvis inte men att använda elementen som en tolkningsingång ligger nära till hands då den världsstrukturen förefaller vara idémässigt väl spridda i tid och rum.

Anders Kaliff (2007:121ff) menar att de fyra elementen möts i eldoffret, eller eldritualen om man så vill. Elden som element är given. Själva monumentet, altaret, är genom sitt material och emellanåt sin placering ett manifest av jord/sten. Eldens flammor sträcker sig upp i luften och syresätts med vind vilket ger närvaro av det tredje elementet. Det fjärde elementet, vatten eller vätska, är svårare att belägga. Eventuellt får det ske via närvaron av kärl med en vätska som är svår att finna några spår av, vattnet kan även ha funnits närvarande i form av regn men det är än svårare att belägga. Möjligen kan skörbränd sten vara belägg för att ett eldmonument vattenbegjutits och den heta stenen spräckts. Dessa olika tankar kan vi bära med oss till monumenten i Kistinge.

Monument – Grav

Det är uppenbart att den generella termen grav är allt för snäv i dessa sammanhang. Det vore bättre att systematiskt använda sig av termen monument under vilket man kan finna en mångfald funktioner, till exempel grav, altare, kenotaf och döds hus. Genom att använda termen monument undviker man onödiga förväntningar på anläggningarna. Därutöver finns det naturligtvis gravar som inte kan benämnas monument, men det är en fråga för andra sammanhang. En annan fråga kretsar kring vem som över huvud taget betraktades som värd att bevara genom ett monument i det äldre järnålderssamhället. Monumenten i Kistinge speglar en tid då

religion och tro på övernaturliga och gudomliga väsen spelade en helt annan roll i samhället och för individen än idag. De olika monumenten utgör olika funktioner i detta samhälle, funktioner som vi i bästa fall kan ana oss till men i de flesta fall inte kan föreställa oss innebörden av. Anfäderskult förekom med största sannolikhet. Jag har inte givit mig in i resonemang om detta men ett av de underliggande syftena i ett maktperspektiv är att med hänvisning till förfäder stärka legitimitet och makt i, eller över, ett område (jfr Häggström et al. 2004b). Monumenten i Kistinge verkar representera något annat då frånvaron av såväl spår av kroppar som plundring (vilket skulle kunnat förklara frånvaron av spår) saknas. Däremot finns det i anslutning till de olika monumenten i Kistinge en tydlig närvaro av eld, kanske till och med av samtliga element om man väljer en tolkning med inspiration från Anders Kaliff's tankar och teorier under 2000-talet.

Åter till Kistinge

Om man nu skall ge sig på att utifrån dessa resonemang försöka tolka monumenten i Kistinge så kan vi börja med platsen för de två stenkonstruktionerna (stensättningarna om man väljer gängse antikvarisk terminologi).

Eldsberga RAÄ 144 består som tidigare nämnts av två stensättningar, en större med ca 10 meter i diameter och en mindre med ca 5 meter i diameter. Ordet stensättning används här för att beskriva och specificera hur monumentet ter sig, i detta sammanhang kopplas det inte nödvändigtvis till funktionen grav på samma sätt som i den antikvariska praktiken. Monumenten ligget tätt ihop och förefaller utgöra ett meningsbärande sammanhang. Det större monumentet ter sig som det primära. Frågan är om det är konstruerat som grav eller om det är frågan om ett monument som tillgodoser andra behov. Det finns konstruktionsdetaljer som talar för det sistnämnda. Det är uppenbart att väderstreck har spelat en stor roll när monumentet skapats.

Om vi arbetar oss medsols med start i norr kan vi konstatera att det invid monumentets största sten, som är belägen just i norr, fanns en härd (AH150288). Vänder vi oss mot öster finner vi ytterligare en härd (AH150347) direkt invid monumentet. Även denna härd har kunnat användas när monumentet var färdigt. I söder däremot finns ingen konstruktion utanför monumentet. Istället får vi betrakta själva monumentets konstruktion. Stenpackningen i stensättningens södra del avviker från hur resten är konstruerat. I söder är det lite flatare stenar vilka lagts så att de vilar mot varandra, lutandes in mot mitten av monumentet. Uppenbart avvikande och högst sannolikt betydelsebärande. Omedelbart väster om monumentet har en liten tvilling, ytterligare en stensättning, betydligt mindre än den första, konstruerats. Detta innebär att vi finner särskilda konstruktioner i samtliga väderstreck, två av dessa är kopplade till eld.

Flygfoto över framrensat eldmonument. Foto: Patrik Hallberg

Över hela monumentet påträffades keramik. Invid den stora stenen i norr och i stensättningens södra del verkar hela kärl ha satts ner (fyndnummer 75, 80). Att det rör sig av en form av offer förefaller troligt, eller skall tankarna löpa i andra riktningar? Och hur hänger dessa ihop med de väderstrecksknutna konstruktionsdetaljerna?

Eldplatsen på höjden

Låt oss rekonstruera det hela: På höjdryggens sydspets, väl exponerat för hela Laholmsbukten och stora delar av fastlandet byggdes ett monument, formellt kallat Eldsberga RAÄ 37. Monumentet utgjordes av ett fundament av sten och sand som täcktes med lera och bildade en slags plattform. Runt monumentet i öster, söder och väster restes stenar. Två i öster, en i söder och antagligen så mycket som tre i väster. I anslutning till de tre stenarna i väster konstruerades även ett mindre, närmast kvadratisk, fundament för att stabilisera de resta stenarna. I söder finns en mindre rund stenkrets omedelbart intill den omkullvälta stenen, eventuellt har stenen varit rest inne i stenkretsen.

På plattformen eldade och offrade man. Nu innebär ordet offrande att vi tillskriver handlingen en sakral innebörd, det kan vi givetvis inte belägga men handlingen är i sig så medveten att det är svårt att välja ett annat ord och en annan tolkning.

Eldandet var kraftfullt, antagligen utnyttjade man blåsiga dagar för att syresätta och öka förbränningen och därigenom uppnå temperaturer höga nog att sintra både lera och keramik. Att monumentet är hårdare bränt i östra delen än den västra antyder att det kan ha rått en kraftig västlig vind när eldandet genomfördes. Kanske regnade det samtidigt, rökutvecklingen i en sådan situation bör ha varit mycket effektiv. Det som skett på höjden har varit avsett att synas lång väg, vilket innebär att man skall se det som en publik manifestation (jfr Bradley 2004:177ff).

Brännoffren, någon bättre term har vi inte (jfr Berggren 2006), utgjordes av keramikkräsl som placerades på plattformen och fick brinna tillsammans med veden. Kräslen, alternativt förgängliga kräsl i skinn eller trä, bör ha varit fyllda med säd då stora mängder säd och fröer hittats i det makrofossila materialet. En möjlighet är att cerealerna brändes under riter kopplade till agrara händelser under året, såningstid eller skördetid. Närvaron av ett frö av oljedådra på monumentet och åtskilliga fynd på boplaten visar att man framställt vegetabilisk olja, kanske har denna olja använts tillsammans med hö eller halm för att snabbt och effektivt få igång bälet när man väl valt att tända det. Av vedsammanställningen att döma så har träslag med goda eldegenskaper prioriterats när ved till bränningarna valts ut, samtidigt kan det inte uteslutas att veden helt enkelt speglar den dominerande lokala vegetationen.

När en eld brunnit ner städades monumentet grovt och täcktes ånyo med lera så att samma procedur kunde återupprepas. Vissa bitar av bränd lera antyder att det förekommit någon form av konstruktion av lera uppe på monumentet, en konstruktion som ingått i själva bälet. Kan det ha varit ett altare eller kanske någon slags avgudabild? Vi vet inte, några former har inte lyckats återskapas men delarna har registrerats som ugnfragment. Utbredningen av den hårdast brända leran antyder att vinden varit västlig vid åtminstone ett tillfälle då monumentet använts för eldritualer. Utifrån undersökningen kan vi sluta oss till att monumentet återanvänts på detta vis upprepade gånger. Upprepningen tyder på att handlingen är formaliserad och ritualiserad (jfr Habbe 2005:46ff, Insoll 2004:10ff).

När monumentet spelat ut sin roll som eldplats tillsluts det. Ordet eldplats är mycket medvetet valt då det är neutralt och inte innebär någon funktionsbestämning till skillnad från t.ex. bålplats och vårdkase. Ordet bålplats är olämpligt eftersom vi inte hittat mer än något enstaka ben och termen bålplats brukar avse kremeringsbål. Termen vårdkase skulle däremot kunna vara aktuell.

Vid tillslutningstillfället välts de resta stenarna. Allt täcks med stenar och jord. Monumentet ändrar form och uttryck. Hur det uppfattas under de år som därefter följer är okänt men det benämns efterhand Brunerör vilket antyder att det uppfattas som en forngrav. Att det kom att registreras som grav är inte så konstigt med tanke

på läge och utseende. Åtminstone tills vi fick chansen att undersöka det och närma oss dess ursprungliga bruk, men vad detta bruk betytt kan vi fortfarande bara resonera kring och komma med mer eller mindre trovärdiga förslag.

Om man applicerar Anders Kaliffs resonemang kring elementbundna ritualer på monumentet i Kistinge öppnar sig spännande perspektiv som ger oss en möjlig tolkning av vad monumentet kan ha betytt för sin samtid. Själva monumentet är byggt i material från jorden. När veden tänds på uppstår eld. Platsen är sannolikt vald för sin exponering. Den är uppenbart vald för att den ligger luftigt och är utsatt för vind. Vatten däremot är lite svårare att belägga. Man kan även se det som att den brända lera som utgör själva monumentet, och som förbättras och förändras mellan de olika eldningstillfällena, har likheter med en Vedisk ritual där jord och vatten förstärkt med eld förändras och skapar ett hårt och beständigt monument (jfr Kaliff 2007:123).

Slutord

Frågetecknen är många och jag har medvetet varit spekulativ i denna artikel. Tanken är inte att entydigt besvara några frågor utan att belysa någon av de många betydelser de monument vi i antikvarisk terminologi benämner gravar kan ha haft i sin samtid. Syftet har också varit att indikera hur integrerat den äldre järnålderns samhälle bör ha varit avseende tro, makt, vardagsliv, död, reproduktion etcetera på ett sätt som är den moderna sekulariserade människan mycket främmande. I bästa fall kan vi teckna en skuggbild av allt detta. I värsta fall försöker vi inte ens utan faller tillbaka på de enkla förklaringar vi förstår, som att reducera graven till att bara vara en behållare för den döde.

Not

Denna artikel utgår till viss del från en artikel jag skrivit tidigare (Häggström 2007) men som omarbetats, anpassats och utvecklats i förhållande till de nu aktuella monumenten. Den tidigare artikeln är tämligen svåråtkomlig och publicerades i en artikelsamling som täcker in de arkeologiska undersökningarna inför omläggningen av riksväg 31 sydost om Jönköping.

Referenser

- Artelius, Tore. 1999. Från sorg till saga – Människors handlingar vid en halländsk hög. I: Olausson (red) *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning*. RAA uv skrifter 25.
- Baumann, Zygmunt. 1992. *Döden och odödligheten i det moderna samhället*. (övers. Sven-Erik Torhäll). Göteborg.
- Bennett, Agneta. 1987. *Graven – religiös och social symbol: strukturer i folkvandringstidens gravskick i Mälaramrådet*. (Theses and papers in archaeology 18). Stockholm.
- Berggren, Åsa. 2006. Archaeology and sacrifice. In Andréén, Jennbert & Raudvere (eds) *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes and interpretations*. Väg- ar till Midgård 8. Lund
- Bradley, Richard. 2004. *Ritual and Domestic life in Prehistoric Europe*. London & New York
- Burström, Mats. 1996. Mångtydiga fornlämningar. I: Burström et al. (red.). *Fornläm- ningar och folkminnen*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Claesson, Pia. 2004. Den rituella handlingens praxis – exemplifierat av ett järnålders- gravfält beläget i mellersta Bohuslän. I: Claesson & Munkenberg (red.) *Projekt Glä- borg – Rabbalshede. Bygden innanför fjordarna 3. Gravar och ritualer*. (Bohusläns museum. Kulturhistorisk dokumentation nr 15). Uddevalla.
- Cornell, Per & Fahlander, Fredrik. 2002. *Social praktik och stumma monument. Intro- duktion till mikroarkeologi*. (GOTARC serie C no 46). Göteborg.
- Cronlyn, J.M. 2001. The deterioration of organic materials. I: Brothwell & Pollard (red.) *Handbook of Archaeological Sciences*. Chichester.
- Davidson, D.A. & Simpson, I.A. 2001. Archaeology and soil micromorphology. I: Brothwell & Pollard (red.) *Handbook of Archaeological Sciences*. Chichester.
- Engman, Fredrik & Nordström, Mikael. 2001. Trehundratio röjningsrösen och en grav – markutnyttjande under tusen år i Vetlandatrakten. I: *Tidskrift nr 1*.
- Ericsson, Alf & Runcis, Janis. 1995. Gravar utan begravning. Teoretisk diskussion påkallad av en arkeologisk undersökning inom RAA 40 vid Skalunda i Sködinge socken, Södermanland. I: Ericsson & Runcis (red.) *Teoretiska perspektiv på gravun- dersökningar i Södermanland*. (RAA arkeologiska undersökningar skrifter nr 8).
- Evershed, R.P. et al. 2001. Lipids in archaeology. I: Brothwell & Pollard (red.) *Hand- book of Archaeological Sciences*. Chichester.
- Fahlander, Fredrik. 2003. *The Materiality of Serial Practice. A Microarchaeology of Buri- al*. (Gotarc serie B no 23). Göteborg
- Flagmeier, Marie-Louise. 2004. Manligt och kvinnligt i kring fyrkantiga härdar – Att se boplatslämningar ur ett genusperspektiv. I: Claesson & Munkenberg (red.). *Pro- jekt Gläborg – Rabbalshede. Bygden innanför fjordarna 2. Landskap och bebyggelse*. (Bohusläns museum Kulturhistorisk dokumentation nr 14). Uddevalla

- Genge, N.E. 2002. *The Forensic Casebook. The science of crime scene investigations*. New York. Gernaey, A.M. et al. 2001. Survival and interpretation of archaeological proteins. I: Brothwell & Pollard (red.) *Handbook of Archaeological Sciences*. Chichester.
- Grandin, Lena & Hjärthner-Holdar, Eva. 2003. *Metallografisk analys av en kniv från en grav. Öggestorps sn. Småland*. (RAÄ UV-GAL analysrapport 18–2003). Uppsala.
- Grandin, Lena & Häggström, Leif. 2004. Kol-14 analys av stål från en småländsk kniv. I: *Fornvännen* 99. 2004/2.
- Gustafsson, Agneta. 2004. Inga vapen – Inga män? Ett gravfält från romersk järnålder i Kville socken. I: Claesson & Munkenberg (red.) *Projekt Gläborg – Rabbalshede Bygden innanför fjordarna 3. Gravar och ritualer*. (Bohusläns museum Kulturhistorisk dokumentation nr 15). Uddevalla
- Habbe, Peter. 2005. *Att se och tänka ritual. Kontrakterande ritualer i de isländska släkt-sagorna*. Vägar till midgård 7. Lund.
- Hassan, Fekri A. 1987. Re-forming archaeology: A foreword to natural formation processes and the archaeological record. I: Nash & Petraglia (red.) *Natural formation processes and the archaeological record*. (BAR international series 352).
- Hennius, Andreas. 2004. Plundring! – Hotet mot vår historia. I: *Uppland 2004*.
- Häggström, Leif. 2001. ...*Några lämningar om också förstörda... – en fornlämningsbiografi över Vittenebygden*. Lic-upsats, Arkeologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- 2003. Öggestorps åkrar. Åldersbestämning av agrarhistoriska lämningar, metodutveckling och förutsättningar inom uppdragsarkeologin. I: *In Situ* 2002.
- 2005. *Landskapsutnyttjande, bete och odling på Sydsvenska höglandet under äldre järnålder. Exemplet Öggestorp*. (Gotarc serie B. No 34). Jönköping
- 2007. Monument eller liklös grav? Om tolkning av gravar och monument utan tydlig gravläggning. I Häggström (red) *Öggestorp och Rogberga – vägar till småländsk förhistoria*. Jönköping.
- Häggström, Leif et al. 2004a. *Kulturlandskap från äldre järnålder i Öggestorp*. (Arkeologisk rapport 2003 :65, Jönköpings läns museum).
- Häggström, Leif et al. 2004b. The dating and interpretation of a field wall in Öggestorp. I: *Current Swedish Archaeology vol 12*.
- Häringe Frisberg, Kajsa. 2005. Where are the dead? Empty graves from early iron age Uppland. I: Artelius & Svanberg (red) *Dealing With The Dead. Archaeological Perspectives on Prehistoric Scandinavian Burial Ritual*. (RAÄ uv skrifter nr 65)
- Insoll, Timothy. 2004. *Archaeology, Ritual, Religion*. Oxon & New York
- Jankavs, Peter. 1981. "social image" – "Cemetary image" some generalisation problems 3th – 8th centuries AD on Gotland. I: Moberg (red.) *Similar finds? Similar interpretations?* Göteborg.
- Kaliff, Anders. 1997. *Grav och kultplats*. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland. (Aun 24). Uppsala.

- 1998. Grave structures and eschatological concepts. I: Andersson et al. (red.) *The Kaleidoscopic Past. Proceedings of the 5th Nordic TAG conference. Göteborg 2–5 April 1997*. (Gotarc serie C, no 16). Göteborg.
- Kaliff, Anders & Oestigaard, Terje. 2004. Cultivating Corpses. A Comparative Approach to Disembodied Mortuary Remains. *Current Swedish Archaeology* vol 12.
- 2017. *Cremation, Corpses and Cannibalism. Comparative cosmologies and centuries of cosmic consumption*. Oxford
- Kristiansen, Kristian. 1999. Symbolic structures and social institutions. The twin rulers in bronze age Europe. I: Gustafsson & Karlsson (red.) *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. (Gotarc Series A. Vol 3). Göteborg.
- Kähler Holst, Mads, Rasmussen, Marianne & Breuning-Madsen, H 2004, 'Skelhøj - et bygningsværk fra den ældre bronzealder *Nationalmuseets Arbejdsmark*, pp. 11-25
- Kähler Holst, Mads, Breuning-Madsen, Henrik & Rasmussen, Marianne. 2001. The South Scandinavian barrows with well-preserved oak-log coffins. *Antiquity* 75
- Lagerås, Per. 2000. Gravgåvor från växtriket. Pollenanalytiska belägg från en senneolitisk hällkista i Hamneda. I: Lagerås (red.) *Arkeologi och paleoekologi i sydvästra Småland Tio artiklar från Hamnedaprojektet*. (RAÄ UV skrifter nr 34).
- Lindman, Gundela. 2002. Ett gravfält med flera bottnar. I: *Tidskrift nr 2*.
- 2004. Om urlakning och andra jordmånsprocessers betydelse för de arkeologiska resultaten.
- I: Lönn (red.) *Aktuella metodfrågor*. (RAÄ UV skrifter 58). Stockholm.
- Lundén, Staffan & Häggström, Leif. 1999. Fornrid till salu. Rovgravning och handel med kulturföremål i och utanför Sverige. I: *Fornvännen* 94. Stockholm.
- Millard, A. 2001. The deterioration of bone. I: Brothwell & Pollard (red.) *Handbook of Archaeological Sciences*. Chichester.
- Nicklasson, Pål. 1998. Ett knivigt källmaterial och bilden av smålänningen. En genomgång av knivar från yngre romersk järnålder och folkvandringstid i norra Småland. I: *Fornvännen* 93. 1998/3.
- Nilsson, Nicholas. 1996. Plundrade gravar. I: Wikborg (red) *Bastubacken ett gravfält från äldre romersk järnålder*. Tryckta rapporter från Arkeologikonsult AB nr 15.
- Nord, A.G., Kars, H, Ullén, I, Tronner, K & Kars, E. 2005. Detioration of archaeological bone – a statistical approach. *Journal of Nordic Archaeological Science* 15.
- Nord, A.G. & Lagerlöf, A. 2002. *Påverkan på arkeologiskt material i jord – redovisning av två forskningsprojekt*. Riksantikvarieämbetet
- Nord, A.G., Tronner, K & Ullén, I. 2002. On the deterioration of archaeological iron artefacts in soil. *Fornvännen* 97 (årgång 2002 nr 4)
- Nordvall, Linn. 2019. *I och kring Brunerör. Fyra fornlämningar – en plats*. Arkeologiska rapporter från Hallands Länsmuseer 2019:2

- Näsström, Britt-Mari. 2001. *Fornskandinavisk religion. En grundbok*. Lund.
- Orme, Bryone. 1981. *Anthropology for Archaeologists. An introduction*. London.
- Quine, Timothy A. 1995. Soil analysis and archaeological site formation studies. I: Barnham & Macphail (red.) *Archaeological sediments and soils. Analysis, interpretation and management*. London.
- Raiswell, R. 2001. Defining the burial environment. I: Brothwell & Pollard (red.) *Handbook of Archaeological Sciences*. Chichester.
- Rasch, Monika. 1994. Burial practices – Grave furniture and burial methods during the Roman Iron Age. I: Stjernquist (red.) *Prehistoric graves as a source of information. Symposium at Kastlösa, Öland, My 21–23, 1992*. (KVHAA konferenser 29). Stockholm.
- Robinson, M. 2001. Insects as paleoenvironmental indicators. I: Brothwell & Pollard (red.) *Handbook of Archaeological Sciences*. Chichester.
- Schiffer, Michael B. 1987. *Formation processes and the archaeological record*. Albuquerque.
- Ullén et al 2004
- Varenius, Björn. 1994. Monument och samhällelig reproduktion. Äldre järnålder i norra Småland. I: *Kulturmiljövård nr 5 / 1994*.
- Weiler, Eva. 1984. Brons och järnålder – tiden 1500 f.Kr.–1000 e.Kr. I: Furingsten et al. (red.) *Från flintverkstad till processindustri. De första 9000 åren i Västsverige speglade av UV Västs undersökningar 1968–1980*. Kungälv.
- Wikborg, Jonas. 1996. Gravplundring. I: Wikborg (red) *Bastubacken ett gravfält från äldre romersk järnålder*. Tryckta rapporter från Arkeologikonsult AB nr 15.
- Wranning, Per. 2015. *Tjärby – lokala sedvänjor och långväga kontakter*. GOTARC serie B no 67, Hallands Läns museers skriftserie no 12.

En västsvensk ryttargrav från tidig vikingatid

Fornlämning: Lindberg RAÄ 234

Ibland får vi arkeologer hjälp att få inblickar i det förflutna. Ett tillfälle då Kulturmiljö Halland fick sådan hjälp var vid midsommar 2014. Men innan vi kommer fram till den sommaren så tar vi ett avstamp någon helt annanstans i en helt annan tid. Vi förflyttar oss tillfälligt till floden Volga år 921 eller 922 e.Kr vilket är några år senare än den begravningsritual som Anders Nylén fann spåren av strax utanför Lindbergs kyrkby och som är den egentliga utgångspunkten för denna artikel.

Vikingatidens begravningsred – ett ögonvittne berättar

Den mest utförliga och mest kända historiska beskrivningen av nordiska begravningsritualer från järnåldern kommer från araben Ibn Fadlans reseberättelse. Berättelsen är nedtecknad långt från såväl Halland som från Ibn Fadlans hemort, den har givetvis nedtecknats med ett syfte (jfr Svanberg 2003a:217). Trots detta väljer jag att använda källan som en illustration. Fadlan blev utsänd på en resa av Kalifen av Bagdad, resan gick ända upp till Kazan vid floden Volga i dagens Ryssland. På en marknadsplats stiftar han bekantskap med ruser som kommit längst floden Volga i sina skepp för att handla med bland annat skinn och slavar (Frye 2005:65). Av beskrivningarna av rusernas utseende, kläder, båtar, smycken, vapen, seder etcetera kan vi dra den mycket förenklade slutsatsen att det är skandinaviska vikingar han beskriver. Han berättar åtskilligt om deras hantering av döden och de döda.

En rus som blir sjuk lämnas i ett eget tält en bit ifrån den övriga gruppen. Ingen pratar med eller besöker den sjuke och dör denne kremeras personen, om det inte är en slav, då görs ingenting och den döde blir hundmat. Tjuvar hängs i närmsta träd och även deras kvarlevor blir hundars föda (Frye 2005:66). Här får vi en liten inblick i hur kollektivets omsorger om den avlidne beror på vem denna var i livet och även på vilket sätt personen dog (Jennbert 2004:136). Liknande sedvänjor skymtar anas även i flera isländska sagor.

Ibn Fadlan berättar vidare att när en framstående rus dör så företar man en hel rad utstuderade ceremonier. Den döde läggs i en tillfällig grav i tio dagar under vilka man syr de kläder han ska bära in i döden och förbereder gravceremonierna. Är det en fattig man läggs han i en mindre båt som bränns. Är han däremot rik delas hans tillgångar i tre delar varav en går till hans familj, en till klädedräkten och en till bryggandet av mjöd som sedan dricks under begravningen. Att kläder var så viktiga och dyra har vi i dagens slit och slängsamhälle givetvis mycket svårt att förstå men fordomtida representerade de ett anseeligt värde (jfr Andersson 2006).

Det speciella med Ibn Fadlan är att han med stor detaljrikedom berättar om de ceremonier som kringgärdar begravandet av en ruserhövding, jag väljer att återge en del av dem för att visa på mängden handlingar och begravningsritualens sociala komplexitet. Fadlan hävdar att han bevittnat hövdingens begravning med egna ögon.

Efter hövdingens död väljs en av hans slavinnor ut att följa honom i döden. Detta görs genom att man helt enkelt frågar hans tjänare vem av dom som vill följa sin herre i döden. Den som svarar ja är därmed bunden vid sitt ord och vaktas fram till begravningen. Unders tio dagar vilar den döde i en tillfällig grav medan alla begravningsförberedelser görs. Sannolikt var tio dagar inget krav, nio förefaller som en mer rimlig tid då det var så länge Oden hängde offrad till sig själv på ett träd. Av rent praktiskt hänseende bör tiden anpassats till säsongen. Dels vet vi utifrån dödsstatistik att fler dör på vintern än sommaren och dels håller sig en kropp fräsch längre i låg än hög temperatur vilket gör att det är rimligt att anta att man kunde tillåta sig att låta kroppen ligga längre under den kalla och mörka årstiden än under den varma delen av året. En kropp som blir liggande under den varma säsongen blir snabbt en sanitär olägenhet.

Ett av hövdingens skepp eller båtar släpas upp på land och en träställning byggs runt detta. Klädesdräkten sys och mjöd bryggs. När det är dags för begravningsceremoni ordnas ett tält med en bädd åt den döde i båten varpå den tas ut ur sin tillfälliga vila och placeras i tältet iförd sina nya kläder tillsammans med blommor, mjöd, bröd, skinn, vapen och andra tillhörigheter. Två kor, två hästar, en höna, en tupp och en hund avlivas och läggs i båten (Frye 2005:66 ff). I sammanhanget är just hästarna av särskilt intresse men det behandlas mer utförligt senare i texten.

Nästa passage i Ibn Fadlans nedteckning beskriver hur ruserna byggt en ramliknande konstruktion i trä som liknar en hög dörrpost. Slavinnan lyfts upp och stående på några av männens händer tittar hon så igenom denna dörrpost och säger: "Jag ser min far och min mor" (Frye 2005:69 författarens översättning). Hon lyfts upp igen och säger: "Där ser jag alla mina döda släktingar sitta" (Frye 2005:69 författarens översättning). Det hela upprepas en tredje gång och slavinnan säger: "Där ser jag min herre sitta i paradiset, det är grönt och vackert och omkring honom finns män och tjänare. Han kallar på mig; led mig till honom" (Frye 2005:69 för-

fattarens översättning). Här har vi tydliga referenser till hur porten mellan de döda och de levande med rätt ceremonier kan öppnas. Att slavinnan frivilligt påtagit sig uppgiften att följa sin herre i döden har bundit henne till honom och ställer henne mellan livet och döden. På dödens tröskel eller vid död mans port, med förmågan att se in i dödsriket. Dödshus kan tolkas ha en liknande funktion, som ett rum mellan de levande och de döda. I mellersta Halland finns ett vikingatida dödshus på Sannagårdsgravfältet som undersöktes i början av 1990-talet (Vinberg RAÄ 30, Artelius 2000).

Slavinnan förs sedan ombord på båten av en gammal kvinna där hon ges mjöd att dricka varefter hon sjunger sitt avsked till sina vänner. Den gamla kvinnan tvingar därefter in slavinnan i tältet samtidigt som männen slår i sina sköldar med spjuten. Sex andra män går också in i tältet och har samlag med slavinnan, antagligen är den moderna termen våldtäkt mer adekvat för att beskriva vad som sker. Rep knyts i hennes armar och ben och hon hålls utsträckt samtidigt som den gamla kvinnan hugger henne med en kniv upprepade gånger i bröstet. När denna blodiga ceremoni är avslutad bränns så allt till aska.

Berättelsen i sin helhet visar hur enormt komplexa föreställningarna runt liv och död ofta är. Vi får här en rad uppgifter som för oss idag uppfattas som märkliga. Det första man tänker är att detta måste varit en fruktansvärd tid att leva i och människorna verkar ju fullständigt utan moral och medkänsla. Det är då viktigt att komma ihåg att en helt annan grundsyn på livet faktiskt kan ändra perspektiven helt och hållet. För slavinnan som valdes ut kanske detta var en stor ynnest och ett säkert sätt att bereda sig plats i en krets i livet efter detta dit hon annars aldrig skulle få tillträde. Kanske var hennes stora skräck att dö ensam som sjuk slav, ätas av hundarna och inte få tillträde till paradiset. Ett högst sannolikt öde om vi ska tro Ibn Fadlan.

En för dagens människor främmande del av berättelsen är de återkommande samlagen med slavinnan, eller våldtäkter beroende på perspektiv. Samtidigt är sexuell våld och det sexuella utnyttjandet av framför allt kvinnor något som förekommer i större eller mindre utsträckning i alla världens kulturer än i dag. Ibn Fadlan berättar här om en uppenbarligen mycket rik man med stort politiskt inflytande. En sådan man ägde och handlade med människor på samma sätt som man handlar med föremål eller djur. En slav eller slavinna var en egendom som inte nödvändigtvis skulle behandlas illa men likväl en egendom och därmed tillgänglig på alla sätt och alltid för sin ägare. Givetvis även sexuellt. Det var med andra ord inget konstigt med detta då slavinnan inte hade några rättigheter till sin egen kropp. Det intressanta är att de samlag som skildras av Ibn Fadlan inte kan sägas vara drivna av lust i sig utan är en del av tradition och sedvänja. De var en del av begravningsceremonin och spelade uppenbarligen en viktig roll i denna. Kanske som en slags motvikt till döden då livets kraftigaste symbolhandling ofta utgörs av den sexuella fören-

ingen mellan man och kvinna. Detta hålls för sant i en rad olika kulturer genom människans hela historia. Vi ska med andra ord inte se detta som gruppvåldtäkter utan som en del i de kollektiva ritualer som var helt nödvändiga för att genomföra en fullgod begravning och som alla måste delta i. Men nu lämnar vi tillfälligt Ibn Fadlans berättelse och vänder oss till norra Halland.

En rymtargrav hittas

Strax före midsommar 2014 kontaktades Kulturmiljö Halland av den entusiastiske, kunnige och observante amatörarkeologen Anders Nylén (Häggström 2015). Han hade hittat något underligt när han kikade på de avschaktade ytorna väster om byn Lindberg där en gång- och cykelväg höll på att anläggas. Det underliga han hittar var några järnföremål, kol och brända ben. Anders placerade det han skrapade fram i en plastburk. För att järnet inte skulle rosta ytterligare hällde han för säkerhets skull på olja. För en yrkesverksam arkeolog kan detta förefalla lite märkligt när det finns torrboxar och silicagel men för konservatorn var det inget problem. Oljan gjorde att inget syre längre kom åt att bryta ner den sköra metallen och var inte så svår för konservatorerna att avlägsna.

Anna Aulin inspekterar området där fyndet gjordes. Foto: Leif Häggström.

Anders Nylén pekar ut en anläggning i schaktkanten, en uttorkad härd. Foto: Leif Häggström.

Själva fyndplatsen låg på nordsidan av en åsrygg med milsvid utsikt över Viskadalen och den sentida trafikplatsen Varberg norra. Vid besiktningstillfället hade ett bärlager redan anlagts men efter ett möte mellan länsstyrelse och projektets huvudman, Varbergs kommun, avlägsnades en kortare sträcka av bärlagret och sökandet kunde fortgå.

Några ytterligare spår av graven gjordes inte, däremot hittades härdar och ett tjugotal stolphål som inte identifierats vid utredningen av området (jfr Bramstång Plura 2011). Såhär i efterhand är detta faktum lite oturligt, inte minst som åkerlyckan intill fyndplatsen kallades Tolleshögen i de historiska kartorna. Det hade varit intressant att få svar på om Tolleshögen är namnet på en idag försvunnen gravhög, kanske till och med den gravhög som rimligtvis bör ha stått på platsen som Anders Nylén hittade. Därtill är det mycket möjligt att det finns fler gravar högre upp

i slänten där fyndet gjordes, vikingatida gravar ligger trots allt sällan enskilt utan oftast i grupper.

För att fastställa fyndets ålder togs en bit bränt ben från ett däggdjur. Från vilken art är okänt då osteologisk analys aldrig gjordes, men utifrån sammanhanget bör det röra sig om häst eller människa. Benbiten skickades för ^{14}C -datering. Svaret var förvånande. Det var något yngre än det från början förmodats. Det visade sig vara från vikingatid, närmare bestämt 780–890 e.Kr. (Ua-49391: 1185+/-35BP) (Hägström 2014b). Kort sagt bara några decennier före den begravning som den arabiska handelsmannen Ibn Fadlan bevittnade några hundra mil öster ut.

Det Anders Nylén hittat kom från en hårt schaktad grav. Även om vi inte lyckades säkra någon närmare kontext eller spår av hur graven var konstruerad kan vi konstatera att det var en för Hallands del tämligen ovanlig grav. Metallföremålen var delar av en hästutrustning, bland annat ett remkorsningsbeslag och ett remtyg från tränset samt en nyckel. Detta är fynd som emellanåt återfinns i gravar och offer från folkvandringstid eller århundradena därikring så dateringen till vikingatidens första hälft är intressant om än aningen sen. Vi kan börja med att studera nycklar i Halland för att därefter gå vidare till fynd av hästutrustning.

Fynd: Nyckel

En nyckel består av grepp, skaft och ax där ax är den del som kommer i kontakt med låsmekanismen. Nyckeln från Lindberg är ganska stor, den har en bevarad längd på 160 mm och antagligen var den halvannan cm längre när den begav sig. Tvärsnittet är mestadels kvadratisk och bitvis mer rektangulärt, synlig ornamentik saknas. Nyckelns grepp är skadat, för övrigt är den välbevarad för att vara ett föremål av järn i Halland.

Nycklar har man sedan länge intresserat sig för i arkeologin, inte minst på grund av gravfynd i Mälardalen och på Gotland. Nu tillhör inte nycklar vanligheterna i Halländsk arkeologi utan kräver en liten utvikning. Vi kan börja med att kika lite på vad ett par skriftliga källor förtäljer om nycklar.

I Gutalagen, som nedtecknades ungefär 1220, framgår det i paragraf 36 att skepp skall vara fastlåsta, formuleringen lyder: "Lås skall vara därtill och nyckel, som husfrun eller husbonden bär". Här är det intressant att notera att det uttryckligen nämns att det antingen är husfrun eller husbonden som bär nyckeln samt att husfrun nämns först vilket brukar antyda en prioriteringsordning.

I såväl Magnus den godes historia som Harald Hårdrådes historia nämns kung Olavs relikskrin och heliga lekamen. I Magnus den godes historia beskrivs skrinet såhär (vers 10): "Konung Magnus lät göra ett skrin, prydt med guld och silver och besatt med ädla stenar. Detta skrin var både till storleken och utseendet för övrigt gjort som en likkista; nedtill var en svalgång, och upptill var locket format som ett

tak med takås och gavelnockar. På locket funnos hängslen baktill och haspar framtill, och det låstes med nyckel. I detta skrin lät konung Magnus nedlägga konung Olavs heliga lekamen. Många järtecken skedde vid konung Olavs heliga relikier.” I Harald Hårdrådes historia konstateras kort och gott att Kung Magnus har nyckeln.

I Rigestula (Kvådet om Rig) nämns också en nyckel, detta är i samband med att Karls brud förs till honom: ”De förde hem den nyckel-behängda, i getskin klädda, Karls brud.” Den nyckelbehängda är alltså en omskrivning för den blivande husfrun, och just nycklar till gård och hall är något som man inom arkeologi och historieskrivning brukar tillskriva gårdens främsta kvinna. I Erik Bråtes och andra senare översättning står det hängande nycklar, dvs plural, vilket innebar att det bör ha funnits flera lås och låsta utrymmen på en herremans gård.

De skriftliga källorna beskriver alltså såväl män som kvinnor som nyckelbärare. Denna bild går i någon mån emot den allmänna bilden som baseras på arkeologiskt material från framför allt Mälardalen (Birka/Björkö). Den klassiska bilden av gravfynd av nycklar i brons och järn är att de burits av kvinnor och att de signalerat kvinnans status i samhället, lite likt det vi kan läsa i Rigestula där husfrun beskrivs som nyckelbehängd. Elisabeth Arwill-Nordbladh konstaterar att (1990:256): ”Många forskare anser att nycklar framför allt hör hemma i kvinnogravar. Denna uppfattning är så stark, att nyckeln kan bli en artefakt som får vara med att indikera kvinnokön”. Sin vana trogen nöjer sig inte Elisabeth med detta utan problematiserar såväl vår moderna arkeologiska förenklade föreställning som hur det förhistoriska materialet kan tolkas. Bland annat lyfter hon fram en koppling till Freja. De nycklar som kvinnorna har i gravmaterialen från Birka kan vara av olika slag, där förekommer såväl större nycklar som hör till dörrar som mindre nycklar till hängslås och skrin. Nycklar förekommer men är inte fullt lika vanliga i de manliga gravarna men när de förekommer så rör det sig oftast om mindre nycklar som oftast hör till hängslås (Arwill-Nordbladh 1990). Emma Nordström följer upp Elisabeths tankar i sin forskning. Genom att arbeta vidare med de övriga fynden som finns representerade i nyckelgravarna i Birka kan Nordström visa att nyckelbärarna oftare än övriga begravda har fynd som antyder en koppling till handel och har en vidare betydelse än som enbart en symbol för husfrun (Nordström 2014, 2021).

De halländska nycklarna är från blandade kontexter, där finns såväl handelsplatser som boplatser och gravar i någorlunda jämn fördelning. Materialfördelningen mellan järn och brons är också jämn. Av de nycklar som har ett skaft vars längd går att mäta kan delas in i tre grupper, en grupp med 3-10 mm skaft, en med 20-30 mm långt skaft och en med skaft på över 65 mm. De två första grupperna innehåller små nycklar som bör ha gått till bultlås eller lås i kistor. Den sistnämnda gruppen bör utgöra nycklar som gått till lås i dörrar. Som tidigare påtalat är stora nycklar i högre grad än små något som förekommer i kvinnogravar. Små nycklar förekommer hos såväl män som kvinnor men är något vanligare hos kvinnor (Arwill Nordbladh

Plats	Kontext	Material	Dekor	Form på grepp	Grepp	Skaft	Ax
Asige	Lösfynd, mosse	Brons	Greppet är genombrutet med en människofigur	Rundat	45x45 mm		
Skummeslöv RAÄ 26	Lösfynd, boplatz?	Brons	Djurhuvud på nyckelns ax	Rund	22 mm diameter	3 mm	11x7 mm
Köpingelandet, Laholm	Detektorfynd, handelsplats	Brons	Greppet är en orm som biter sig själv i svansen. Kantstreck på axet samt delvis ihåligt skaft.	Rund	25 mm diameter	10 mm	20x9 mm
Köpingelandet, Laholm	Detektorfynd, handelsplats	Järn	Tre knoppar på ena sidan av axet.		Saknas	27 mm	17x33 mm
Köpingelandet, Laholm	Detektorfynd, handelsplats	Brons		Rombiskt	15x16 mm	13 mm	16x10 mm
Tölö RAÄ 6, 173	Boplatz	Järn	Genombrutet grepp	Rektangulär	19x25 mm	66 mm	saknas
Hasslöv	Lösfynd SHM	Brons	Genombrutet grepp med vulster	Rund	32 mm	21 mm	saknas
Södra Unnaryd RAÄ 130	Gravhög (undersökt 1878)	Järn	Greppet är tunt och ovalt med en ring. Axet är S-format	Oval med ring	12 mm + ring 18 mm diameter	Ca 100 mm	26x13 mm
Veinge RAÄ 347	Detektorfynd boplatz	Brons					
Vinberg RAÄ 30, 97	Grav (a253)	Brons	Genombrutet grepp	Fragment bevarat	Minst 18x8 mm	Saknas	Saknas
Lindberg RAÄ 234	Grav	Järn		Droppformad	70x50 mm	70 mm	32x18 mm

Tabellsammanställning av halländska nycklar från yngre järnålder. I samband med arkeologiska insatser inför anläggandet av en askgravlund vid Skummeslövs kyrka hittades en vikingatida bronsnyckel, fyndet är ett lösfynd som gjordes i matjorden (Mattsson & Persson 2011). På Varlaboplatsen (Tölö RAÄ 6, 173) hittades en nyckel i ett område som framför allt varit i bruk under yngre järnålder och en liten bit in på 1100-talet vilket talar för att nyckeln mycket väl kan vara vikingatida (Lundqvist & Schaller Åhrberg 1997). På Köpingelandet i Laholm har flera nycklar hittats i samband med metalldetektoravsökning av en vikingatida handelsplats (Bjuggner et al 2010, fyndnr 36, 84 samt fältnummer 109 – en bultlåsnnyckel). Kyrkoherde Victor Ewald skickade in en vikingatida bronsnyckel från Hasslövs socken (SHM inventrienummer 19119) i början av 1900-talet. I Asige hittades på 1800-talet vid grävning i en mosse greppet till en nyckel, Almgren (1955) tar upp den i sin katalog men i SHMs databas är den registrerad som hänge (SHM 7958). I Södra Unnaryd invid Bolmen undersökte pastor Palmgren ett antal vikingatida gravhögar på 1870-talet, enligt uppgift bland annat i FMIS finns en nyckel bland fynden (Palmgren 1879). Föremålet har inte kunnat lokaliseras men ingår antagligen i endera SHM 5907 eller SHM 12314. I en brandgrav (A253) på Sannagårdsgravfältet fanns ett nyckelfragment (f228), endast en mindre del av axet var bevarat, en tonäring med en hund låg i graven (Artelius & Arcini 1996). När man studerar tabellen så ser man att flera av de i modern tid funna nycklarna är funna med hjälp av metalldetektor, vilket tydligt visar hur viktig metalldetektorn är när boplatser från järnålder, framför allt dess yngre del, undersöks.

1990). Att nyckeln i graven i Lindberg är stor skulle kunna vara ett tecken på att det var en kvinna som begravdes på platsen.

Fyndomständigheterna i Lindberg ger oss mycket lite att gå på, vi får arbeta oss vidare utifrån fyndmaterialet snarare än fyndomständigheter och kontext. I nästa steg görs det genom att jämföra fyndet i Lindberg med andra fynd av hästar och hästutrustning från vikingatidens Halland men först ytterligare en utvikning till skriftliga källor.

De skriftliga källorna – gravar med hästar

När man har att göra med en företeelse från yngre järnålder och historisk tid är det alltid bra att gå in i de skriftliga källor som finns tillgängliga. Källorna kan såklart inte ge oss några sanningar eller direkta svar men de kan ge oss ledtrådar som kan stärka våra tolkningar då de är upptecknade närmare i tid till de händelser vi finner föremål och andra stumma spår ifrån. Det i arkeologiska sammanhang extremt svårhanterade Beowulfkvädet tar upp såväl hästar som gravar. I de handlingar, ritualer, som där beskrivs finns en sekvens där krigarna rider varv på varv runt en stor gravhög, sådana handlingar är givetvis i princip omöjliga att spåra arkeologiskt. Däremot kan man lyfta fram några exempel från den isländska sagalitteraturen vilken i och för sig är problematisk men härrör från en närmare kultursfär än den tidigare beskrivna uppteckningen av Fadlan.

Vad gäller sedvänjan att begrava hästar tillsammans med människor så kan vi kika på två olika exempel i den isländska sagalitteraturen, dels rör det sig om Skallagrimns begravning och dels rör det sig om en passage ur sagan om Grette den starka. Vi kan börja med Skallagrim då den behandlar såväl döden som dödsritualen och begravningen (Egil Skalle-Grimsons saga kapitel 53):

”Han gick fram till Skalle-Grimns sofplats, tog honom i skuldrorna, bände honom bakåt och lade honom ned. Sedan gaf han honom likhjälpen. Han lät bryta södra väggen. Själflyfte han upp Skalle-Grimns hufvud och skuldror, och andre togo i fötterna. De buro honom tvärs öfver golfvet och ut genom väggöppningen.” Detta är intressant, för det första, vad är likhjälp? Är det en ritual, en sedvänja eller bara praktisk paketering av den avlidne? För det andra, varför måste liket tas ut genom väggen och inte genom dörren?

Svar på båda frågorna finner vi i Louise Hagbergs fenomenala etnologiska studie ”När döden gästar” från 1937 (nytryck 2015). Hagbergs bok utgår från Nordiska Museets etnologiska uppteckningar i Sverige, vilket täcker in sista halvan av 1800-talet men om man utgår från att vissa traditioner, sedvänjor och strukturer är sega så ligger en sådan uppteckning närmare till hands när man diskuterar skandinavisk vikingatid än att t.ex. försöka förklara skandinavisk stenålder utifrån fältstudier i Trobrianderna.

Dödshjälp, vilket antagligen är något som motsvarar likhjälp i exemplet ovan, var den första plikt de efterlevande hade gentemot den döde. Det bestod i att näsborrarna klämdes samman och ett kläde sveptes kring den dödes huvud. Förklaringen ligger i att man genom att täcka för kroppsöppningarna förhindrade själen från att återvända till den döde (Hagberg 2015:129). Om man misslyckas med att hantera kroppen rätt finns risken att den döde går igen. Jag har diskuterat gengångare (i populärkultur zombier) och spöken ur ett arkeologiskt perspektiv med fyndmaterial som primärkälla och isländskt sagamaterial samt berättelser jag hört på plats som sekundärkälla i en tidigare artikel. Om man inte hanterar den döde rätt blir konsekvenserna snabbt mycket stora (Häggström 2009).

Den andra frågan, om varför liket inte bärs ut genom dörren, är också på sitt sätt logisk om man accepterar att andra sanningar och en helt annan världsbild gällde för den yngre järnålderns människor. Louise Hagberg skriver (2015:344): "Den väg på vilken den döde lämnar hemmet kommer han också tillbaka, någon annan väg hittar han inte. För att försvåra hans återkomst och vilseleda honom, borde därför den fruktade döde inte föras ut den sedvanliga vägen genom dörren, där de levande gå ut och in, utan helst bäras ut en annan väg, som sedan kunde sättas igen." Man kan säga att en särskild "likport" skapas genom väggen. Sedvänjan fanns även bland samer där den döde inte togs ut genom kätans dörr utan genom att man lyfte på tältduken invid dödsbädden.

Vidare kan vi i Egil Skalle-Grims saga läsa: "Utan rast förde de honom ned till Nöstnäs. Här slog de för natten tält öfver liket. Om morgonen fördes det vid flodtid om bord på ett skepp och roddes ut till Digranäs. Egil lät resa en hög ytterst på näset. I den sattes Skalle-Grim och med honom hans häst, vapen och smedverktyg. Icke är det omtaladt, att han fick några kostbarheter med sig i högen." Här kan man notera att den döde sattes, inte lades, i högen tillsammans med häst, vapen och smedverktyg. Såväl häst som vapen och smedverktyg känner vi igen i det arkeologiska materialet från olika vikingatida gravar i såväl Svealand som Götaland. Det nämns inte om den döde brändes eller ej men eftersom det hela utspelar sig i Island där ved var en bristvara så är chansen stor att begravningsritualen inte innehöll någon kremering.

Om vi istället vänder oss till beskrivningen i Sagan om Grette den starke (kapitel 5) så kan man läsa: "Natten gick, och tidigt nästa morgon kom Grette åter. Värktygen voro då till hands; och bonden Ödun följde med honom till grafhögen. Grette begynte genast bryta upp den. Han tog i med kraft och gaf sig ej, förrän han nått fram till timmerstockarne. Då var det långt lidet på dagen. Sedan bräckte han upp timret, och Ödun afrådde honom ifrigt från att gå in i högen. Men Grette bad honom blott passa på det tåg, de fäst uppe vid högöppningen. »Jag skall hafva reda på» tillade han, »hvem det är, som bor härinne.» Därpå halade han sig med hjälp af tåget ned i högen. Där var mörkt, och där luktade icke godt. Han kände

sig noga för, på det han rätt måtte få veta, hurudant allting var därinne. Han fann flera hästben, och snart stötte han mot en stolrygg och märkte, att en man satt på stolen. Guld och silfver var fördt samman i en hög, och ett litet skrin, fylt med silfver, stod under mannens fötter. Allt detta gods tog Grette för att bära det bort till tåget.” Det intressantaste här är dels att högen är bygd som en krypta eller ett gravrum samt att den döde i denna berättelse sägs sitta på en stol. Hästen ligger ruttnad på golvet och bara benen återstår.

Det som därefter händer är att någon i högen motsätter sig gravskändningen och stölden: ”Men medan han trefvade sig fram, grep någon tag i honom hårdt bakifrån. Han släppte skatten och vände sig om mot denne. De togo i hvarandra och brottades våldsamt. Allt, som stod i vägen, bröts sönder. Högbon anföll häftigt, och Grette väjde länge undan, till dess han såg, att det ej dög att spara på krafterna. Ingendera skonade nu den andre. De förde hvarandra bort, där hästbenen lågo, och där tog brottningen ny fart. Än böjdes den ene, än den andre ned på knä. Till sist stöp högbon baklänges med ett väldigt dån. Då sprang bonden Ödun från tåget, som han höll vakt vid, ty han trodde, att nu var Grette död. Denne drog emellertid svärdet, som Vattensdölernas höfding Jökul ägt, och han högg det i högbons hals, så att hufvudet rök af. Sedan satte han detta vid högbons bakdel. Därpå bar han skatten bort till tåget. Men Ödun var försvunnen, och Grette måste därför hala sig upp med händerna. Skatten, som han knutit fast i tåget, drog han upp till sist.” Det är alltså kopplat till vissa risker att plundra en grav eftersom den var bevakad, något som vi känner igen från många svenska folkminnen kring plundring av forngravar (Burström, Winberg & Zachrisson 1997).

Vi kan alltså se den isländska sagalitteraturen vittna om att hästar lite tillspetsat var något som förekom i viktiga och mäktiga personers gravar (jfr Loumand 2006). Det gör att vi utifrån dessa källor har anledning att anta att ryttagraven i Lindberg var något utöver det vanliga i det vikingatida Halland. Om denna slutsats stöds av det övriga halländska fyndmaterialet eller ej ser vi i det följande där Halländska fynd av hästutrustning och hästar redovisas och diskuteras.

Hästar och hästutrustning i vikingatidens Halland

Om vi för att närma oss ryttagraven i Lindberg för en kort stund undersöker förekomsten av hästar i Halländsk förhistoria så dyker de första hästarna upp under bronsåldern men blir vanliga i fyndmaterialet först under yngre järnålder. Under yngre järnålder förekommer hästar på en fjärdedel av gravfälten (jfr gravkatalogen på annan plats i boken samt Häggström 2014:84). På dessa gravfält är det bara i en mycket liten andel av själva gravarna som hästar förekommer. Sporrar förekommer inte i några gravar däremot på tre olika boplatser, vilka alla kan klassas som högre ståndsboplatser. Beslag från hästutrustningar och betsel finns det ett tiotal

Remkorsningsbeslag från graven i Lindberg. Foto: Leif Häggström

av spridda över Halland, det rör sig om såväl boplatz som gravkontext men oavsett vilket så bör de tolkas i termer av någon slags högre ståndsyttning (jfr Håkansson 2017:233ff).

Platz	Kontext	Föremål	Material	Ornamentik
Stafsinge RAÄ 117	Boplatz	Fyrflikigt beslag	Kopparlegering, förgyllt	punsornamentik
Lindberg RAÄ 234	Grav	Remkorsbeslag mm	Järn	Punsornamentik
Tölö RAÄ 173	Boplatz	Beslag med flikar	Järn	Rombiska dekorelement
Laholm RAÄ 197	Boplatz	4 flikigt beslag	Järn, förgyllt	Vulster
Laholm RAÄ 234	Grav?	Stigrembeslag		
Tjärby RAÄ 68	Grav?	Betselbeslag	Förgyllt koppar	
Tjärby RAÄ 68	Grav?	Rasselbleck	Förgyllt	
Tölö RAÄ 173:1	Boplatz	Beslag	Brons	Ansikte
Gullbranstorp Harplinge		Beslag		Drake
Veinge RAÄ 326	Boplatz	Runt beslag	Förgyllt	Streckstjärna

Sammanställning av betselbeslag från Halland efter Håkansson 2017:234.

Fredrik Svanberg delar in gravmaterialet på Sannagårdsgravfältet i Vinberg socken i tre kategorier där 55% av gravarna saknar gravgåvor eller innehåller något enstaka föremål eller hund, 25% innehåller ett par föremål eller gåvor samt ofta

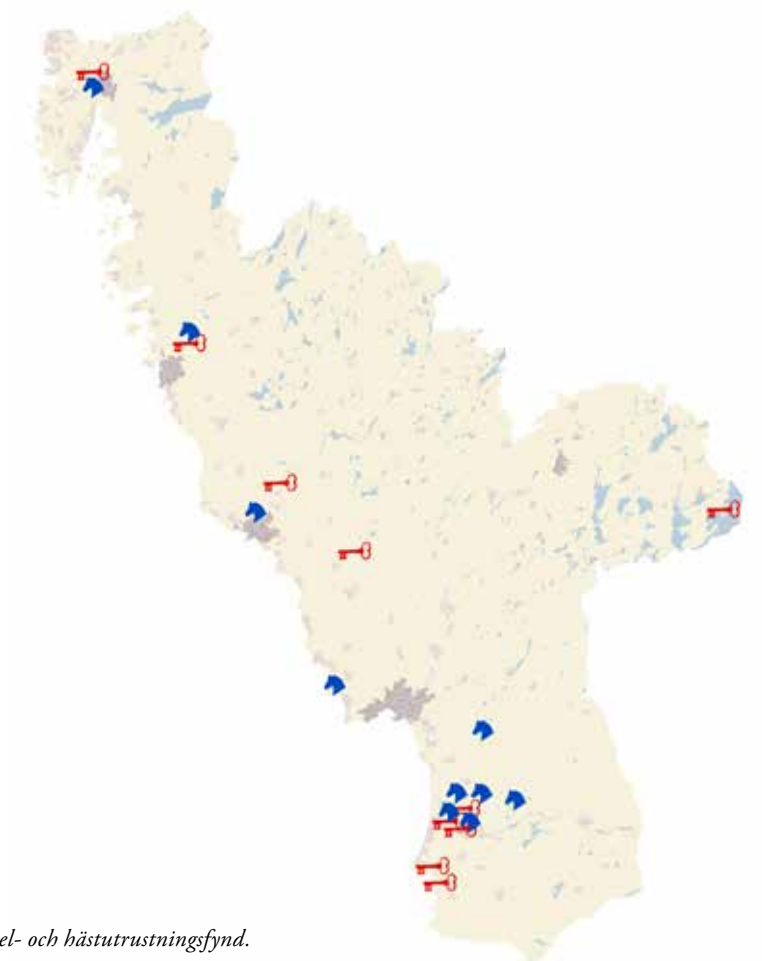
någon hund, de sista 20% var tydligt rikare än de övriga och innehöll flera föremål som ofta var värdefulla men även kunde innehålla hundar och hästar (Svanberg 2003:27ff). Den sistnämnda gruppen kan tolkas utifrån Ibn Fadhlans beskrivning, det är sannolikt även där vi bör placera ryttargraven från Lindberg. Detta gör att vi, om vi haft möjligheten att undersöka graven under kontrollerade former, borde ha haft goda möjligheter att även hitta såväl rester av hundar som värdefullare föremål i form av smycken och vapen. Nu var inte omständigheterna sådana att vi kunde göra detta men materialet fanns där sannolikt, åtminstone från början när dödsritualen som omformade kroppen till de brända rester vilka slutligen hamnade i graven genomfördes. Det som hittades var, förutom en nyckel, delar av hästutrustning.

Samtliga identifierbara delar av hästutrustning som låg i graven förefaller komma från ett betsel eller träns, några uppenbara delar från en eventuell sadel finns inte i materialet. Det finns ett tämligen helt och ett fragmentariskt remkorsningsbeslag i fyndmaterialet. Det hela är försett med ett genombrutet runt ornerat bleck, 45 mm i diameter. Ett skänkelfragment finns i materialet, 18 mm av bettet finns bevarat på skänkeln. Skänkels längd är 55 mm. En bit remtyg, 80 mm lång finns bevarad. Den består av tre länkar. Tygelkedjor förekommer i form av länkfragment. Därutöver finns det ett antal platta metallbitar, bleck, som kan vara beslag från tränset men de kan också vara från en sadel. Det finns även ett antal metallbitar som kan vara delar av kedjor alternativt tunna märlor.

Ryttargraven i Lindberg

Ibland dyker de speciella fynden upp. Bäst är såklart att de grävs fram och dokumenteras under ordnande arkeologiska förhållanden men ibland faller de igenom kulturarvsförvaltningens nät trots att allt görs formellt korrekt. Så var fallet med graven i Lindberg. Som väl var observerade rätt person spåren och sparade det han hittade. Detta ger oss en glimt av den kunskap som gått förlorad. En kunskap som i detta fall är oerhört viktig eftersom vendeltid och äldsta vikingatid är synnerligen dåligt kända i Halland, det är nästan så att man kan diskutera i termer av kronologiskt glapp (Wranning 2014, 2015).

Med största sannolikhet rör det sig om bålplatsen för en vikingatida ryttargrav över vilken en markering, troligen en hög, sedan rests (jfr Hellgren 2015). Från graven har vi fynd. Ryttrarutrustning och en nyckel. I Halland är såväl vikingatida nycklar som ryttrarutrustningar ovanliga. Det finns ett tiotal av vardera. I några enstaka fall, Tölö 173 och Lindberg 234, finns de i kombination. Detta innebär att graven i Lindberg sticker ut, avviker, från den vanliga fyndsammansättningen i Halländska vikingatida sammanhang. Att vi inte har några ben från graven som kan hjälpa till med en könsbestämning av den gravlagde är lite synd även om själva förekomsten av fyndet är värt nog så mycket. Sett i ett övergripande halländskt

Halländska nyckel- och hästutrustningsfynd.

perspektiv ger graven intressant tyngd åt norra Halland, de flesta vikingatida makt-yttringar annars finns i södra Halland, inte minst trelleborgshus, mynt, importer mm (jfr Håkansson 2017:271).

På den västsvenska offerplatsen Finnestorp i Västergötland har många föremål från hästutrustningar samt hästar hittats. Finnestorp är betydligt äldre än det halländska fyndet men det är ändå relevant att jämföra föremålen (jfr Nordqvist 2005, 2013). Kikar vi på offerplatser i Halland så har de inte samma krigiska inriktning som Finnestorp utan förefaller snarare vara kopplad till fruktbarhet och representeras framför allt av Käringsjön (Carlie 2009). Nu är dock såväl Finnestorp som Käringsjön flera århundraden äldre än rytтарfyndet från Lindberg.

Kanske fanns det i anslutning till Tolleshögen i Lindberg en grav liknande de rikare på Birka. Det vet vi inte men det ger oss anledning till att aldrig genomföra en arkeologisk insats slentrianmässigt – det finns allt för många Halländska exempel enbart under 2000-talet på att det oväntade mycket väl kan dyka upp i ett sökschakt eller en grop bara man befinner sig på rätt ställe och är uppmärksam.

Referenser

- Almgren, Bertil. 1955. *Bronsnycklar och djurornamentik. Text*. Uppsala
- Almgren, Bertil. 1955. *Bronsnycklar och djurornamentik. Planscher – Tabeller*. Uppsala
- Andersson, Eva. 2006. *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge*. Avhandlingar från historiska institutionen i Göteborg nr 47. Göteborg
- Artelius, Tore. 2000. *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. DISS. RAÄ skrifter 36, GOTARC serie B nr 15.
- Artelius, Tore & Arcini, Caroline. 1996. *Sannagård – bosättningsområde och gravplats i halländsk brons- och järnålder. Arkeologiska delundersökningar av fornlämning 30 och 97, Sannagård 1:19 och 3:1, Vinbergs socken, Falkenbergs kommun, Halland*. Arkeologiska resultat UV väst Rapport 1996:23.
- Arwill-Nordbladh, Elisabeth. 1990. Nyckelsymbolik i järnålderns kvinnogravar. *Fornvännen* 1990
- Bjuggner, Lena, Paulsson, Jonas, Rosengren, Erik & Wranning, Per. 2010. LAHUND – Laholmsundersökningarna. En rapport från en pågående undersökning. *Utskrift nr 10*
- Bramstäng Plura, Carina. 2011. Förenklad avrapportering. Arkeologisk utredning inför byggnation av gång- och cykelväg längs östsidan av väg 804 sträckan Trönninge – Lindberg.
- Burstrom, Mats, Winberg, Björn & Zachrisson, Torun. 1997. *Fornlämningar och folkminnen* Stockholm
- Carlie, Anne. 2009. Käringsjön – en gammal fyndplats i ny belysning. *Utskrift nr 9 tema: Järnålderns rituella platser*.
- Egil Skalle-Grimsons saga, översatt av Albert Ulrik Brååth 1883, http://heimskringla.no/wiki/Egil_Skalle-Grimssons_Saga
- Frye R. N. 2005. *Ibn Fadlan's journey to Russia: a tenth-century traveler from Baghdad to the Volga river*. [Ibn Fadlan Ahmad 922. *Kitāb ilā malik al-Ṣaḡālibah*] Markus Wiener Publishers, Princeton.
- Gutalagen. *Svenska landskapslagar*. Utgivna av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Uppsala, 1943 <http://heimskringla.no/wiki/Gutalagen>
- Hagberg, Louise 2015 (1937). *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folketro i samband med död och begravning* Stockholm

- Harald Hårdrådes historia. Nedtecknad av Snorre Sturlasson i *Norges kungasagor* översatta av Emil Olson. Lund 1919-26
- Hellgren, Mats. 2015. Vikingatida rymtargravar med kantrännor. I: Söderström (red) *Döden*.
- Håkansson, Anders. 2017. *Bebyggelsehierarkier och bylandskap. Om övergången mellan vikingatid och tidig medeltid ur ett halländskt perspektiv*. Hallands Läns museers Skriftserie nr 13. Lund Studies in Historical Archaeology 20
- Häggström, Leif. 2009. Dödsrätt eller stål? Om hanteringen av odöda. In *Situ. Västsvensk Arkeologisk Tidskrift 2006-2007*.
- Häggström, Leif. 2014a. *Djur, vatten och ägande i Hallands historia*. Utskrift nr 13.
- Häggström, Leif. 2014b. *Efterundersökning av vikingatida rymtargrav*. Halland, Varbergs kommun, Lindbergs socken, Kristineberg 1:1
- Häggström, Leif. 2015. Att få hjälp att hitta det unika. *Axplock Kulturmiljöhalland 2014*.
- Jennbert, K. 2006. The heroized dead – People, animals, and materiality in Scandinavian death rituals AD 200- 1000. I: A. Andrén, K. Jennbert & C. Raudvere (red.). *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*. Nordic Academic Press. Lund.
- Loumand, Ulla. 2006. The horse and its role in Icelandic burial practices, mythology and society. In Andrén, Jennbert & Raudvere (eds) *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes and interpretations*. Vågar till Midgård 8. Lund
- Lundqvist, Lars & Schaller Åhrberg, Eva. 1997. *Med kunglig utsikt. Varla under järnålder och medeltid*. Arkeologiska resultat UV väst rapport 1997:26
- Magnus den godes historia. Nedtecknad av Snorre Sturlasson i *Norges kungasagor* översatta av Emil Olson. Lund 1919-26
- Mattsson, Linn & Persson, Carl. 2011. *Askgravlund i Skummeslöv*. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer 2011:10
- Nordqvist, Bengt. 2005. Det Kriegsbeuteopferplatz von Finnestorp in Schweden. *Offa 61/62*
- Nordqvist, Bengt. 2013. Den folkvandringstida krigaren till häst. *Hästen och Bohuslän*. Årsbok 2013.
- Nordström, Emma. 2014. The trading Lady of the House at Birka. I Alexandersson et al (red) *Med hjärta och hjärna. En vänbok till Professor Elisabeth Arwill Nordbladh*. GOTARC serie A vol 5.
- Nordström, Emma. 2021. *Iron Age Keys, Locks, and Chests: Exploring Locking Practices and Social Identities at Birka, Helgö, Lovö, Sanda, and Vallhagar*. GOTARC serie B no 79.
- Palmgren, L.F. 1879. Fornlemningar i Finveden (Småland) på Svenska Fornminnesföreningens bekostnad undersökta år 1875. *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift 4:e bandet, 2:a häftet*.

- Qvædet om Rig. I *Saemund den vises Edda*. Översatt av Arvid August Afzelius. 1818. [http://heimskringla.no/wiki/Qv%C3%A4det_om_Rig_\(AAA\)](http://heimskringla.no/wiki/Qv%C3%A4det_om_Rig_(AAA))
- Rigstula. I *Eddan*. *De nordiska guda- och hjältesångerna* i översättning av Erik Brate 1857-1924.
- Sagan om Grette den starke, översatt av Albert Ulrik Brååth 1901 http://heimskringla.no/wiki/Sagan_om_Grette_den_starke
- Svanberg, Fredrik. 2003a. *Decolonising the Viking Age 1*. Acta archaeologica Lundensia Series in 4° no 24. Lund.
- Svanberg, Fredrik. 2003b. *Decolonising the Viking Age 2*. Acta archaeologica Lundensia Series in 4° no 24. Lund.
- Wranning, Per. 2014. Jakten på den gäckande järnåldern: Vendeltid och tidig vikingatid i södra Halland. I Alexandersson et al (red) *Med hjärta och hjärna. En vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladh*. GOTARC serie A no 5.
- Wranning, Per. 2015. Stegelhögen – ett bygravfält från yngre järnålder. I Söderström (red) *Döden*. M-ARKs skriftserie del 1.

Grävlingens gravhög och hens röda tråd

Fornlämning: Skrea RAÄ 21:1

Föreliggande text skrevs ursprungligen till en vänbok till professor Elisabeth Arwill-Nordbladhs pensionering hösten 2014. För att öka spridningen på resonemangen samt för att den skall bli lättare att hitta för de som är intresserade av halländsk arkeologi har jag valt att återpublicera den i ett mycket lätt reviderat skick i detta sammanhang. Den som känner eller känner till Elisabeth förstår att artikeln är skriven direkt till henne. Hela artikeln är ett stilistiskt experiment, om det är lyckat eller ej avgör läsaren

Elisabeth, Dina stillsamma föreläsningar, liksom Dina artiklar och böcker, har alltid gett läsaren skäl till eftertanke. De genomskådar det som norm och fördom döljer. De vänder på perspektiv och utforskar läsaren samtidigt som de ger möjliga tolkningar av gången tid likväl som vår samtid. Jag minns några av de första föreläsningarna Du höll för mig och mina medkursare i "Svea huset" för över tjugo år sedan. När jag kom ut från lektionen upplevde jag förvirring. Men när jag lite senare satte mig ner, rekapitulerade Din föreläsning och gick igenom anteckningarna så fanns där alltid en röd tråd som ledde till förståelse och kunskap. På ett liknande sätt upplevde jag den arkeologiska undersökning jag nu tänkte berätta om för Dig. Men innan jag börjar måste jag säga några ord om...

...dagens arkeologi...

...oavsett om den bedrivs på universitet eller på någon grävande institution präglas i högre grad av formalia, administration och ekonomi än av arkeologiskt hantverk och tid för tolkning och reflektion. Arkeologin dras idag med marknadsliberala förtecken och höga effektivitetskrav. Politiska och ekonomiska krafter verkar för att marknaden skall få ett än större inflytande över arkeologin, vilket märks i återkommande förslag och utredningar. Till exempel var förslaget Ökad konkurrens på det uppdragsarkeologiska området (Ds 2011:6) ute på remiss härom året, men genomfördes aldrig fullt ut till följd av den massiva kritik som remissinstanserna uttryckte. Däremot innebär Riksantikvarieämbetets tolkning av *lag* (1988:950) om

fornlämningar mm att även det som tidigare betraktades som medelstora arkeologiska undersökningar i dagsläget upphandlas i konkurrens. De som skall undersöka en fornlämning måste därför tänka till ordentligt på förhand, vilket är bra. Det som är mindre bra är att detta förhandstänkande är belastande för såväl de arkeologiska undersökarna som länsstyrelsen. Systemet har medfört att i princip samtliga undersökare finansierar kostnaden genom höjningar av taxan. Andra effekter är att man slimmar sina budgetar med resultatet att primärt ”säkra” resultat prioriteras snarare än den förutsättningslöshet och beredskap för det oväntade som är så viktig i arkeologiskt kunskapsskapande. Vad som också kan anas är att allt mindre tid investeras i forskning från utförarnas sida.

Att tänka innan man gör något är bra. Att behöva skärpa sina argument och metoder innebär att man på förhand kan spinna den röda tråd som man sedan skall tvinna samman undersökningens resultat med. Det blir lite som föreläsningssituationerna jag nämnde tidigare. Man kanske känner sig förvirrad när man befinner sig i situationen, men förberedelserna och planeringen blir den röda tråden som i slutändan skall klargöra undersökningens kärna. Men hur blir det när fornlämningens kärnhus ser ut som i...

...Skrea fornlämning 21...

...var en lämning med eget namn. Det var en gravhög som kallades Brune Kulle. Ett namn som fångades upp och kom att återanvändas av det fastighetsföretag som bildats för att projektera marken. Eftersom lämningarna var omfattande upphandlades projektet i enighet med dagens rådande principer.

Den röda tråd som jag och mina kollegor spann inför undersökningen var ett försök att fånga upp vad som idag är relevant och aktuell forskning, det som ger oss en markant ökning av kunskap i förhållande till allt det som gjorts tidigare i regionen. Eftersom det rörde sig om en gravhög från bronsålder i södra Halland fanns det mesta som tidigare gjorts i regionen förtjänstfullt sammanställt av Lenart Lundbort i två böcker (Lundborg 1972, 2007). Inspiration hämtade vi bland annat från de intressanta undersökningarna av Skelhøj på Själland i Danmark där man genom att undersöka gravhögen kontextuellt och ge akt på alla skillnader i jorden kunde fastställa att gravhögen byggts upp av ett halvdussin olika arbetslag med olika arbetsmetod. Analyser av jorden visade att de olika arbetslagen skurit de jordtorvor som byggde upp gravhögen på specifika platser i landskapet (Holst et al 2004). Som ett redskap för att rent metodiskt utreda detta lånade vi in tolkningsredskapet Harris Matris från stadsarkeologins mäktiga kulturlagertolkning (Harris 1989). Som vi kommer att se fungerade matrisen lite som en röd tråd även om detta stadsarkeologiska redskap skulle användas på...

...gravhögar...

...har sedan arkeologins barndom och långt tidigare väckt nyfikenhet såväl bland allmänhet som yrkesfolk.

Vi kan se hur moderna forskare med stort engagemang och nya infallsvinklar återvänder till äldre undersökningar av gravhögar och skapar alternativa tolkningar. Joakim Goldhahns avhandling (1999) om Sagaholmsgraven i Jönköping är ett lysande exempel på detta. Likaså har hans fortsatta forskning (t.ex. 2006) där han valt att fokusera på de efterlevande snarare än de döda stimulerat och inspirerat oss i samband med undersökningen av gravhögen i Skrea.

Tore Artelius har vid flera tillfällen skrivit om gravhögar. Hans i mitt tycke mest inspirerande artikel beskriver hur en gravhögs funktion och betydelse förändrats från dess skapande till dess den grävdes bort genom en arkeologisk undersökning (Artelius 1999).

Även Elisabeth har ägnat en hög stort intresse. Oseberggraven står i fokus som exempel i Elisabeths förnämliga och prisbelönta avhandling *Genuskonstruktioner i nordisk vikingatid* från 1998. Men då har det inte varit högen och dess innehåll i sig som varit av primärt intresse utan Elisabeths resonemang och forskning har täckt in allt från såväl högen som dess innehåll via själva undersökningen och hur resultaten presenterades till hur olika tider och samhällssituationer påverkat uttolkandet av graven och vad den fått symbolisera. Avhandlingen är ett tydligt exempel på hur nära sammanbundet tolkningen av det förgångna och de människor som då levde är med samtidens ideologi och politiska strömningar... På motsvarande sätt kan delar av Elisabeths forskning sättas in i ett vetenskapsteoretiskt perspektiv där det inte är förvånande att avhandlingen producerades i Göteborg under 1900-talets slutskede. Jag vet inte hur avhandlingen hänger samman med Elisabeths studier för Carl-Axel Moberg, men perspektivförskjutningarna och de logiska resonemangen skulle sannolikt ha fallit den gamle läraren i smaken.

Terje Gansums avhandling *Hauger som konstruksjoner – arkeologiske forventninger gjennom 200 år* (2004) handlar också om gravhögar. Men perspektivet i den ligger i större utsträckning på själva högen och den information den kan tänkas innehålla än på högen i egenskap av gravrum. Därför blir det naturligt att Gansum använder sig av en Harris matris, delvis som ett verktyg för att förstå...

...formationsprocesser...

...påverkar arkeologisk data oavsett om man sysslar med framgrävt material eller arkivmaterial även om formationsprocessen då snarare blir i överförd mening och påverkas av såväl arkivbeständighet i materialet som fysisk hantering av olika slag. Den kanske mest kände av Elisabeths lärare under grundutbildningen var Carl-Axel Moberg. En mångsidig man med fler strängar på sin tankemässiga lyra än vad

en normalstor institution har idag. En av dessa strängar, eller kanske fibrer, kan tvinnas in i den röda tråden.

I likhet med Elisabeth intresserade sig Carl-Axel Moberg i att vända på perspektiv och resonemang. Han var för många intellektuellt stimulerande, för andra utmanande och provokativ. Samtidigt var han en stor pedagog som kunde beskriva komplicerade saker på ett sätt som de flesta kan förstå. En sak han tydliggjorde var hur lite av det som en gång ägde rum som vi faktiskt lyckas dokumentera vid våra undersökningar. Som så ofta i fallet Carl-Axel Moberg demonstrerades detta med en handritad illustration, vilket i likhet med så mycket annat han gjorde, visar att en bra bild säger mer än tusen ord:

Formationsprocesser och vad vi kan veta, ur: Moberg 1969:65

En forskare som ägnat en hel livstid åt att beskriva det som Carl-Axel visar i en enkel graf är Michael B Schiffer. Hans *Formation Processes of the Archaeological Record* från 1987 är ett standardverk som blott allt för få svenska arkeologer fördjupat sig i. Där diskuteras allt möjligt (och en del för svenska förhållanden omöjligt) som kan inverka på hur det material vi arkeologer gräver fram ser ut. En formationsprocess som var högst påtaglig i Skrea var spåren av grävande djur. Faunaturbulens kanske man bäst kan översätta Schiffers term *Faunalturbation* med. Kraftfullt grävande djur skapar störningar på flera plan. Dels blir lagerföljden påverkad när massor nere i lämningen flyttas till ytan. Massor och fynd förs alltså stratigrafiskt högre upp genom grävandet. Detta sker år efter år så det är fullt möjligt att arbeta med en form av omvänd stratigrafi även inom de utkasthögar djuren skapar. Djuren skapar även

hålrum, vilka med tiden rasar ihop vilket för massor och fynd från överliggande lager nedåt i stratigrafien (Schiffer 1987:207-210). I Skreifallet är det enkelt att peka ut en enskild djurart som orsak till lejonparten av störningarna. Det rörde sig om gryt grävda av...

...grävling...

... på latin *Meles meles* är ett mårddjur vars vikt sällan överstiger 10 kg och med en maxålder på ungefär lika många år. I goda biotoper lever grävlingar i familjegrupper eller klaner, i mindre gynnsamma biotoper lever de ofta i ensamhet (Bengtsson et al 2005:156-159). I dag är den största enskilda dödsorsaken för grävlingar trafik medan jakten är så begränsad att den inte påverkar stammen mer än lokalt (Seiler 2003). Förr var inställningen till grävlingen ambivalent. Dels använde man fettet från feta höstgrävlingar för att tillverka lädersmorning och dels åt man med förnöjsamhet grävlingens kött. Men grävlingen tillskrevs andra egenskaper också, en medeltida beskrivning av grävlingen kunde lyda såhär (Eriksson 2009:128):

»Grävlingen är ett smutsigt djur som lever i hålor i marken eller i bergen. Hålorna bygger grävlingarna tillsammans. Det är ett djur som gärna bits.«

Ett större djur som lever i hålor och gångar, det är något skumt med det. Att det är nattaktivt gör det ännu skummare. Vad försöker det dölja? Vad har det för relation till mörkret? Självklart var grävlingen för de medeltida bestiarietextförfattarna ett lastbart djur som präglades av lättja och girighet. Det fick stå som en representant för den lastbara människan som försöker sopa igen sina spår (Eriksson 2009:129). Men denna bild delas inte av 1900-talets barnboksförfattare. Snarast tvärt om. I Kenneth Grahams klassiska *Det susar i säven* (ursprungligen utgiven 1908) beskrivs snarast grävlingen som en rättskaffens och handlingskraftig gestalt - i och för sig är väldigt butter och svårtillgänglig. Graham skildrar grävlingens handlingskraft när Paddeborg skall återtas från vesslorna med följande ord (Graham 1993:247):

»Grävlingen rätade upp sig, tog ett stadigt tag om knölpåken med båda händerna, såg sig om på sina kamrater och kommenderade:
– Stunden är inne! Följ mig!
Han slog upp dörren på vid gavel.«

Men det finns något i Grahams berättelse som skulle väckt en ryggmärgsreaktion hos Elisabeth, något som likt en röd tråd löper genom hela hennes forskargärning (t.ex. Arwill-Nordbladh 2001)...

...herr Grävling...

...det barska djuret i Grahams berättelse har ett manligt genus. Men det räcker inte, grävlingen, även i ett centraleuropeiskt perspektiv, tillskrivs ett generellt manligt genus vilket inte minst den gamla benämningen *Grimbart* visar. Kanske hänger det ihop med ålderstigen arbetsfördelning där man hade svårt att tänka sig honor grävandes omfattande system med...

...gryt...

...perforerade hela gravhögen Brune Kulle likt en vällagrad herrgårdssost. Platsens mest uppenbara naturliga formationsprocess var övertydlig. Snabbt insåg vi att vår ursprungliga plan, att inspirerade av Skelhøj, identifiera de arbetslag som byggt högen och via markpollen och jordens särskilda struktur identifiera om den närliggande boplatsen hade med gravhögen att göra. Den ursprungliga planen föll likt ett korthus, lämnade traditionella arkeologiska spår i form av en handfull sekundärt nedgrävda gravurnor med ben som vårt primära forskningsmaterial om man bortser från de naturliga formationsprocesserna. Dessa är i sig relevanta att fördjupa sig i så låt oss göra det.

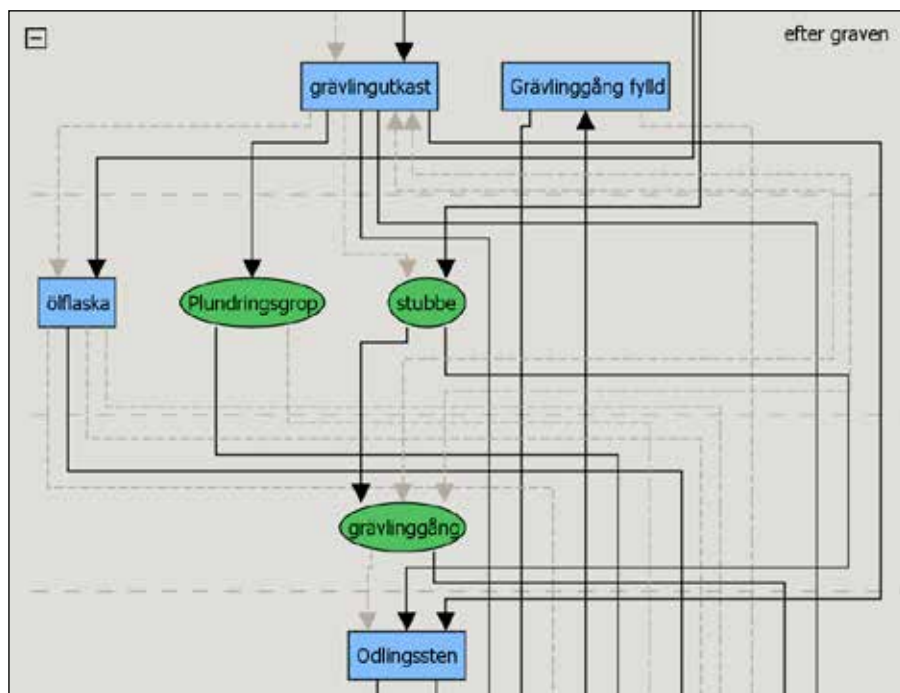
En profilbild av gravhögens centrala parti. För att tydliggöra vad som hänt i graven har igenrasade grävlinggångar markerats med blått, öppna gångar är röda och spåren av en igenfylld plundringsgrop är gul. Fyllnadsmaterialet i plundringsgropen kommer delvis från grävlingarnas grävande.

I ytan till gravhögen Brune Kulle syntes två grytöppningar, ytterligare ett halvdussin hittades när ris och förna avlägsnades. Inledningsvis föreföll inte graven vara speciellt svårt sargad. Men skenet bedrog vilket framgår av fotot på föregående sida.

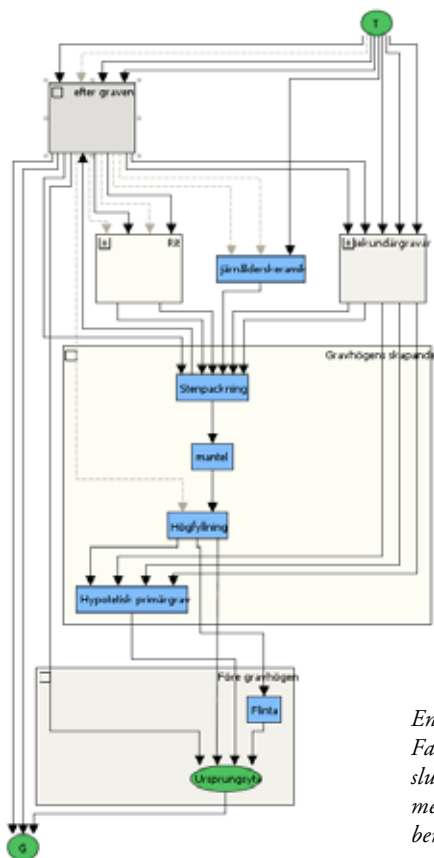
För att på ett tydligt sätt visa grytens omfattning och påverkan kan man använda sig av...

...Harris Matrix...

...fungerar utmärkt för de flesta sammanhang där det finns stratigrafiska och tidsmässiga relationer som man vill tydliggöra. Indirekt arbetar och tänker man på ett liknande sätt inom den förhistoriska arkeologin men för att med extrem tydlighet visa relationer är matrisen, som från början är ett redskap för stadsarkeologiska stratigrafier, väldigt användbar. I detta fall, när gravhögen skulle tolkas, använde vi det enkla programmet Harris Matrix Composer (se nedan).

Händelser i gravhögen illustrerade i med en Harris matris. Figuren föreställer samtliga generella händelserfaser som gjort att högen såg ut som den gjorde när vi kom dit. Grovt sett innehåller gravhögen fem faser med händelser: 1/ det som fanns före gravhögen, 2/ gravhögens skapande och primärgraven, 3/ sekundärgravar, 4/ senare riter invid/på gravhögen, 5/ händelser (flertalet naturliga) som inte har med gravhögen som monument att göra ("efter graven").

En fas exponerad i form av en Harris Matris. Fasen innehåller det som skett sedan gravhögen slutade användas för begravningar och finns med i figur föreg. sida i form av en rutalfas som benämns "efter graven".

Som framgår av matrisen är primärgraven helt demolerad av postdepositionella formationsprocesser (händelser), men i gravhögen fanns trots allt fem....

...sekundärgravar...

...var det vi hittade. Något som kan tolkas som primärgrav fanns över huvud taget inte. Detta berodde på de formationsprocesser som redan nämnts. Grävlingarna hade helt enkelt grävt runt, och bort, allt material i gravhögens mittområde. Däremot var sekundärgravarna i sig intressanta.

Sekundärgravarna var fem till antalet. Tidsmässigt överlappar de varandra men dateringarna är lite trubbiga och i extremfallet kan den äldsta sekundärgraven vara från ungefär 1200 f.Kr. medan den yngsta kan vara så mycket som 300 år yngre. Lika gärna kan de vara tillkomna under loppet av mindre än en generation. I alla fem sekundärgravarna har benen bränts på en annan plats, därefter har de samlats

ihop och placerats på sin respektive plats i gravhögen. Det är högens södra och östra del som använts till sekundärgravarna. Två av gravarna ligger var för sig medan de kvarvarande tre ligger tillsammans vilket ger intressanta tolkningsmöjligheter, inte minst lekte vi med tankar om nära familjeband när gravläggningarna grävdes fram.

Den äldsta påträffade graven (A2325) i högen var ytligt placerad tämligen centralt i högens östra del. Den var mycket skadad av grävlingens framfart och innehöll bara en mindre mängd ben. Dessa bedömdes komma från en äldre kvinna. Graven daterades till ungefär 1200–1000 f.Kr. (2892±37 BP).

Den andra ensam grav (A986) var också ytligt belägen, knappt två meter söder om den äldsta. Denna grav innehöll det som bedömdes vara benen från en äldre man, detta var en av tre gravar som innehöll bronsföremål. I detta fall ett tunnbladigt eggverktyg, kanske en fin kniv eller en smal rakkniv. Graven daterades till ungefär 1000–900 f.Kr (2806±37 BP).

De återstående tre sekundärgravarna var placerade ungefär två meter rakt söder om gravens mittpunkt. Gravarna var tydligt åtskilda men förefaller ha legat i en och samma större nedgrävning och har avgränsats bland annat av flata stenar. En av gravarna hade såväl lock som bottensten. Kanske är det stenarna som räddat gravarna från grävlingens kunskapsmässigt negativa formationsprocesser. Dateringarna av bränt ben visar att de skulle kunna vara samtida, men där skulle också kunna vara kanske tre generationers åtskillnad mellan den äldsta och den yngsta.

Den äldsta (A2500) av de tre gravarna innehöll en ung vuxen person som inte kunnat könsbedömas. Hen hade till skillnad från de båda övriga inga gravgåvor av brons. Graven daterades till ungefär 1150–1000 f.Kr (2875±37 BP).

Den andra (A2630) av de tre gravarna innehöll en medelålders människa med tydligt könsindikerande osteologiska detaljer för såväl manligt som kvinnligt kön. Denna grav var högens rikaste och innehöll inte mindre än fyra föremål av brons typiska för bronsålderns period IV, en pincett, en skära, en nål och en rakkniv (fig 5). Artefaktsammansättningen kan ställas i relation till Paul Trehernes resonemang om krigarens skönhetsideal i europeisk bronsålder. Kanske är det så man skall se hen som ligger i graven, att det är en person som levde ett liv där kroppsvård och skönhet stod i centrum (jfr Treherne 1995) Och det är kanske, trots de tydligt markerade könen på vanligen återgivna hållbilder, så att det inte spelade någon roll om det var en man eller kvinna då, 1100–950 f.Kr (2858±35 BP), när hen gravlades.

Den tredje graven (A1500) i sammanhanget innehöll en medelålders man. Han var den enda som fått med ett djuroffer i sin grav, det rörde sig om ett slaktmoget lamm (3–18 månader gammalt). Mannen hade även ett par bronsföremål med sig i graven, en nål och en skära. Begravningen var den yngsta i hela gravhögen men det innebär inte så mycket i sammanhanget. Graven dateras till ungefär 1000–900 f.Kr. (2778±40 BP).

Författaren förevisar rakkiven från A2630. Uppenbarligen är författaren i behov av en dylik tingest.

Foto: Anna Häggström Aulin

Vi sitter alltså med en gravhög som saknar sin ursprungliga innehavare, om sådan nu över huvud taget funnits, men det vill jag tro. Kanske var ursprungsbegravningen en skelettbegravning och inte en brandgrav, vilket förklarar varför den är så totalt utplånad. Istället har vi ben från...

...fem individer...

...av olika ålder och kön. Utifrån den osteologiska analysen finner vi att gravhögen innehöll fem vuxna människor fördelade på en medelålders och en äldre man, en ung vuxen och en gammal kvinna. Den femte personen var medelålders och androgyn. Hen hade alltså drag som var för sig skulle definierat hen som antingen man eller kvinna beroende på vilka ben man hade tillgång till. Vi kan alltså konstatera att vi har tre biologiska kön identifierade, han, hon och hen.

Blandar man in artefakterna i leken blir det hela ännu intressantare. Det sätter våra förutfattade meningar i perspektiv som ligger i linje med Elisabeths vilja att blicka bortom våra fördomar. Vi kan konstatera att det finns bronsföremål i tre av gravarna. En är helt okomplicerad och följer våra invanda mallar för hur den forntida verkligheten skall tolkas. Det gäller den äldre mannen i A986, han hade fått med sig ett tunnare eggverktyg, kanske en rakkniv, i sin grav. Just rakknivar ses som manliga symboler och rakningen förefaller haft en rituell innebörd i bronsålderns samhälle. På sätt och vis kan jag som skäggig man relatera till detta. Det är en mycket speciell känsla av total koncentration, eller utelämnande om någon annan gör det, att raka sig med en skarp rakkniv.

Kristian Kristiansen beskriver i sitt gedigna översiktsverk *Europe before history* (1998:106, 182) hur skärar under bronsålder kan kopplas till den kvinnliga arbets sfären och konstaterar att de förekommer i kvinnogravar. Att grav A1500 innehåller en skära är det då inget konstigt med, men hur skall man tolka det faktum att den osteologiska bedömningen ger vid handen att graven innehåller en medelålders man?

Riktigt intressant blir det när den tredje graven med bronsföremål läggs till ekvationen. Den döda i graven fick med sig flera manliga makt- (eller till och med hövdinga-) symboler (Kristiansen 1998:68–69), såväl en välbevarad rakkniv som en fint ornamenterad pincett. Att föremålen i sig förekommer i en gravhög är inte så underligt. Det som gör att vi behöver fundera över våra förutfattade meningar om hur bronsåldern var strukturerad är det faktum att den osteologiska bedömningen innehåller såväl manliga som kvinnliga markörer. Anna Kloo Andersson, osteologen som utförde analysen, använder själv inte ordet men jag väljer att använda det. Individen var androgyn.

Vi har en förekomst av ett tredje biologiskt kön. Eller skall man kalla det ett ökön. Eller kanske ett neutrum? Jag väljer nog tills vidare benämningen androgyn. Den androgyna personen med gravhögens rikaste gåvor är definitivt en tråd att fortsätta följa. Det kanske till och med är en tråd som Du Elisabeth skulle kunna tänka dig att hjälpa mig att spinna vidare på någon gång i framtiden?

Not: De osteologiska bedömningarna av benen från gravarna har gjorts av Anna Kloo-Andersson, fynden har konserverats av Sara Gainsförd vid Studio Västsvensk Konservering. De radiometriska dateringarna av brända ben gjordes vid Ängströmlaboratoriet i Uppsala. Anna Häggström Aulin och Ola Kadefors som båda deltog i den arkeologiska undersökningen av Skrea RAÄ 21, har läst och lämnat synpunkter på denna text.

Referenser

- Artelius, Tore. 1999. Från sorg till saga: människors handlingar vid en halländsk gravhög. I Mikael Olausson (red) *Spiralens öga*. RAÄ UV skrifter nr 25. Stockholm: RAÄ UV, ss 27–46.
- Arwill-Nordbladh, Elisabeth. 1998. *Genuskonstruktioner i nordisk vikingatid. Förr och nu*. GOTARC serie B no 9. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för arkeologi.
- Arwill-Nordbladh, Elisabeth. 2001. *Genusforskning inom arkeologin*. Stockholm: Högskoleverket
- Bengtsson, Göran, *et al.* 2005. *Nya jägarskolan. Viltet*. Öster Malma: Jägareförlaget.
- Ds 2011:6. Ökad konkurrens på det uppdragsarkeologiska området
- Eriksson, Bo. 2009. *Bestiarium. En medeltida djurbok*. Stockholm: Dialogus förlag
- Gansum, Terje. 2004. *Hauger som konstruksjoner – arkeologiske forventningen gjennom 200 år*. GOTARC serie B no 33. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för arkeologi.
- Goldhahn, Joakim. 1999. *Sagaholm – hällristningar och gravritual*. Studia Archaeologica Universitas Umeniensis No 11. Umeå.
- Goldhahn, Joakim. 2006. Från landskapens monument till monumentens landskap – om döda och efterlevande med exempel från äldre bronsålder, 1700-1100 cal BC. I: *Lik og ulik: tilnærminger til variasjon i gravskikk*. UBAS nordisk 2. Bergen.
- Graham, Kenneth. 1993. *Det susar i säven*. Stockholm:tidens förlag.
- Harris, Edward. 1989. *Principles of Archaeological Stratigraphy*. 2nd ed. London: Academic.
- Holst, Mads Kähler, Rasmussen, Marianne & Breuning-Madsen, H. 2004. Skelhøj. Et bygningsværk fra den ældre bronzealder. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, ss 11-23.
- Kloo-Andersson, Anna. 2013. Mail 2013-07-21. Osteologisk bedömning av ben från gravhög Skrea RAÄ 21.
- Kristiansen, Kristian. 1998. *Europe before history*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lag (1988:950) om fornlämningar mm*
- Lundborg, Lennart. 1971. *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland. Höks, Tönnersjöns oh Halmstads härader under åren 1854-1970*. Hallands museum, Halmstad.
- Lundborg, Lennart. 2007. *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland under åren 1971-2001. Del 2*. Kulturmiljö Halland, Halmstad.
- Moberg, Carl-Axel. 1969. *Introduktion till arkeologin. Jämförande och nordisk fornkunskap*. Stockholm: Natur och kultur

- Schiffer, Michael B. 1987. *Formation processes of the archaeological record*. Albuquerque: University of New Mexico Press
- Seiler, Anton. 2003. *The toll of the automobile: Wildlife and roads in Sweden*. Acta Universitatis Agriculturae Sueciae Silvestria 295. Uppsala: SLU
- Treherne, Paul. 1995. The warriors beauty: The masculine body and self-identity in bronze age Europe. *Journal of European Archaeology* 3:1, ss 105-144

Grävlingar i halländsk arkeologi

Fornlämning: Tölö RAÄ 6 & 103

Grävlingen (*Meles meles*) är ett grytlevande mårddjur som oftast blir ungefär 10 kg tungt, enstaka individer kan väga ungefär dubbelt så mycket. Vikten varierar dock kraftigt över året med en topp på hösten då de går ner i aktivitet under vintern. Stränga vintrar går de i dvala. De är opportunistiska allätare som gynnas av människans kulturhävda landskap (Bengtsson et al 2004). Idag är den främsta dödsorsaken för grävlingar trafiken (Seiler 2003). Inom arkeologin är grävlingen relativt ovanlig. Det är vanligare att fornlämningar innehåller spår av grävlingens grävande än att det finns grävlingar från förhistorien i fornlämningens material.

Stora revir och nattaktivitet gör att grävlingen sannolikt var relativt svårjagad för de förhistoriska jägarna (Eriksson & Magnell 2001). Grävlingen förefaller ha varit relativt ekonomiskt och försvarsmässigt ointressant då den vare sig hotar husdjuren eller människan själv. Det finns dock en och annan medeltida avbildning som visar att man haft föremål av grävlingsskinn (Bernström 2008:122f).

Men frågan är hur ointressant grävlingen egentligen var och om man verkligen lät den hållas fordomtida. Inte minst jordbrukande människor bör ha jagat grävlingen ganska hårt med tanke på den skada den kan göra i säd som börjar mogna. Jakten är egentligen inte speciellt svår, grävlingen är nyfiken och tämligen orädd vilket gör den förhållandevis lätt att fånga i fälla. Den är också lätt att jaga med ställande hund. När hunden sökt upp grävlingen och hindrar den från att förflytta sig ("ställt" den) kan jägaren lätt döda grävlingen med t.ex. ett spjut. Eftersom de nordiska urhundarna var av spetstyp och de flesta hundar av dessa raser har ställande egenskaper så är denna jaktform den sannolikaste. Eventuellt kan grythundar ha använts från folkvandringstid och framåt, det är då hundar av grythundsstorlek börjar dyka upp i Sverige. Vid grytjakt på grävling brukar hunden skälla på grävlingen så den inte rör sig varvid jägaren gräver sig ner till platsen där hunden och grävlingen är varefter grävlingen avlivas. Att driva ut en grävling ur gryt med hund kräver extremt aggressiva hundar vilka brukar råka ut för svåra skador.

Grävlingens grytboende och grävande betydde för medeltidens bestiarienedtecknare att grävlingen var lastbar och girig. Den grävde för att gömma undan saker eller sina synder (Eriksson 2009:128).

Grävlingar kan om man har otur bära på trikiner, en parasit som kan drabba människor. *Trichinellos* (trikiner) smittar via förtäring av ofullständigt upphettat kött. Sjukdomen orsakar buk- och muskelsmärter, feber, svullna ögonlock och ljuskänslighet (Häggström 2007 samt däri angivna referenser).

I Halland finns blott ett fynd av grävling, det är från en vikingatida och medeltida högre ståndsbopplatsen i Tölö i Kungsbacka (Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998). Boplatsens gamla formella beteckning är Tölö RAÄ 6 och 103.

Referenser

- Bengtsson, Göran et al. 2004. *Nya jägarskolan. Viltet*. Öster Malma.
- Bernström, John. 2008. *Bernströms Bestiarium. En djurens nordiska kulturhistoria*. Inledning, redigering och källpresentation Henrik Ottenberg. Stockholm.
- Eriksson, Bo. 2009. *Bestiarium. En medeltida djurbok*. Stockholm
- Eriksson, Mats & Magnell, Ola. 2001. Det djuriska Tågerup. I: Karsten & Knarrström (red) *Tågerup specialstudier. Skånska spår – arkeologi längs Väst kustbanan*. Lund
- Häggström, Leif. 2007. Att närma sig djurhållningen i Öggestorp. I: Häggström (red) *Öggestorp och Rogberga – vägar till småländsk förhistoria*. Jönköping
- Häggström, Leif. 2016. *Gravhögen Brune Kulle. Döda människor reser inga monument volym 2*. Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museer 2016:2
- Lundqvist, Lars & Schaller Åhrberg, Eva. 1998. *Med kunglig utsikt: Varla under järnålder och tidig medeltid: arkeologiska undersökningar 1988–1993*. Avd. för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet, Kungsbacka
- Seiler, Andreas. 2003. *The toll of the automobile: wildlife and roads in Sweden*. SLU. Silvestria 295.

De förlorade barnens grav – om spåren av barn i forna tiders Halland

Fornlämning: Lindberg RAÄ 40 och Övraby RAÄ 87

Idag är var femte Svensk medborgare under femton år. I västvärlden är siffran liknande men i fattigare delar av världen är andelen barn mycket högre. Så har det varit i Sverige med.

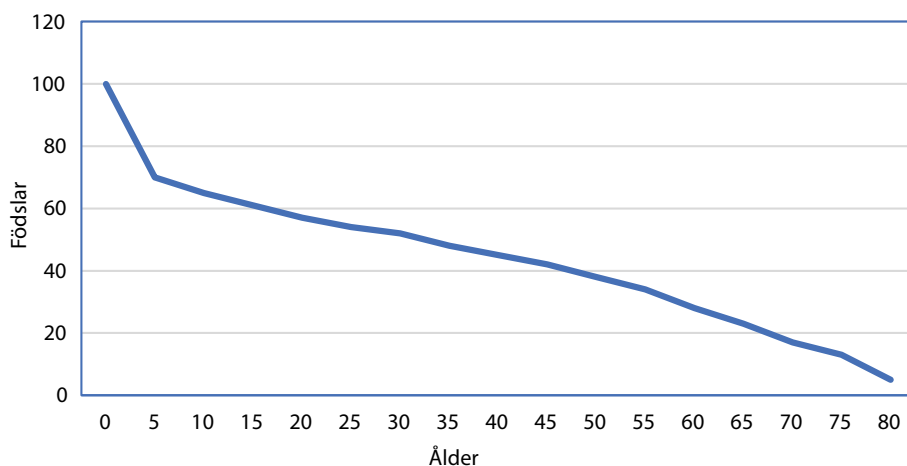
Att barn överlever och blir vuxna fullvärdiga medlemmar i samhället är förutsättningen för varje enskilt samhälles fortsatta överlevnad. Detta är en given förutsättning även om man kan spekulera kring samhällen som ökar/utökas genom att assimilera andra samhällen, ett av de tydligaste exemplen på detta var det romerska riket. Denna fördjupning kommer dock inte att handla om det utan om samhällets mest sårbara, barnen, och de spår de lämnat efter sig.

Vi vet utifrån historien, etnologin och socialantropologin att barnadödligheten är hög i lågtekniska samhällen. Uppskattningsvis låg den genomsnittliga livslängden någonstans i spannet 20–30 år i förhistorisk tid, givetvis blev åtskilliga individer gamla men detta vägdes upp av barnadödligheten före 5 års ålder vilket snabbt drar ner den genomsnittliga livslängden (Preston 1995, Derricourt 2018:9). Men medellivslängd är en svår enhet, kanske är medianlivslängd med tydligt angivna kvartiler ett mer rättvisande sätt att beskriva demografi i samhällen med hög barnadödlighet.

De minsta barnen, de upp till ca 5 år är de känsligaste vilket innebär att 90% av de barn som dör är i denna ålderskategori. Har barnet väl passerat den kritiska åldern, 5 år, ökar chansen dramatiskt att barnet skall uppnå åtminstone vuxen ålder. För de individer som når vuxen ålder är det i jägar-samlarbefolkningar inte ovanligt att dödsåldern i genomsnitt är så hög som 68–78 (Volk & Atkinson 2008). Samtidigt har jägar- samlarpopulationer lägre födslothal och högre överlevnad för barnen än jordbrukande befolkningar (Oxenham 2012:35ff).

Tidsperiod	Plats	Spädbarns-dödlighet	Barnadödlighet, totalt
500–300 fKr	Grekland	25–35%	
200 fKr – 200 eKr	Rom	30%	50%
1300–1400 eKr	Japan	28%	48%
1500 eKr	England	27%	
1600–1700 eKr	Frankrike/Sverige	25–40%	50%
1650–1800 eKr	Kina	26%	45%
1950	Afganistan	28%	36%
Modern tid	Jägare-samlare, utvecklingsland	23%	46%
Modern tid	Jordbrukare, utvecklingsland	21%	39%
Modern tid	Boskapsskötare, utvecklingsland	21%	34%
Modern tid	industriland	>1%	1%
Modern tid	Schimpans	20%	55–60%
Modern tid	Gorilla	20–23%	50%

Tabellsammanställning av spädbarns- och barnadödlighet i olika generaliserade grupperingar i tid och rum efter Volk & Atkinson 2008:250. Grovt sett är likheterna mellan olika kulturer i tid och rum stora, skillnaden med ökad överlevnad för barn kommer i och med ökad hygien och tillgång till modern medicin då framför allt vaccin. Detta ger vid handen att dagens anti-vaccinationsrörelse helt saknar ett historiskt perspektiv och skapar stora samhällsrisker i sin välmenta enfald. Pozzi & Fariñas (2015) diskuterar svårigheterna med att uppskatta barnadödlighet i samhällen utan någon form av

Sammanställning av överlevnad hos lågtekniska jägar-samlarfolk i modern tid, data efter Gurven och Gomes 2017. Kurvan kan naturligtvis inte direktöversättas till skandinavisk förhistoria men den ger en idé om hur en överlevnadskurva ter sig i lågteknisk miljö utan västvärldens hygien (särskilt rent vatten), sjukvård och medicin.

ens rudimentär folkbokföring. Oxenham 2012 bedömer jägare-samlare annorlunda än i tabellen och framhåller att barnadödligheten är lägre hos dem än bland boskapsskötare och jordbrukare.

I en sammanställning av dödlighet hos människor i ett antal afrikanska lågtekniska kulturer skapar Michael D Gurven och Cristina M Gomez ett statistiskt underlag som ger vid handen att ungefär 60% av barnen når 15 års ålder, därefter dör 1–1,5% av ursprungsantalet varje år upp till en ålder av 40 år då dödligheten åter höjs till dubbla nivåer. Folkgrupper som baserar sin ekonomi på boskapsskötsel och jordbruk har betydligt högre födslootal men lägre överlevnad för spädbarn än jägar-samlarekonomier (Gurven & Gomez 2017 jfr Gurven & Kaplan 2007, Lewis 2007, Oxenham 2012:35). Jordbrukande ekonomier har generellt bättre näringsmarginaler än nomadiserade jägar- samlarekonomier. Den jordbrukande ekonomins bofasthet gör det möjligt att lägga upp lager och spara på tillfälliga överflöd för att ha resurser till perioder av missväxt eller bara för att klara vinter och vår på ett helt annat sätt än folk som lever på olika platser under året. Samtidigt medför bofasthet att fler och delvis nya sjukdomar uppträder. Några svåra sjukdomar vars förutsättning är djurhållning och är belagda från neolitikum är brucellos, leptospiros, bovin tuberkulos och salmonella (Häggström 2007).

När det kommer till att avgöra varför ett barn dött blir det ännu svårare, små barn är mycket känsliga för infektionssjukdomar och de syns bara undantagsvis med de analysmetoder arkeologin har tillgång till idag. I stället får man studera orsaker till barnadödlighet på annat håll och ser då att just barn- och infektionssjukdomar är klart dominerande (Brothwell 1987 jfr White et al 2012). Barn och infektionssjukdomarna har idag minskat i de områden som har tillgång till rent vatten och god hygien samt givetvis vaccin där effekten av de tre delarna tillsammans blir mycket god. Ser man det geopolitiskt är rent vatten, möjligheten till hygien och tillgång till vaccin det som kan få den skenande befolkningstillväxten att avstanna för när människor inser att de inte längre riskerar sina barns liv har de helt plötsligt råd att satsa på ett fåtal barn som kan få det bättre än om de hade haft många barn (jfr Rosling 2017).

Barnadödligheten måste med andra ord varit hög, periodvis mycket hög, även i det förhistoriska Halland. Men hur ser spåren ut och hur vanliga är de? Vad finns det för spår av barn? Hur mycket brydde man sig om de minsta barnen? Denna fråga kommer sig av att det i ett lågtekniskt samhälle är en riskfylld investering att engagera sig allt för mycket i ett barn som inte passerat 5 års ålder eftersom en stor andel av alla barn som dör innan 18 års ålder dör innan de fyllt 5. Detta och relaterade frågor kommer att behandlas i denna text.

Vad är ett barn?

Barn har sedan länge varit ett undflyende forskningsområde i arkeologin. Det har funnits ett visst intresse för barn, de har identifierats osteologiskt men mer sällan via

föremål, däremot har de indirekt diskuterats inom New Archaeology via antropologiska paralleller. Intresset för barn har stadigt ökat sedan 1990-talet och framåt. Idag finns till och med särskilda vetenskapliga tidskrifter med inriktning på barn och barndom i förhistorisk och historisk tid. Det framhålls emellanåt att barn, fram till puberteten, kan ses som ett eget genus åtskild från män och kvinnor. Ofta definieras de i ett skede som endera män eller kvinnor via en övergångsrit, en *rite du passage* (jfr Derricourt 2018:234, Fahlander 2011, Pozzi & Fariñas 2015, Mays et al 2017).

Ett återkommande problem är hur man skall definiera barn. Detta är högaktuellt i Sverige sedan ett par år tillbaka genom flyktingströmmar och ensamkommande flyktingbarn. Det finns tre grundläggande sätt att definiera vad som är ett barn (jfr Derricourt 2018):

För det första kan man utgå från den definition som används i Sverige idag, kronologisk ålder. Vad som är ett barn definieras utifrån hur lång tid som gått sedan födseln. Barnet blir (juridiskt) vuxet från en dag till nästa.

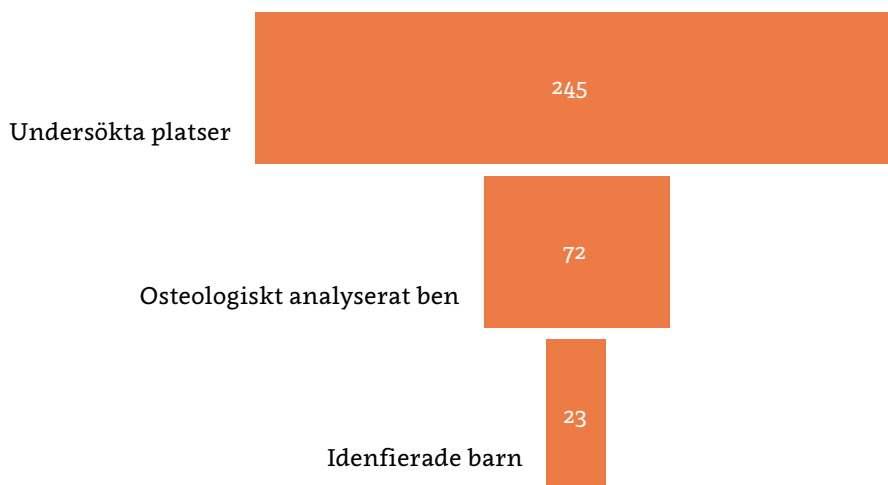
För det andra kan man utgå från kroppens utveckling och därifrån fastställa en fysiologisk och biologisk ålder. När man i Sverige försökte hitta ett sätt att fastställa ensamkommande flyktingbarns kronologiska ålder, alltså ålder i år, har man egentligen mätt biologisk ålder vilket bara är ett mått på kroppens mognad. Kroppens mognad sker i mycket olika takt hos olika individer och kan dessutom påverkas av yttre faktorer som stress, sjukdomar och näringsbrist. Biologisk och kronologisk ålder kan därför skilja sig åt vilket innebär att metoden är juridiskt osäker men fullt användbar i tex arkeologin.

För det tredje kan man prata om kulturell ålder i det specifika samhället, det kan även kallas social ålder. Det är ganska vanligt att individer ur olika samhällsklasser med samma kronologiska ålder har olika social ålder, förekomsten av barnarbete är ett tydligt uttryck för detta.

Gravar – osteologi - barn

För att börja någonstans och kunna ta ställning till vilket material som finns tillgängligt är det lämpligt att börja med att redovisa förutsättningarna. Dels har vi de handlingar människan gjort när de hanterat de avlidnas lekamen. Den andra förutsättningen är det som sker efter att kvarlevorna hamnat i marken samt om barn behandlats annorlunda än vuxna. I den halländska marken styrs förutsättningarna dels av att jordarna är lätta, där varierande grad av sandighet är vanlig, dels av att nederbörden är förhållandevis hög. Dessa två faktorer ger i sig förutsättningar för att nedbrytningstakten skall vara hög. En tredje faktor som blir alltmer akut från industrialismen och framåt är engelsk koleldning vilket gav sur, svavelbaserad, atmosfärisk nedsmutsning under näst intill 200 år. De sura svavelföreningarna har

passerat Nordsjön och regnat ner över Halland för att därefter tränga in i jorden vilket påskyndat nedbrytningen av inte minst benmaterial vilket är en orsak till att mängderna ben inte är lika stora i Halland som i områden med kalkrika jordarter. För övrigt kan vi i Halland likväl som i resten av landet konstatera att nedbrytning-

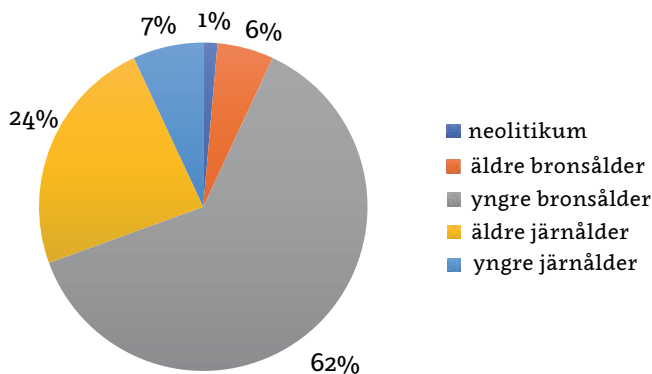
Av 245 undersökta platser med gravar i Halland finns det osteologiska bedömningar av gravarna på 72 av platserna. I 23 av de 72 osteologiska rapporterna har barn identifierats. Datasammanställning: Författaren, i gravlistan i slutet av boken framgår vilka platser som ingår i studien

en av organiskt material och metaller ökat kraftigt under de senaste 100 åren vilket inte minst går ut över vilken kunskap vi kan extrahera ur en grav.

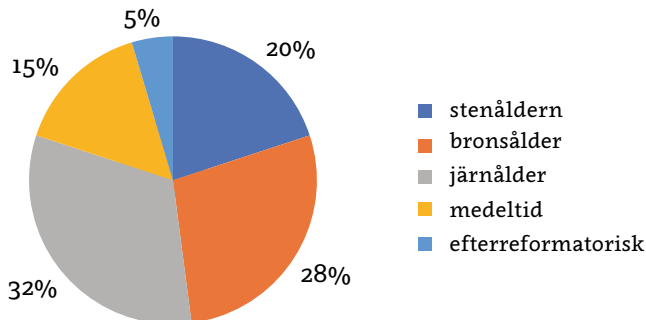
I Halland har det skett förändringar i vilka objekt som undersökts arkeologiskt under olika tider. Tidigare var det de ovan mark synliga lämningarna som dominerade bland undersökningar men sedan utredningsinstrumentets införande så har mängden boplatser ökat och dominerar nu materialet. Vad som skall ingå i en arkeologisk undersökning har också förändrats över tid. Tidigare var kraven på rapport och analyser av material, till exempel ben, inte så högt ställda. Idag finns krav på formella rapporter och vissa analyser även om de fördjupande insatserna är färre idag än för något 10-tal år sedan. Detta är dock inte något unikt för halländsk arkeologi utan något som präglar branschen i stort.

I Halland har (ungefär) 250 platser med gravar undersökts, de flesta av dessa innehåller inga ben men har ändå bedömts som gravar. Av dessa innehåller drygt 70 stycken osteologiskt bedömt benmaterial, i ytterligare några platser förekommer ben vilka inte bedömts. Av de osteologiskt bedömda materialen innehåller 23 av

platserna ben som identifierats som barn/ungdomar. Uttryckt på ett annat sätt kan vi konstatera att 9% av de undersökta platserna med gravar har ben från barn och ungdomar, vilket motsvarar 32% av platserna med osteologiskt bedömt material.

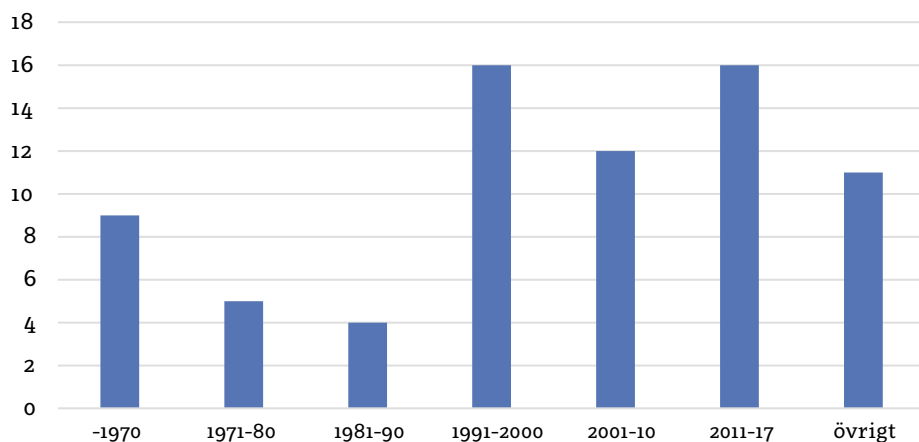
Fördelningen av de osteologiska bedömningarna fördelat på antal platser per tidsperiod. Hade man valt att göra fördelningen på antalet bedömda individer per tidsperiod hade diagrammet sett annorlunda ut då tex den yngre järnålderns gravfält kan innehålla stora mängder individer.

Arkeologiska undersökningar i Halland till och med 2014 fördelade på huvudsaklig period.

Det är betydligt fler än i grannlandskapet Bohuslän (jfr genomgång av Gustafsson & Lundin 2004).

Lejonparten av det osteologiskt bedömda halländska gravmaterialet är från yngre bronsålder och äldre järnålder. I mångt och mycket hänger de osteologiska analyserna ihop med vilka perioder gravskicket är sådant att osteologiskt material bevaras. I praktiken innebär det för halländskt vidkommande kremerat benmaterial i någon slags behållare, i Halland ofta ett keramikkärl. Fördelningen av osteologiskt

Osteologiska analysers publiceringsår. Det har skett en ökning av antalet analyser de senaste 30 åren, å andra sidan har volymen arkeologi också ökat.

bedömda gravmaterial blir extra intressant när man jämför med hur de halländska arkeologiska undersökningarna fördelar sig, i förhållande till hur många grävningar som gjorts är de osteologiska analyserna av bronsålderns gravar överrepresenterade vilket antingen hänger ihop med bevarandeförhållanden eller med var arkeologin fokuserat sitt intresse i Halland.

När man sammanställer vid vilket år de osteologiska analyserna (av gravmaterial) utförts kan man notera att osteologi görs alltmer systematiskt från 1990-talet och framåt än tidigare. Att det är en reell ökning av antalet osteologiska analyser visar det faktum att mängden arkeologiska undersökningar förvisso ökat sedan fornminneslagen skrevs om i grunden i slutet av 1980-talet men ökningen har skett inom kategorin boplotsundersökningar snarare än gravplatser. Kategorin "övrigt" innefattar främst Lennart Lundborgs publiceringar och kompletterande osteologiska analyser av olika bronsåldersmaterial men även materialen från till exempel Ny Varberg.

Att döda ett barn

Att döda ett barn är en kort text av Stig Dagerman från 1948. För de flesta moderna människor är detta något otänkbart. Samtidigt är det något som Philip Aries framhåller som något som förekom i sin *Centuries of childhood* (1979). Aries menar att man i äldre tid inte knöt an till barnet förrän det hade passerat den kritiska åldern 5–7 år och därmed hade bättre chans att överleva till vuxen ålder. Särskilt hård

var situationen i förhistorisk tid men från slutet av medeltiden och framåt så börjar barnen, enligt Aries, synliggöras.

Eva Österberg vänder sig mot Aries syn på barn i sin bok *De små då* från 2016. Österberg använder sig av de skandinaviska medeltidslagarna som argument mot Aries. I dessa är dödandet av barn straffbart och det är strikt reglerat vem som får slå ett barn, oftast ankom denna uppgift på mannen i hushållet men han skulle även aga övriga hushållsmedlemmar för att hålla ordning på dem. Våldet var alltså naturligt om än reglerat.

Samtidigt kan man inte blunda för att det i vissa samhällen, oftast hårt utsatta i extrema miljöer, hade system för dödandet av barn. Det behövde göras, det var helt enkelt en praktisk nödvändighet. Rolf Kjellström har ett kapitel om detta i sin bok *Polarliv* (2009) som handlar om inuiters och eskimåers kulturhistoria. Kjellström visar att förekomsten av barnamord bland eskimåer och inuiter i historisk tid är direkt kopplat till hur hård deras livsmiljö är, ju hårdare förutsättningar desto krassare syn på det icke bidragande barnets liv. Några situationer ökar risken för att samhället, eller föräldrarna, skall besluta om att barn skall dödas. Om föräldrarna dött eller försvunnit och samhället inte hittar någon som tar sig an barnen kan de dödas, det finns exempel där levande barn begravts tillsammans med sina föräldrar. Vid tvillingfödsel var det vanligt att bara behålla ena barnet. Barn som föddes under förflyttning löpte en större risk att dödas eller överges än barn som föddes under tillfälliga perioder av fast boende. Vid längre perioder av födobrist och svält kunde man tvingas ta beslutet att göra sig av med barn. De vanligaste sätten att döda barn var kvävning, yttre våld, dränkning eller utsättning. De barn som kunde komma i fråga var spädbarn, sällan barn över 5 år vilka då nått en ålder där de kunde bidra till samhället genom åtminstone ett visst mått av arbete. Den som utförde mordet var oftast modern, mer sällan fadern eller annan manlig släkting. Beslutet togs oftast av fadern. Nu skall man vara medveten om att Kjellströms bok behandlar extrema miljöer i polarområdet i Nordamerika så vi måste gå tillbaka till senpaleolitisk tid när inlandsisen drar sig tillbaka och de första människorna börjat jaga vildren i Halland för att finna en motsvarande livsmiljö. Och eftersom vi helt saknar spår av begravningar från den tiden så är det svårt att resonera vidare kring motsvarande barnamord i Halland, men man skall hålla i bakhuvudet att sådant förekommit om samhället och livsmiljön varit tillräckligt hård och extrem.

Ett förhistoriskt exempel

Gravfältet Vrangelsro (Övraby 87) vid Halmstads norra utfart innehåller ovanligt rika spår av barn för att vara ett förhistoriskt gravmaterial i Halland. Gravfältet upptäcktes vid en utredning och förundersöktes av Kulturmiljö Halland. Slutundersökningen gjordes efter upphandling av Arkeologerna.

Diagram över historisk spädbarnsdödlighet per 1000 födda i Sverige, efter Sundström 2012.

Platsen innehöll ett gravfält och ett boplatsoområde sida vid sida. Dateringarna ligger framför allt i yngre bronsålder och en bit upp i äldre järnålder. Gravfältet är formrikt och innehåller båtformer i sten, stensättningar och en gravhög, ett par bålplatser identifierades. Flera urnegravar hittades. Boplatserna är komplex, inte minst på grund av att den varit skogbevuxen med allt det innebär. Trots detta identifierades två hus, ett förmodat kulthus och ett treskeppigt hus. Dessa är samtida eller avlöser gravfältet kronologiskt (Lindman & Ångeby 2017).

Det intressanta i detta sammanhang är de gravlagdas ålderssammansättning. De identifierade individerna utgörs av: 6 spädbarn, 3 barn, 2 äldre tonåringar, 13 vuxna och 3 äldre vuxna. Därtill finns 3 som inte gått att definiera närmare än barn/tonåring och 1 tonåring/vuxen. En av de vuxna hade benförändringar i mellanfotsbenen vilket tyder på antingen inflammation eller reumatiska besvär (Arcini 2017).

Sammanlagt identifierades i gravfältets gravar 32 individer, i princip ett helt litet samhälle åtminstone sett till mortalitet. Pratar vi procentsatser så ser vi att 19% av de begravda var spädbarn, 25% var barn eller tonåringar, 44% vuxna och 9% gamla. Detta innebär en barnadödlighet på närmare 50% om vi, trots att gravfältet använts under ett par hundra år, låter det representera ett samhälle. Detta ligger inte allt för långt ifrån dödlighetsfördelningen i flera afrikanska länder eller äldre historiska uppteckningar från Sveriges landsbygd på 1700-talet (jfr Sundström 2012). Mycket beroende på hög barnadödlighet så låg den svenska genomsnittslevnadsåldern fram till slutet av 1800-talet på knappt 40 år (Preston 1995).

En fördjupning - inledning

För att fördjupa hur barnen hade det i Halland krävs mer än de där enstaka personerna vi brukar ramla på i de halländska sura och genomsläppliga jordarna. Det innebär att vi måste upp i tiden för att hitta lite mer omfattande material. Ett sådant material som lämpar sig för en utvikning är gravarna i Karmeliterklostret i Ny Varberg (Lindberg RAÄ 40). Ny Varberg är en av föregångarna till dagens Varberg som bekant flyttat flera gånger. Ny Varberg, eller Ny By, tog över efter Gammelby, eller Getakärr, på 1460-talet. Staden var i bruk till 1612 då den brändes, vilket naturligtvis var en katastrof när det begav sig men gör det lite enklare att studera staden i efterhand. Katastrofer är illa för de drabbade men bra för forskningen.

Ny Varberg har undersökts i flera omgångar, dels delar av själva staden där vägbygget i början av 1980-talet föranledde den mest omfattande undersökningen. Dessförinnan hade såväl ett karmeliterkloster som ytterligare en kyrka undersökts. Kyrkan undersöktes på 1930-talet av Albert Sandklef, det intressanta var att byggnaden fortfarande stod upp och användes som spannmålsmagasin. Karmeliterklostret undersöktes på 1960-talet av Margit Forsström. Undersökningarna i Ny Varberg är väldigt olika väl avrapporterade, gemensamt för dem är att ingen grävning har modern dokumentation och avrapportering. Undersökningarna har inte heller genomförts med modern stadsarkeologisk metodik. Lika stora är skillnaderna i hur fyndmaterialet ser ut, framför allt 1980-tals undersökningen innehåller ett omfattande material där ett enormt arbete lagts på att sammanfoga kärl i keramik och glas. Skillnaderna är extremt stora i skick och hur konserveringen gått till vad gäller metaller. Benmaterialet är mycket varierande mellan undersökningarna och en hel del av det verkar ha förkommit, inte minst som det skickats till externa aktörer för billig analys och aldrig kom till rätta eller returnerats i ordning när det väl återkom, i några fall över 40 år senare. Detta visar med all önskvärd tydlighet hur motiverat kravet på en fullödig analysbudget eller åtminstone analysplan är redan i planeringsskedet inför undersökningen.

Detta för oss tillbaka till Karmeliterklostret vars gravmaterial gicks igenom av tandläkare Torsten Sandberg på 1960-talet (Sandberg 1966). En uppordning och förnyad genomgång gjordes av osteologstudent Johanna Andersson på 2010-talet. Först bedömde hon delar av materialet för en kandidatuppsats (2011a) därefter ytterligare delar för en mastersuppsats (2011b). Detta följdes upp med en fullständig genomgång av materialet (2013) vilket är gediget gjort, dessutom kvalitetssäkrat av lärarna i Osteologi vid Uppsala Universitet campus Gotland.

Könsfördelningen under den senare begravningsperioden (1530–1612) fördelar sig på 34% män, 37% kvinnor och 29% juvenila, detta avviker från den tid då klostret var i bruk dvs före 1530. När klostret var i bruk var andelen gamla och barn (spädbarn undantaget) högre (Andersson 2013:22). Kanske speglar det klostrets verksamhetsinriktning snarare än Ny Varbergs demografi.

Fördjupning – Karmeliterklostret i Ny Varberg

Karmeliterklostret i Ny Varberg har en stor fördel, det lades ner i samband med reformationen runt 1530 vilket gör att det finns två tydliga faser. Den första fasen är från 1460–1530 när klostret är i bruk. Den andra fasen spänner från 1530 till det att staden brändes 1612.

178 skelettfynd gjordes vid undersökningen. Av dessa saknade 51 stycken käkar varvid de utgick ur tandläkare Torsten Sandbergs undersökning. Medelåldern på de kvarvarande 128 stycken bedömde han till 24 år. Eftersom Sandberg var tandläkare stod tänderna i fokus för hans intresse, totalt 1490 tänder fanns bevarade vid hans genomgång. Av dessa hade 10,6% karies, om man istället studerar individer så var 51,9% drabbade. De från klostertiden, 1460–1530, var hårdare drabbade av karies och där hade ungefär 80% av individerna karies. Av barnen hade 3,4% karies i mjölkänder vilket är en högre siffra än i jämförelsematerial från andra platser (Sandberg 1966).

Vid undersökningen av Karmeliterklostret identifierades i grävsituationen 75 gravar, det visade sig vara betydligt fler än 75 individer efter att benen gått igenom. En låg beräkning av minsta antalet individer ger 98 personer, vilket kan jämföras med tandläkare Sandbergs uppskattning till 178 individer. Skillnaden kommer sig av viss sammanblandning av material dels vid utgrävningssituationen och dels vid olika generationers och institutioners hantering av materialet under de 60 år som gått sedan det grävdes fram (Andersson 2013:6).

När man studerar barnen från Ny Varberg (tabell) så finns det några saker som man kan notera och fundera över även om materialet är allt för begränsat för att några statistiskt belagda slutsatser skall kunna dras ur det:

För det första: Tandhälsan är dålig i förhållande till idag. I en stadsmiljö från 14–1600-talet kan man förvänta sig dålig tandhälsa i form av slitage och tandlossning hos vuxna men att tre av 21 barn har karies där en av dem även har tandlossning och två har tandsten visar att byn haft tillgång till en väldigt kolhydrat-rik kost. Det krävs väldigt söt mat under lång tid för att en 7–10 åring skall få kraftig karies och tandlossning. Det är mycket möjligt att det är bland dessa barn vi finner de individer som tilläts vara barn tills de var kroppsligt och mentalt mogna att axla allt vuxnare sysslor och ansvar. Kanske är det här vi skall söka för att finna det som brukar kallas barndom.

För det andra: Spår av fysisk stress och näringsbrist i form av Cribria orbitala (ger poröst skelett i ögonhålan) hos två av barnen antyder att barnen kan lidit av undernäring och fått för lite järn under sin uppväxt. Eventuellt har familjerna inte haft råd med kött. Lite nyare forskning visar att det även kan röra sig om effekter av migration eller vissa sjukdomar, i medelhavsområdet tolkas det som spår av malaria (Mays et al 2017:46ff). Dessa spår i skelett kan extremtolkas som ett uttryck för

Grav	Ålder	Kommentar
4A	2–4 år	Förändringar i bihålan sannolikt bihåleinflammation
5	7–8 år	Skelettförändringar i ögonhålan, cribra orbitalia, tecken på näringsbrist eller kroppslig stress.
7B	4–5 år	
8A	5 år	
8B	4 år	
9B	9 år	
10B	12 år	Osteocondritis dissecans i vänster överarm, osteokondrit innebär att en liten bit brosk eller ben lossar från ledytan. Detta är en typisk överansträngningsskada som idag förekommer främst hos unga idrottare.
14	16 år	
18A	5 år	Karies
19	15 år	Ledbandsskada
20	14–15 år	En ländkota uppvisar spondylosis (diskbråck).
25A	4–5 år	
25B	15–16 år	Länd- och bröstkotor visar Schmorl's noder.
28A	5 år	
33D	5 år	
36B	0,5–2 år	Spår av bihåleinflammation.
36C	10–20 år	Kariesangrepp
41	15–20 år	
56	10–15 år	Kraftigt tandslitage
68	10–15 år	Skelettförändringar i ögonhålan, cribra orbitalia, tecken på näringsbrist eller kroppslig stress. Tandsten
72	7–10 år	Tandsten. Tandlossning och kraftig karies.

Sammanställning av barngravar från klostret i Ny Varberg efter Andersson 2013.

ett klassindelad samhälle där resurserna var ojämnt fördelade. Å andra sidan vet vi redan att det senmedeltida samhället var sådant.

För det tredje: Tre av nio barn i 12–15 års åldern visar skador vilka bör härröra från hårt arbete och överansträngning. Att i yngre tonår lida av diskbråck eller osteokondrit kan definitivt tolkas som ett tecken på hårt arbete. Detta är indikerar att barnet från lite drygt tio års ålder förväntades kunna utföra arbete nästan lika hårt som det vuxna måste klara av.

För det fjärde: Inget av barnen visar spår av misshandel, detta brukar framför allt märkas på frakturer på revben och eventuellt armar (jfr Redfern 2017:134ff).

Barnen i Halland

När man studerar benmaterialet från Halland är barnens närvaro allt annat än påtaglig. De finns, men oftast bara som en förekomst. Djupare information om barnens kvarlevor kan mycket sällan extraheras ur de illa åtgångna materialen. Det är främst i de medeltida och efterreformatoriska materialen som barnen börjar framträda på allvar. Det är dessa material som är i tillräckligt bra skick för att det skall gå att analysera dem lite mer ingående.

Gravmaterialet från Karmeliterklostret i Ny Varberg är ett sådant material. Det innehåller lite drygt 20 välbevarade barnskelett utifrån vilka vi kan konstatera ett antal olika förutsättningar som barnen levde i förhållande till. En del barn måste haft tillgång till väldigt söt och kolhydratrik kost, annars hade inte karies varit så utbrett i låg ålder som det är. Samtidigt som en del barn hade karies lider andra av bristsjukdomar vilket ger vid handen att samhället (föga förvånande) var extremt ojämnt. En tredjedel av barnen över 10 uppvisade skador som uppstår genom överbelastning och hårt arbete, detta indikerar att hårt barnarbete var utbrett. Inga av barnen uppvisar några trauman som tyder på grov barnmisshandel eller kraftig aga, därmed inte sagt att det inte förekom.

Om vi går längre bakåt i tiden så har ett gravfält från Vrangelsro i Övraby diskuterats. Detta visar upp en mortalitetsstruktur som är påfallande lik den vi idag ser i mycket fattiga afrikanska länder med återkommande torka och svältperioder.

Trots att barnen är tämligen undanskymda i Hallands äldsta historia så förekommer de. De förekommer också indirekt eftersom alla vuxna som vi finner kvarlevor av en gång varit barn även om flera av deras jämnåriga kamrater aldrig blev vuxna.

I Halland kommer vi aldrig från den arkeologiska paradoxen – att vi känner barnens liv bäst från kvarlevor i gravar (Derricourt 2018:198).

Referenser

- Andersson, Johanna. 2011a. *De sjukaste överlever. En osteologisk undersökning av nio gravlagda individer från Karmeliterklostret i Ny Varberg*. Kandidatuppsats, Högskolan Gotland.
- Andersson, Johanna. 2011b. *Mundo mortus ses, sed deo vivas. En osteologisk studie med avsikt att bedömma klostret i Ny Varbergs karaktär*. Magisteruppsats, Högskolan Gotland.
- Andersson, Johanna. 2013. *Osteologisk rapport av humant skelettmateriel. Karmeliterklostret i Ny Varberg, RAÄ 40:1. Lindberg, Varberg, Halland*.
- Arcini, Caroline. 2017. Osteologiska resultat från gravfältet Övraby 87. I Lindman & Ångeby. 2017. *De synliga skeppsgravarna vid Vrangelsro*. Arkeologerna Rapport 2017:141
- Aries, Philippe. 1979. *Centuries of childhood*.
- Brothwell, Don. 1987. The problem of the interpretation of childhood mortality in earlier populations. *Antropologia Portuguesa vol 4-5, 1986-87*
- Derricourt, Robin. 2018. *Unearthing Childhood. Young lives in prehistory*. Manchester university press.
- Fahlander, Fredrik. 2011. Bilder av barn och barndom. I: Fahlander (red) *Spåren av de små. Arkeologiska perspektiv på barn och barndom*. Stockholm Studies in Archaeology 54.

- Gurven, Michael & Gomes, Cristina. 2017. Mortality, Senescence and Life Span. I: Muller et al (red) *Chimpanzees and Human Evolution*. Harvard.
- Gurven, Michael & Kaplan, Hillard. 2007. Longevity among Hunter-Gatherers: A Cross-Cultural Examination. *Population & Development review* 33 (2)
- Gustafsson, Agneta & Lundin, Ingela. 2004. *Barn i Bohuslän under förhistorisk tid och medeltid. Delrapport 1*. Rapport 2004:16, Bohusläns Museum.
- Häggström, Leif. 2007. Att närma sig djurhållningen i Öggestorp. I Häggström (red) *Öggestorp & Rogberga, Vägar till småländsk förhistoria*. Jönköping
- Kjellström, Rolf. 2009. *Polarliv*. Stockholm
- Lewis, Mary E. 2007. *The Bioarchaeology of Children. Perspectives from Biological and Forensic Anthropology*. Cambridge
- Lindman, Gundela & Ängeby, Gisela. 2017. *De synliga skeppsgravarna vid Vrangelsro*. Arkeologerna Rapport 2017:141
- Mays, Simon et al. 2017. Child Bioarchaeology: Perspectives on the past 10 years. *Childhood in the past* vol 10 no 1.
- Mejsholm, Lotta. 2009. *Gränsland. Konstruktion av tidig barndom och begravningsritual vid tiden för kristnandet i Sverige*. Occasional Papers in Archaeology 44. Uppsala.
- Oxenham, Marc F. 2012. Kids through adult eyes. The bioarchaeology of children. *The SAA Archaeological record*. March 2012.
- Pozzi, Lucia & Fariñas, Diego Ramiro. 2015. Infant and child mortality in the past. *Annales de démographie historique* 2015/1
- Preston, Samuel H. 1995. Human mortality throughout history and prehistory. I: Julian Simon (red) *The State of Humanity*. Oxford & Cambridge
- Redfern, Rebecca. 2017. *Injury and trauma in bioarchaeology. Interpreting violence in past lives*. Cambridge University Press
- Rosling, Hans (tillsammans med Fanny Hägerstam) 2017. *Hur jag lärde mig förstå världen*. Stockholm
- Sandberg, Torsten. 1966. En odontologisk undersökning av skelettmaterialet från Karmeliterklostret i Ny Varberg. *Varbergs Museums årsbok* 1966
- Sundström, Gerdt. 2012. Att förlora ett litet barn. *Välfärd* 1/2012
- White, Tim, Black, Michael & Folkens, Pieter. 2012. *Human osteology* 3rd ed.
- Volk, Tony & Atkinson, Jeremy. 2008. Is child death the crucible of human evolution? *Journal of social, evolutionary and cultural psychology*. 2008
- Österberg, Eva. 2016. *De små då. Perspektiv på barn i historien*. Stockholm

De dödas djur

Fornlämningar: Data från en stor mängd fornlämningar från hela länet

Djur förekommer i gravar i Halland, vi har en del material trots Hallands sura jordar vilka i stor utsträckning brutit ner benmaterialet. Hur vanligt det är med djur i gravar varierar över tid. De förekommer generellt tillsammans med människor och vi finner alltså i princip inga gravar med enbart djur, likt de tidiga hundgravar som påträffats bland annat vid Hornborgasjön och på Skateholmsgravfältet. Hundgravarna speglar en särskild relation mellan människa och djur, de antyder att djuret fyller en egen roll i samhället (jfr Gräslund 2014).

När djur förekommer i samma grav som en (eller flera) människor får det en helt annan roll, djuret blir en ägodel eller en gåva istället för att vara ett eget subjekt. Som subjekt kan det fylla flera roller. Djuret kan tänkas symbolisera en avliden, kanske till och med gränsöverskridare ("shamaner") i en annan kropp. Djuret kan i ett basalt perspektiv ses som en medlem i hushållet, jämförbar med andra medlemmar. Ett betydligt intressantare, men samtidigt mer svårhanterat, perspektiv utgår dock ifrån att vi måste se förbi vår egen individ- och människosyn när vi tolkar djurgravar. Vår uppdelning av djur och människor är av tämligen sent datum (Bäcklund Blank & Fahlander 2006). I medeltida landslagar kategoriseras hundar i olika kategorier där de värdefullaste kategorierna innebär att hundarna värderades högre än de lägst stående människorna, tex trälar, i rent juridisk mening (jfr Häggström 2014:80ff). Lite tillspetsat är situationen densamma idag. Straffet för illegal jakt på varg eller andra stora rovdjur kan ge betydligt längre straff än dödandet av en annan människa.

Eftersom det bara finns enstaka renodlade djurgravar i Halland förutom ett par hundgravar på Sannagårdsgravfältet, och kanske på något ytterligare vikingatida gravfält, är det djurens roll i människornas gravar som kommer att behandlas i det följande. Det är den faktiska förekomsten av djur som diskuteras och då krävs spår av djur framför allt i form av ben, symboliska djur i form av djurornamentik på föremål tas inte upp, inte heller personnamn då det inte finns några kända sådana från förhistoriens Halland.

I artikeln har jag använt mig av en tidigare publicerad djurbenscatalog (Häggström 2014) samt gravkatalogen som ligger till grund för listan i slutet av denna bok. Det innebär att dataunderlaget utgörs av i stort sett samtliga undersökta gravar i Halland.

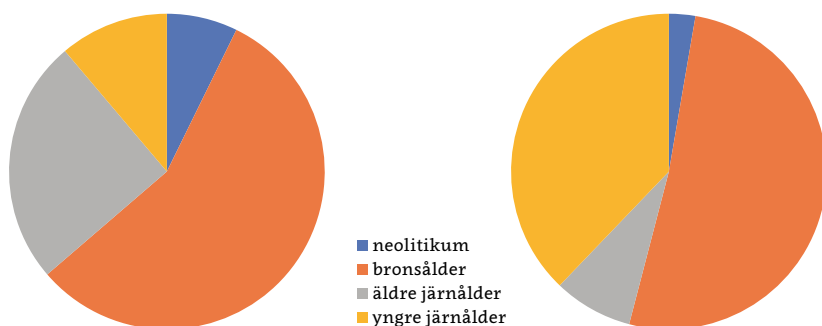
När förekommer djur i gravar?

Djur förekommer i större eller mindre utsträckning i gravar från alla tider, undantaget kristen tid då det är direkt ovanligt. De medeltida människornas gåvor av djur till kyrka eller kloster i samband med att någon dör måste betraktas som en symbolisk gravgåva med ett liknande syfte som flera av de djur vi påträffar i äldre gravsammanhang.

De flesta gravplatser som undersökts i Halland har varit från bronsålder, men dessa gravplatser består sällan av mer än en handfull monument vilka i sig ofta innehåller flera gravläggningar i varje. När man studerar djurförekomsten i gravarna blir fördelningen intressant. Den yngre järnålderns gravar innehåller mycket ofta djurben medan de neolitiska och den äldre järnålderns gravar mycket sällan innehåller djurben i Halland. Förekomsten av djurben i bronsålderns gravar är ungefär proportionerlig gentemot mängden undersökta gravar. Det gör att det primärt är bronsålderns och den yngre järnålderns djurben som ligger i fokus för denna studie helt enkelt av den enkla anledning att det är där det finns ett material tillräckligt stort att fördjupa och diskutera.

Undersökta gravplatser i Halland

Tidsmässig fördelning av gravar med djur

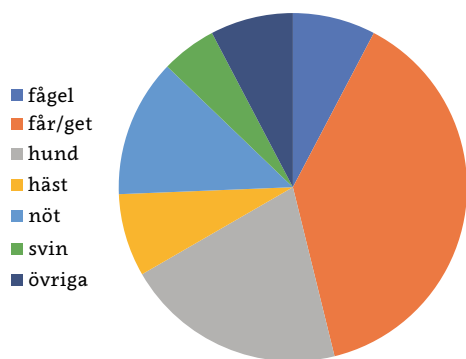
Undersökta gravplatser (dvs såväl ensamliggande som grupper av gravar) jämfört med hur djurbensfynden i gravar fördelar sig mellan olika tidsepoker. Dataunderlaget utgörs av en fördjupad variant av gravundersökningslistan i slutet av denna bok samt en tidigare publicerad djurbenscatalog (Häggström 2014).

Vilka djur läggs i graven?

De djurslag som hamnar i gravar varierar över tid. Dels beror det på vilka djur som över huvud taget finns i samhället dels beror det på vilka djur som samhället ansåg borde följa den döde i graven, eller på resan vidare efter detta liv om man nu väljer den beskrivningen av synen på livscykel och religion.

Om man bara tittar på vilka arter som är vanligast i gravar så kan man konstatera att får/get dominerar med ungefär 40% av förekomsterna. Den näst vanligaste arten är hund, de hittas i gravar från såväl bronsålder som äldre och yngre järnålder men är klart vanligare under vikingatid än i äldre tid. Nöt är vanligare än häst, den senare är vanligast under yngre järnålder och mindre vanlig i äldre tider. De olika djuren kan tolkas ha olika roller, en del kan med fog tolkas som färdkost medan andra snarare är färdkamrater.

Djur i Halländska gravar

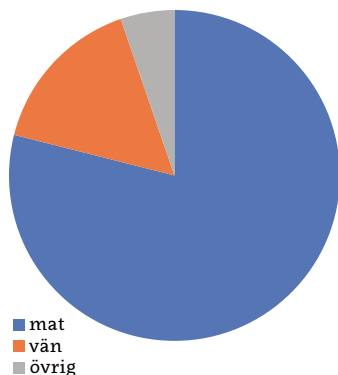
Vilka djurslag förekommer i gravarna? Majoriteten av djurfyndet utgörs av vad som kan klassas som mat åt den döde, får/get, nöt och svin. Den dryga fjärdedel som utgörs av hästar och hundar kan betraktas som den dödes personliga djur. Bland fåglarna finns bland annat en kungsörn, frågan är om det är en fågel för jakt likt de vi känner från de asiatiska stäpperna eller rester av dekoration på klädedräkten. Bland övriga djur finns bland annat ett björnfynd som sannolikt utgjorts av en fall då det är falangerna som bevarats, där finns också ett groddjur vilket är spännande men ytterst svårtolkat. Dataunderlaget kommer från djurbens katalog i Haggström 2014.

Färdkost på väg till dödens rike eller trofast följeslagare in i döden?

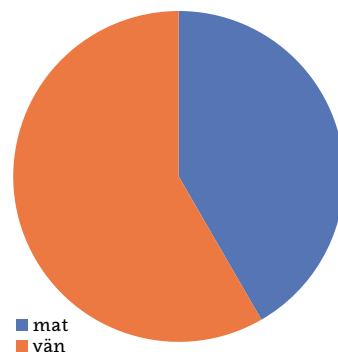
Väljer man att kategorisera djuren i "mat" (nöt, svin, får/get) respektive följeslagare (hästar, hundar) så framträder intressanta skillnader mellan bronsålder och yngre järnålder, de två perioder då djur är vanligast förekommande i halländska gravar. Skillnaderna mellan bronsålder och yngre järnålder visualiseras i två cirkeldiagram här intill.

Under bronsåldern dominerar djur som kan karaktäriseras som mat. Det är generellt sett de matigaste delarna av djur som förekommer. Lårbenet från fåret eller grisen snarare än hela djur. Hela djur förekommer, om än undantagsvis. Källkritiskt sett så kan det skyllas på att man under bronsåldern ofta hade en plats för gravbålet varefter man samlade ihop ben och begravde dem på en annan plats. Även om man ansåg att det var viktigt att få med alla ben så är det större sannolikhet att just

Bronsålder, typ av djur i grav

Yngre järnålder, typ av djur i grav

De perioder då det är vanligast med djur i gravar är bronsålder och yngre järnålder. Det finns dock en tydlig skillnad mellan vilken typ av djur som förekommer i gravarna under respektive period. Under bronsåldern är djur i form av matfärdkost till den döde vanligast, det rör sig alltså om ben från får/get, svin eller nötkreatur. Under yngre järnålder ser det något annorlunda ut. Då är det vanligare att djurbenen kommer från vad som bör betraktas som en människas vän eller följeslagare snarare än matfärdkost. Som vän/följeslagare, eller kanske personlig ägodel, har jag räknat hundar och hästar, dit hade även rovfåglar räknats om sådana hittats. Kategorin övrigt i fråga om bronsåldersgravarna avser svårtolkade djur, där tex ett groddjur och en kungsörn kan nämnas. I örnfallet så rör det sig antagligen inte om en följeslagare eftersom tama fåglar och rovfågeljakt inte dyker upp på våra breddgrader förrän i mitten av järnåldern, det förefaller troligare att örnen utgjort något slag av dekoration eller kanske föremål vilket förstärks av att det är vingarna man funnit spår av.

lårben och liknande stora ben från djur finns representerade snarare än små kotor från svanstippen. Mot slutet av bronsåldern och under den äldre järnåldern verkar man ha nöjt sig med att få med ben som kan sägas representera den döde.

Under den yngre järnåldern dominerar ben från djur av typen vän eller arbetskamrat. Under den yngre järnåldern förefaller större delar av djuret finnas representerat i gravarna, antagligen hela men jordarna i Halland är sura och genomsläppliga vilket bryter ner ben. Under den yngre järnåldern förefaller gravarna generellt rests på den plats där bålet flammade. Detta innebär att materialet under yngre järnåldern till skillnad från bronsåldern generellt sett inte genomgick någon samtida urvalsprocess utan att urvalet skett senare i samband med det arkeologiska valet av undersöknings-, dokumentations- och insamlingsmetod¹.

¹ Hur gravar och andra arkeologiska objekt undersöks och dokumenteras är avgörande för vilken information vi kan få ut ur dem i efterhand. Detta är en faktor som diskuteras och påtalas lite väl sällan i arkeologisk forskning. Det gäller de finansiella möjligheterna och ramarna att genomföra ett vetenskapligt gott arbete i undersökningssituationen. Därtill gäller det att objekten rapporteras formellt samt, om de är av åtminstone regional betydelse, publiceras vetenskapligt. Utan den vetenskapliga publiceringen är risken överhängande att objekten för alltid faller i glömska när undersökaren är klar med sina formella åtaganden och fyndfördelningen är avklarad.

Det saknade perspektivet - offer

I detta sammanhang måste det påpekas att jag medvetet valt att inte gå djupare in på, och problematisera, offer och offrande som involverar djur. Dvs att djuret fungerat som någon form av gåva till makterna snarare än något som hör till den döde. När man kommer in på offer så måste man vara medveten om att den svenska termen offer är betydligt bredare än engelskans termer för motsvarande fenomen där orden *offer* respektive *sacrifice* används. *Offer* kommer från latinets *offerre* och har betydelsen gåva, ge eller erbjuda. *Offer* skiljs från *sacrifice* vilket kommer från latinets *sacrificare* dvs att göra något heligt. *Sacrifice* innebär att något förstörs/förändras t.ex. att liv tas, förstörelsen eller förändringen förhindrar att föremålet eller djuret åter kan användas i den mundana världen. Konsekvensen av detta innebär att lammsteken i en grav kan kallas *offer* medan den halshuggna hunden kallas *sacrifice*, i en svensk text kallas båda offer (Näsström 2002, Carlie 2004, Berggren 2006). Såväl *offer* som *sacrifice* sker till makternas ära även om det finns antropologiska exempel på att det sker till människor med, men då representerar dessa människor i de flesta fall högre makter.

Alla definitioner av offer är eniga om att offermottagaren är av gudomlig, högre, natur som den offrande söker kontakt med. Detta innebär att man kan definiera tre aktiva agenter i offerhandlingen: offraren, offret och offermottagaren. Man kan diskutera om den som tillhandahåller offret skall räknas som en fjärde aktiv agent, i vissa fall kallas denna person offerherre för att särskilja denne från den som utför offret även om det kan vara samma person som helt enkelt utför olika roller (Näsström 2002:15f). I det nu aktuella sammanhanget, begravning, så är den döde dvs den som utlöst behovet av offer, en passiv part.

Offer kan vara av olika karaktär. De kan ha till syfte att sona, de kan vara gåvor, de kan utgöra kommunikation. Offer kan ske vid särskilda kalenderhändelser, de kan utföras vid kris eller i samband med passageriter. Då denna artikel behandlar offer i gravar är de intressanta som en del i passageriter.

Det vi i denna artikel inte kommer åt, eller berör, är rituella måltider på offrade djur och andra matvaror (jfr Näsström 2002:14f).

Det är givetvis så att de djur jag tidigare beskrivit som mat för, eller sällskap åt, den döde inte var enkom avsedda för den döde. De har givetvis även varit avsedda för de makter man på den tiden tillbad eller på annat sätt höll för sanna, viktiga och inte minst inflytelserika över liv och död.

Djuret i människans grav

Vi kan alltså se stora skillnader över tid vad gäller djur i halländska gravar där bronsålder och yngre järnålder sticker ut genom att dessa perioder har större andel gravar med djur än övriga perioder. Bronsåldern och den yngre järnåldern skiljer sig dock åt, under bronsåldern var det vanligare med djur som kan karaktäriseras i termer av mat (lamm, gris, nöt) medan det under den yngre järnåldern var vanligare med djur som man skulle kunna kalla färdkamrater (hund, häst). Skillnaden är påtaglig och har varit medveten samt haft sina skäl likväl.

Om djuren placerades i gravarna för den dödes skull, dvs för att rent konkret hjälpa den döde som föda, transportmedel alternativt sällskap, eller om de placerades som offer åt makterna kommer vi inte åt. Vi kan konstatera att de finns närvarande men det egentliga syftet kommer vi aldrig åt, sedan skall man vara medveten om att det kan ha funnits en mångfald syften beroende på vilken kunskap eller roll man hade i relation till den döde eller samhället. Den som administrerade ritualen, låt säga en präst eller schaman, betraktade det hela på ett sätt medan de efterlevande hade en annan ingång till det hela och eventuella trälar kanske inte ens hade en åsikt.

Att komma åt *varför* något hände är alltid svårare än att komma åt *att* det hände. Men om man inte sammanställer statistik kring fenomen så vet vi inte hur allmänna de var i olika tider, och vet vi inte det så blir det ännu svårare att närma sig *varför* det hände - då är vi fångade i ett evigt konstaterade *att* det hände. Denna artikel är ett försök att fastställa vad vi vet och peka ut skillnader under olika tidsskeden samt lite smått börja utforska *varför* det ser ut som det gör.

Referenser:

- Berggren, Åsa. 2006. Archaeology and sacrifice. A discussion of interpretations. In Andrén, Jennbert & Raudvere (eds) *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes and interpretations*. Vägar till Midgård 8. Lund
- Bäcklund Blank, Malou & Fahlander, Fredrik. 2006. Döden i den bräckta lagunen – bland hundar och barn i Skateholm. I: Östigård (red) *Lik og ulik. Tilnaermelser til variasjon i gravskikk*. UBAS 2. Bergen.
- Carlie, Anne. 2004. *Forntida byggnadskult*. RAÄ arkeologiska undersökningar skrifter no 57
- Gräslund, Anne-Sofie. 2014. En hund begravnen. Hunden från stenålder till medeltid. I: Gräslund & Svanberg (red) *Från renhållningshjon till modeaccessoar. 10.000 år av relationer människa-hund i Sverige*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphii CXX-XIII. Uppsala.
- Häggström, Leif. 2014. *Djur, vatten och ägande i Hallands Historia*. Utskrift 13

De kittellagda

Fornlämning: Skrea RAÄ 29

När man stöter på arkeologiska lämningar, fynd eller företeelser med tydliga paralleller i äldre myter och sägner kittlas fantasin. Man, åtminstone jag, lockas att dra i tanketrådar som annars lämnas orörda i vetenskapliga sammanhang. Jag har gjort det förr, exempelvis i en artikel om en plats där det sades spöka som jag var med och undersökte i Småland efter stormarna Gudrun och Per (Häggström 2009). En sagesman i trakten som vi pratade med berättade då en ruskig sägen om dålig grannsämja, mordbränder och ond bråd död. När vi sedan kontrollerade folklivs-uppteckningar från området så hittade vi historien. Delar av historien, branden, kunde vi också verifiera. Detta förde tankarna vidare till hur man fordomtida hanterat döda för att de skall slippa gå igen. Den gravkittel som detta avsnitt behandlar hade helt andra möjliga syften, då när den grävdes ner med sitt rika innehåll av flera olika människor. Likheten ligger i dödens närvaro och kopplingarna till myter och folktro.

Kitteln i Skrea

Gravkitteln i Skrea är ett sensationellt fynd gjort under märkliga omständigheter. Fördelen har hela tiden varit att ingen markexploatering flåsat i ryggen på arkeologerna, nackdelen har varit ständig underfinansiering vilket gjort projektet ryckigt och diskontinuerligt. Många stenar har vänts för att finansiera insatserna.

I samband med arkeologidagen 2008 gjordes det märkliga fyndet i Skrea. Arkeologidagen arrangerades som en publik grävning i resterna av en bortplöjd förmodad gravhög, ytan som berördes var 200 kvadratmeter stor. I ett exploateringsperspektiv är 200 kvadratmeter ingenting men i forskningssammanhang är 200 kvadratmeter mycket. Ett moment i undersökningen var att prova att söka med metalldetektor och det gav överraskande resultat i form av en gravkittel i järn och brons (Berglund 2010, Wranning 2010a).

Själva kitteln togs in i preparat och grävdes ut i kontrollerad miljö i Studio Väst-svensk Konserverings lokaler i Göteborg för att undvika rovgrävning. Plundring i form av illegala insatser helg- eller nattetid på pågående arkeologiska undersökningar i mellersta Halland är något som förekommit till och från genom åren. Plundring förekom bland annat under grävningarna inför bygget av västkustbanan förbi Falkenberg under andra halvan av 1990-talet. Kitteln visade sig innehålla 5,2 liter brända ben från tre individer, bronsbeslag, krumkniv, ett par sylar, ett par knivar och en skära samt diverse fossil (Wranning 2010).

Några dagar efter arkeologidagens genomförande gjordes en mindre efterundersökning på platsen varvid gropen för kitteln dokumenterades, tillsammans med en stenpackning som visade sig innehålla en symbolisk båt av sten. Här är det värt att påpeka skillnaden mellan skepp och båt. Ett skepp är definitionsmässigt större än en båt, enligt sjölagen är skepp minst 12 m långa och 4 meter breda. Båtar är mindre. Den symboliska båten i/under den bortplöjda gravhögen var ungefär 4 m lång (Wranning 2019).

Därefter har ytterligare en mindre efterundersökning gjorts. Den genomfördes genom att ett antal maskingrävda schakt togs upp över ytan för att begränsa den bortplöjda högens utbredning samt för att utröna om där finns fler spår av gravar.

Kitteln togs in som preparat, innan preparatet grävdes ut skiktröntgades det. Bild från konserveringsrapporten.

Totalt 6 brandgravar (vara en innehöll kitteln) och två stenpackningar varav den ena innehåller en stenbåt har efter insatserna konstaterats. Därtill lite stolphål och andra anläggningar (Wranning 2019).

Markytan har i efterhand metalledetekterats i syfte att finna eventuella upplöjda fynd.

Som nämnts har insatserna varit ryckiga, de har gjorts när det funnits medel (stipendiemedel, egna medel eller medel från länsstyrelsen) att investera i projektet. Det är inget bra sätt att arbeta på men det är det enda sätt som varit möjligt utifrån dagens förutsättningar. Här kan det påpekas att ett länsmuseum kan, och bör, göra denna typ av insats medan ett vinstdrivande företag sällan eller aldrig investerar överskott på detta vis, utan istället fördelar vinsten mellan ägarna (uppgifter om ett par olika privata arkeologiska bolag avseende åren 2015–2020 hämtat från AllaBolag 20220825). Dagens arkeologiska system innebär att möjligheterna för läns museer att initiera insatser av detta slag minskar då det som tidigare var överskott möjligt att investera i forskning och bokpublicering i dag i allt högre grad går till att täcka arbetstid för att skriva anbud vid upphandlingar, därtill kommer det faktum att en mindre andel av den arkeologiska omsättningen idag hamnar hos läns museerna än tidigare. Kort sagt, pengarna att investera i riktade lokala forskningsprojekt har minskat genom dagens politik och lagtillämpning jämfört med tidigare.

Fynden

Själva kitteln är mäktig i sin storlek och utformning. Den är något som avviker från det vi är vana vid i Skandinavien.

Kitteln är ungefär 50 cm i diameter och de övre 10 cm är i järn. Järnpartiet kan för enkelhetens skull benämnas mynning. Järnet har nitats på två ställen, mellanrummet är 20 cm. Detta innebär att smeden antagligen smitt ett ca 140 cm långt 10 cm brett ämne att skapa mynningen utifrån men insett att detta var för kort och därför nitat fast en drygt 20 cm lång bit som gjort mynningsbiten lång nog att fästa i resten av kitteln. Överlappningen vid förlängningen är ca 2 cm (Wranning 2019).

På utsidan av järnmynningen sitter två stora järnringar, dessa är nitade igenom järnmynningen med två stora järnnitar vardera. Nitarna är placerade så att de håller ut handtagsringarna något från kärlets sidor (Wranning 2019).

Buken och botten på kärlet var tillverkat i tunt driven bronsplåt. Bronsplåten är framför allt bevarad i botten av kärlet och i kanten av den 10 cm höga järnmynningen. Kittelns sidor har fortsatt rakt ner i linje med järnmynningen innan den nått bottenens välvning. Kärlet har alltså inte haft utsvängd buk. Kitteln förefaller ha lappats och lagats upprepade gånger, närvaron av en stor mängd små bronsnitar och bronsplåtar skvallrar om detta (Wranning 2019).

Kitteln finns utställd på Hallands Kulturhistoriska Museum i Varberg. Foto: Charlotta Sandelin, Hallands Kulturhistoriska Museum.

Skall man hitta paralleller till kitteln är det danska och tyska kronologier som gäller, Hans Jürgen Eggers äldre kronologi som reviderats något av Ulla Lund Hansen. Utifrån den kan man konstatera att kitteln faller in under typ 4 och härrör från La Tène-kulturen, antagligen söder om Donau. Den tillhör den första vågen av keltiska importföremål som når Skandinavien. Kittlar av typ 4 är ovanliga, det finns en på flatmarksgravfältet i Horns socken i Västergötland, två i Norge, två på Öland, en på Fyn, en på Jylland och slutligen ett par i Polen. Just utformningen på Skreakittels ringar visar att den är av en äldre typ, senare kittlar är något enklare konstruerade med nitade hankar istället för lösa ringar. En annan typ av metallkittlar som förekommer i gravar i delar av Skandinavien är västlandskittlar, men de är något senare än Skreakitteln. Skandinavien förefaller vara ganska ensamma om traditionen att använda metallkittlar som begravningskärl (Wranning 2019 och däri angivna källor). Ett möjligt framtida forskningsprojekt är att proviniensbestämma metallen utifrån metallens kemiska sammansättning.

De järnföremål som låg i kitteln låg alla högt upp, i botten av kitteln låg ett par bronsföremål. Metallföremålen utgjordes av:

En halvmåneformad krumkniv i järn eller stål. Praktiskt sett oftast ett redskap för skinnberedning. De förekommer i såväl vapengravar som i typiska kvinnogra-

*Delar av botten. Godset är lappat och lagat med en mängd bronsplåtar/bleck.
Foto: Charlotta Sandelin, Hallands Kulturhistoriska Museum.*

var. Erika Rääf menar i sin licentiatuppsats att de är typiska för fria kvinnor av hög status (Wranning 2019 och däri angivna referenser)

En 14 cm lång kniv med böjt blad. Skaftet är väldigt ovanligt under skandinavisk järnålder. Det är genombrutet och inte av vare sig sticktånge eller fulltångetyp där sticktången är den vanligaste varianterna (för terminologi se Häggström 2003). Skaftet ser närmast ut som en hybrid mellan en bred sticktånge och bronsålderns greppungekonstruktion. Knivens egg är placerad på bladets konkava sida vilket även det är ovanligt. Detta är intressant då det ger oss ledtrådar till knivens möjliga användningsområde. Knivar med sådan egg är lämpliga att använda när man skall öppna upp slaktade djur, de underlättar även flåarbetet när skinnet skall snittas upp och dras av. Det finns även indonesiska och malajsiska stridsknivar med liknande bladform, de kallas karambit och kniven används på liknande sätt som ett kattdjur använder sina klor. Det som talar mot stridsknivstolkningen är att någon liknande tradition inte är känd från västvärlden, däremot är knivens genombrutna handtag så ovanligt att den definitivt är inspirerad av traditioner långt bort. Liknande knivar finns även i Nordafrika och östra medelhavsområdet men hur långt ner i tid man kan spåra dem är jag i skrivandets stund inte säker på.

I kitteln låg även två eneggade knivar av lite olika storlek. De har 10 respektive 8 cm långa blad. Den större är av helt ordinär sticktångetyp även om närvaron av ett bolster / parerstång gör att den sticker ut i förhållande till de flesta andra knivar från förromersk järnålder. Den mindre har en förtjockad 5 cm lång tånge med oktagonal ändknopp. Kniven har inte varit skaftad utan där metallen i sig fått

Den märkliga kniven med böjt blad och genombrutet skaft. Foto: Chalotta Sandelin, Hallands Kulturhistoriska Museum.

utgöra skaft vilket är ovanligt, det är möjligt att paralleller till denna kniv bör sökas utanför Skandinavien.

Ett beslag i järn som kan ha suttit på en knivslida hittades också i kitteln. Beslagets storlek talar för att det hört till en lite större kniv eller kanske ett svärd. Av de föremål som hittades i kitteln är det endast den 14 cm långa böjda kniven med genombrutet skaft som är stor nog för att beslaget skulle kunna ha använts till den.

Slutligen fanns det en 20 cm lång syl med handtag av järn. Handtaget liknar det som den minsta kniven har med oktagonal knapp i änden av skaftet.

I botten av kitteln fanns två gördelbeslag i brons. Beslagen var små, mycket mindre än alla motsvarande som hittats på andra håll. Likadana beslag fast större hittades i gravfältet Ekehögen på Onsala. Beslagen i Skreakitteln kan med detta i åtanke ha kommit från ett barns dräkt och som vi kommer att se så är en av de gravlagda en yngre individ.

Utöver metallfynden fanns andra gravgåvor, dessa var:

Två kulflintor och fyra till fem fossiliserade svampdjur skall också betraktas som gravgåvor. Dessa har inte varit med på gravbålet utan av någon annan anledning placerats i kitteln tillsammans med benen efter de döda. Denna typ av fossiliserade svampdjur är ovanliga i Halland vilket innebär att deras närvaro har en särskild betydelse (Wranning 2019). Vad de haft för betydelse är höljt i dunkel men de är vita och stenliknande vilket för tankarna till traditionen att strö vita stenar över gravar. En tradition som är väl belagd på flera platser i och utanför Halland (jfr Carlie 2000).

En mindre mängd icke humant benmaterial fanns också i kitteln, de redovisas här tillsammans med föremålen snarare än tillsammans med människoben. Djurbenen utgjordes av ben från får respektive den mer osäkra identifieringen får/get. Det rör sig om två individer, en vuxen individ äldre än 4–5 år gammal och ett lamm eller en killing ca 6–9 månader gammalt vilket antyder att det slaktats på

senhösten eller vintern. Ett av mellanfots- eller mellanarmsbenen från det ena djuret hade två metallrör instuckna i benets längdriktning. Detta är mycket underligt och kan inte på ett enkelt sätt förklaras med slakt utan bör ha en annan praktisk eller symbolisk innebörd. Utöver får (och eventuellt get) fanns det ett par ben som suttit i klövarna på gris eller svin samt ett par icke artbestämda fågelben.

De kittellagda

I kitteln fanns totalt 5,2 liter brända ben. Benen var vitbrända och bör ha bränts vid 800–900 grader, en ganska hög gravbålstemperatur. Benen var endast undantagsvis sotiga vilket visar att de plockats ur gravbålet och tvättats innan de lades i kitteln tillsammans med föremålen, gravgåvorna om man så vill. Genom att välja ut ben från gravbålet och tvätta dem får vi indikationer på att individerna visats särskild uppmärksamhet, orsaken till detta kan vi bara spekulera kring. Orsaken kan ha varit såväl omtanke och omsorg likväl som fruktan och respekt, en kombination av dessa skäl eller något helt annat. Här kan tilläggas att det tillhör ovanligheterna med rengjorda ben i den äldre järnålderns gravar i Halland, de som vanligtvis hittas i gravar brukar vara sotiga.

En sak är säker, att gravlägga tre individer i samma gravkäril tillhör inte vanligheterna vilket i kombination med det unika gravkärlet förstärker intrycket av att graven och de handlingar som förknippas med den är något långt bortom det vi som arkeologer vanligen hanterar och sätts att tolka. Detta i sig gör att jag kommer att gå lite utanför de vanliga referensramarna när jag senare i artikeln ger mig på just ett tolkningsförslag, notera att jag inte ser det som något annat än ett av flera möjliga förslag till tolkning.

Personerna i kitteln kan med stöd i osteologi och dateringar beskrivas på följande vis (osteologisk bedömning enligt Kloos Andersson 2009, dateringar Wranning 2010b och 2019):

Den första personen var ung när hen dog, sannolikt i åldersintervallet 10–14 år. Flera olika ben i kombination med tandrötter visade på att det var en ung individ medan storleken på benen drog upp hen till 10–14 års åldern. Ben från personen har ^{14}C daterats och med 95,4% säkerhet faller hen inom intervallet BC 400–160, det går med 53,9% säkerhet att snävas in till perioden BC 320–200.

Den andra personen kan utifrån rundningen i överkant på ögonhålorna samt storleken på lår- och överarmsbenens ledhuvud klassas som man. Ett flertal ben pekar på att det rör sig om en vuxen individ där pålagringar, osteofyser, och bentäthet indikerar en ålder på 30–40 år. ^{14}C dateringar av ben från personen visar att han med 91% säkerhet levde under perioden BC 800–350 vilket med 56,4% säkerhet innebar BC 550–380. Sannolikt var mannen den förste av de tre att avlida kanske till och med ett par generationer före de övriga.

Den tredje personen kunde genom en kantig form på ögonhålan samt mindre ledhuvuden på överarms- och lårben klassificeras som kvinna. Benen hade viss porositet och relativt rikliga pålagringar vilket bidrog till bedömningen att hon dog vid en ålder som sannolikt låg mellan 50–60 år, eventuellt högre. ^{14}C dateringar av ben från henne ger vid handen att hon med 95,4% säkerhet kan dateras till perioden BC 300–50 vilket med 43,4% säkerhet kan snävas in till perioden BC 210–100. Sannolikt var hon den siste av dem att avlida och kremas.

En av de vuxna individerna har vid något tillfälle skadat ena armen. Det rör sig om ett trauma på den nedre delen av överarmen. Av någon anledning har en sena skadats och en bit ben slitits loss. Statistiskt sett är denna skada vanligare bland unga kvinnor än bland män men i detta fall kan vi inte säga vilken av de vuxna individer som benet tillhört.

Vi kan för tydlighetens skull sammanställa det vi vet i en tabell:

Individ	^{14}C , 2 Σ	^{14}C , 1 Σ
Man, 30–40 år	BC 800–350	BC 550–380
Barn 10–14 år	BC 400–160	BC 320–200
Kvinna 50–60 år	BC 300–50	BC 210–100

Barnet och kvinnan kan utan att göra våld på våra data antas ha kunnat träffa varandra i livet. De kan till och med ha varit syskon eller så kan kvinnan ha varit barnets mor även om det skulle tänja lite på sannolikhetens gränser. Mannen förefaller ha levt och dött en eller ett par generationer före kvinnan och barnet. Dessa tidsförhållanden är i sig märkliga, sammansättningen av individer likaså. Hade de legat närmare varandra i tid hade det varit lockande att tolka det som nära familjereationer men det är inte en framkomlig väg denna gång utan vi får försöka finna andra förklaringar. Men först en populärkulturell utveckling.

Populärkulturell och mytologisk utveckling

Kittlar är vanligt förekommande i populärkultur och mytologi. De finns i åtskilliga sägner från många kulturer, de finns i litteraturen där de tre häxorna kring kitteln i Macbeth är bland de mest klassiska (Shakespeare ursprungligen 1623). I modern naturreligion, eller hur man nu skall definiera Wicca, spelar kitteln en viktig men inte nödvändig roll när förändringsritualer utförs. Grytan, eller kitteln, är genom sin runda form fylld med vätska kopplad till gudinnan, skapelsen och förändringen vilken frammanas genom värme (Chamberlain 2015). Men att ta upp Wicca innebär ett cirkelresonemang då Wicca till stor del baseras på modern tolkning och tillämpning av keltisk mytologi kombinerad med gudinnedyrkan. Istället börjar vi någon annan stans. Vi hoppar direkt in i vår tids bäst säljande ungdomskultur.

I den fjärde boken om Harry Potter, *Harry potter och den flammande bägaren*, beskriver Rowling en gryta som är relevant i detta sammanhang. Mot slutet av boken när Harry lyckats ta sig till labyrintens mitt och tillsammans med Cedrik greppat tag i den bägare som är tävlingens mål teleporteras han till en kyrkogård där Voldemorts föräldrar ligger begravda. Voldemort är alltså Harry Potters ärkefiende som växer sig allt starkare i de olika böckerna. På kyrkogården väntar Voldemorts anhängare, Cedrik dödas och Harry Potter tas till fånga. En stor stenkittel bärs fram och det nyligen materialiserade embryot av Potters nemesis Voldemort läggs i kitteln. En ritual tar vid varvid Slingersvans, en av Voldemorts ihärdigaste anhängare, strör i Voldemorts fars förmultande ben. Därefter offrar Slingersvans sin egen hand i grytan. Trollformeln sluts med orden (sida 565):

F-fiendens blod... Taget med våld... Skall få... motståndaren... att återuppstå.

Harry Potter knivskärs och hans blod droppas i kitteln. En rök stiger ur kitteln och en lång, smal, närmast skelettliknande man kliver upp ur den. Kitteln återupplivar Voldemort från hans immateriella halvliv.

I en fantasyserie från 1960-talet skriven av Lloyd Alexander, inspirerad av irländsk mytologi, kretsar en hel bok runt en kittel. *Den svarta kitteln* (svensk översättning 1981) är det redskap den mörka fienden använder sig av för att skapa demoniska gengångare vilka skall förtära världen. Kitteln beskrivs såhär när huvudpersonerna stöter på den (Alexander 1981:111):

”Den var tjock och stabbig, svart och hälften så hög som en man. Dess otäcka gap öppnade sig bred nog för en människokropp. Kittelns kant vad sned och naggad, dess sidor buckliga och ärriga. På halsen och den bukiga magen fanns mörkbruna stänk och fläckar som Taran förstod inte var av rost. Ett långt, tjockt handtag var förstärkt med en stadig slå. Två kraftiga ringar, som ringarna i en väldig kedja, var fästade på ömse sidor. Trots att kitteln var av järn verkade den levande, dyster och ruvande, full av uråldrig ondska. Dess tomma gap fångade den kyliga brisen och ett dämpat mummel hördes från djupet av kitteln, som de förlorade rösterna från de plågade döda.”

Och hur blir man av med den? Jo det visar sig att den endast kan förstöras genom att en levande människa frivilligt kliver ner i den.

2000 AD är en av de största SF och fantasy seriemagasinen i den anglosaxiska världen, det är även ett förlag. Under 1980-talet dök den irländske hjälten Slaine upp i rutor. Han kämpar för människorna mot mörksens varelser och mot den andliga värld som befolkas av faé. I kampen används en gryta i vilken de slagna kämparna kastas varvid de återuppstår som viljelösa zombier. Slaine övertar, efter många turer och monsternöten, grytan och använder den för att förgöra sina fiender och till slut väljs till kung över de olika klanerna (Bisley & Mills 1985).

Magiska kittlar är uppenbarligen vanligt förekommande i Irländsk mytologi men en är av särskilt intresse i detta sammanhang. Pair Dadeni är en magisk kittel som kan återuppliva de döda, den kittel som såväl Alexander som Bisley/Mills men även Rowling ovan inspirerats av i sina respektive berättelser. Kitteln spelar en viktig roll i relationen mellan mytiska irländska och walesiska kungar. Som vanligt i mytologin är det giftermål och dubbelspel som leder till regelrätta krig. Men de walesiska trupperna har problem eftersom irländarna slänger sina döda i kitteln och får tillbaka dem. En walesisk hjälte gömmer sig bland de döda irländska krigarna och kastas i kitteln där han lyckas förstöra den från insidan varvid han offerar sitt eget liv. Myterna och legenderna kring de irländska kittlarna förändrades genom århundradena och parade med den kristna mytologin uppstod idéerna om den Heliga Graalen vilken levt vidare i berättelserna om Kung Arthur.

I fornnordisk mytologi finns en kittel som indirekt har med återuppståndelse att göra. Andrimner var gudarnas kock i Valhall. Han lagade mat till gudarna i Eldrimner, en stor kittel. I Eldrimner tillagads varje kväll den slaktade galten Särimner som serverades gudar och krigare på det stora gästabudet. På morgonen hade Särimner återuppstått. Till skillnad från irländska och walesiska myterna var det inte kitteln i sig som fick den slaktade Särimner att återuppstå, den egenskapen fanns i själva galten. Här kan även askguden Tors bockar Tanngnjost och Tanngrisor nämnas. De hade egenskaper som liknar Särimners då de inte bara drog Tors vagn utan även kunde slaktas och ätas på kvällen för att med hjälp av Mjölners magiska krafter åter väckas till liv på morgonen (Häggström 2020).

Om man väljer ett annat perspektiv på Eldrimner, gudarnas kokkärl, skapas en helt annan och minst lika spännande tolkning. Anders Kaliff och Terje Oestigaard föreslår i sin *Cremation, Corpses and Cannibalism* (2017) att gravurnan, särskilt sådana som tidigare haft en roll som matlagningskärl, innebär att de döda mycket väl skulle kunna betraktas som mat åt gudarna.

Det finns en viktig kittel som är än mer fantasieggande än den från Skrea, en kittel som inte kan undvikas i sammanhanget och det är den danska Gundestrupkitteln. Den danska Gundestrupkitteln som hittades i en mosse 1891 dateras till mellan 300 f.Kr och 300 e.Kr, det vill säga samtidigt eller aningen senare än Skreakitteln. Gundestrupkitteln är med sina 60 cm i diameter betydligt större än den i Skrea, dessutom tillverkad i silver. Kitteln är rikt dekorerad med figurer på reliefplattor utefter kittelnas in- och utsida vilka förefaller vara tagna ur irländsk/keltisk mytologi. Dekoren visar över 100 relieffigurer varav ett par definierats som bilder av gudar. Bildvärlden som framträder på Gundestrupkitteln gör kopplingen mellan kittel och mytologi tydlig och visar att det i den sydiskandinaviska idésfären fanns långväga kontakter. Tankarna kring långväga kontakter för flera tusen år sedan är inte konstiga om man ser till modern forskning där detta poängteras i allt högre utsträckning, inte minst genom modern isotopanalys som används för att proveniensbestämma olika råvaror som använts i föremål. De skandinaviska platserna skall

alltså inte ses som enskildheter utan delar i betydligt större sammanhang, delar av en komplex ekonomiskt och mytologiskt sammanvävd värld.

De refererade moderna berättelserna, inspirerade av äldre mytologi, i kombination med de fragment vi har bevarade av äldre myter ger oss flera tankefrön kring hur ett föremål som den märkliga kitteln från Skrea kan ha betraktats i sin samtid. För själva kitteln var annorlunda redan i sin samtid, vi har få liknande och blott enstaka motsvarande kittlar i Skandinavien.

Åter till Skrea

Vi kan alltså se att det finns speciella kittelfynd på andra platser än Skrea och att det finns berättelser om kittlar i populärkultur likväl som i mycket gamla sägner och myter.

I den keltiska idésfären, varifrån själva kitteln ursprungligen förefaller komma, finns gott om kittlar och grytor i mytologin. Den i detta sammanhang mest relevanta, Pair Dadeni, ger döda livet åter. Det är lockande att tänka sig att denna tanke styrt handlingarna där tre individer som utifrån tillgängliga data dött vid olika tillfällen, faktiskt med upp till ett par generationers mellanrum, alla lagts i samma gravkär! efter att de kremerats och benen försiktigt plockats ur bålresterna och rengjorts.

Men kanske behöver vi inte gå så långt som till den keltiska idésfären för att hitta paralleller till Skreakitteln. Kanske är det helt enkelt en föregångare till de nedtecknade myterna om Särimners tillagning i Eldrimner som vi skall ha i åtanke när vi noterar grisfötterna i Skreakitteln. Och kanske var det inte bara fårben som hittades i kitteln, fårben är intill förväxling lika getben så möjligheten finns att det var frågan om getter och att vi skall hitta förklaringen till getternas närvaro i kitteln via myten om Tors besök hos Utgårdaloke där getterna slaktas och återuppstår. Kanske är det även hit vi skall vända oss för att finna förklaringen till de märkliga metallrören som hittades instuckna i ett fotben från det ena fåret (geten?). I sagan om Tors besök hos Utgårdaloka spräcker en av Tors färdkamrater ett getben för att komma åt märgen, detta gör geten halt dagen därpå. Kanske var rören i benet ett sätt att laga ett mäggspräckt ben för att inte djuret skulle bli halt när detta återupptod tillsammans med kitteln övriga djuriska och mänskliga invånare i denna värld eller den här efter?

För det är dit alla tillgängliga trådar leder. Kitteln, dess innehåll, utformning och de dödsritualer som kringgårdat den verkar alla peka mot en praktik som syftar till någon form av återuppståndelse för kitteln invånare. Om uppståndelsen var tänkt till vår värld eller någon annan befolkad av högre väsen vet vi inte men vi vet att

tron på andra världar eller dimensioner dit man förs för ett liv efter detta är näst intill allmängiltig i tid och rum. Det enda som skiljer är hur eftervärlden ter sig och vem som hamnar i vilken del av eftervärlden.

Referenser

- Alexander, Lloyd. 1985. *Den svarta kitteln*. Översättning: Karin Strandberg
- Berglund, Lena. 2010. En gravkittel från förromersk järnålder i Skrea backe. *Utskrift nr 10*
- Bisley, Simon & Mills, Pat. 1985. *Slaine: the horned god*.
- Carlie, Anne. 2000. Sacred white stones: on traditions of building white stones into graves. *Lund Archaeological Review 1999*.
- Chamberlain, Lisa. 2015. *Wicca altar and tools*.
- Häggström, Leif. 2003. Den vardagliga kniven. Om knivars terminologi och tolkning med Småländska exempel. *In Situ vol 5*.
- Häggström, Leif. 2008. Dödsrätt eller stål? Om hanteringen av odöda. *In Situ 2006–2007*.
- Häggström, Leif. 2020. Utgårdaloke och Skreas järnålder. *Utskrift nr 17. 1977–2020. En vänbok till Erik och Lena*.
- Kaliff, Anders & Oestigaard, Terje. 2017. *Cremation, Corpses and Cannibalism. Comparative cosmologies and centuries of cosmic consumption*. Oxford
- Kloo Andersson, Anna. 2009. *Skrea kittel. Oseologisk analys av benmaterial från kittel i Skrea RAA 29*. Jönköpings läns museum arkeologisk rapport 2009:45
- Rowling, J.K. 2001. *Harry Potter och den flammande bägaren*. Översättning: Lena Fries-Gedin. Tidens förlag.
- Schiffer, Michael B. 1987. *Formation processes and the archaeological record*. Albuquerque.
- Shakespeare, William. 1623 (ursprunglig publicering). *Macbeth*.
- Wranning, Per. 2010a. En högättad kvinnas praktbegravning på Skrea Backes åskrön – nya rön kring det sensationella kittelfyndet. *Gemensamt arv Gemensamt ansvar. Länsantikvariens årsredogörelse 2009*, s. 28–34. Halmstad
- Wranning, Per. 2010b. Kitteln på Skrea backe – en förromersk brandgrav med keltisk import. *In Situ archaeologica 2008*
- Wranning, Per, et al. 2019. *Skreakitteln – en förromersk brandgrav i en importerad metallkittel på krönet av skrea backe*. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer 2011:1, 2019:1.

Fiskare och bönder

*Fornlämningar: Skrea RAÄ 21, Skrea RAÄ 224,
Skrea RAÄ 225, Skrea RAÄ 227, Stafsinge RAÄ 113*

I en studie publicerad 2015 visade forskare att den världsberömda Egtvedflickan var vittberest. Hon föddes långt utanför dagens danska gränser, det är otvetydigt. Eventuellt kom hon ursprungligen från Schwarzwald i södra Tyskland. Via strontiumanalyser av hennes hår tolkades det först som att hon under de två sista åren (egentligen 23 månaderna) av sitt liv reste mycket fram och tillbaka i norra Europa och att hon genomgående åt en landbaserad föda. Resorna verkar ha gått relativt fort så kanske åkte hon båt. Periodvis var födan vegetarisk, eller i vart fall med ett mycket lågt proteininnehåll. Det kremerade barn som också låg i graven kom om även det långt bort ifrån. Kläderna Egtvedflickan var begravd i var tillverkad i ull av ett icke lokalt, eller ens danskt, ursprung (Frei et al 2015). Dessa resultat som fick stora rubriker har nu omtolkats. Problemet ligger i att forna tiders människor tolkas utifrån dagens isotopkartor. Dagens isotopkartor är inte alltid representativa för äldre tider vilket gör metoden svår, lite som ^{14}C -metoden innan man insåg att ^{14}C -halten i atmosfären varierat över tid och att ^{14}C -analyser behöver kalibreras för att kunna ge ett kalenderår som gemene man förstår.

I en artikel av Erik Thomsen och Rasmus Andreasen påvisas hur strontiumhalten runt om i Danmark förändrats genom årtionden av konstgödsling och kalkning vilket gör att dagens isotopkarta inte alltid representerar forntiden. Mycket av tillfört konstgödsel importeras från Östeuropa och utgörs av helt andra isotoper än de som förekommer i Danmark. En mängd nya prover togs i vattenkällor som bedömdes opåverkade av modern odling, dessa lades till grund för en ny strontiumisotopkarta över närområdet till Egtved. En karta som skiljer sig från den som användes i den studie som refereras här ovan. Detta i sin tur innebär, om de nya mätningarna motsvarar bronsålderns situation, att Egtvedflickan levde sitt 16-åriga liv inom ett begränsat område. Hon verkar inte ha lämnat området, med en radie på 10 km, så länge att det avsatt några spår i hennes kvarlevor (Thomsen & Andreasen 2019). Kort sagt, de nya resultaten antyder ett motsatt scenario jämfört med den första rapporteringen.

Egtvedflickan verkar i såväl den första studien som i de omvärderade resultaten ha undvikit havet. Men hur ser det ut i Halland? Var man än befinner sig i Halland så är havet inte mer än på sin höjd två, kanske tre, dagsmarscher bort. Havet var därmed tveklöst fysiskt närvarande var man än bodde. Men hur har människorna rört sig i Halland? Och vilken relation hade de egentligen till havet?

Genom åren har åtskilliga av bronsålderns gravhögar och gravrösen i Halland undersökts arkeologiskt. Några för mycket länge sedan med i bästa fall sporadisk dokumentation bevarad, andra i sen tid med omfattande modern digital dokumentation och naturvetenskapliga analyspaket som skulle få 1800-talets arkeologer att häpna. Vilken dokumentation som i det långa loppet är bäst och går att använda i framtiden vet vi inte men risken är att framtidens dom över dagens arkeologi blir hård. Inte minst om branschen misslyckas med att genomföra de ständiga omformeringar till nya format, lagringsmedier och program som dagens digitala utveckling kräver. Men det resonemanget och de spekulationerna lämpar sig bättre för en helt annan bok.

I detta kapitel används analysresultat från ett par nyligen utförda undersökningar för att föra nya diskussioner med vidhängande resonemang, tankebanor och indiciekedjor för att nå resultat som vi inte tidigare förmått närma oss utifrån de halländska gravmaterialen. Rent konkret utgår jag ifrån de arkeologiska undersökningarna av dels en gravhög (Skrea RAÄ 21) och dels en boplats (Skrea RAÄ 224), boplatsen inkluderar ett par flatmarksgravar (Skrea RAÄ 225 och 227). Dessa forn-lämningar undersöktes av Kulturmiljö Halland 2012 efter upphandling med allt vad det innebär i höga vetenskapliga utfästelser och ekonomiska inskränkningar för att upphandlingen skall vinnas.

De gravlagda i gravhögen Skrea RAÄ 21 begravdes samtliga under bronsålderns period IV, ben från samtliga individer har ^{14}C daterats men min angivelse till period IV baseras på en viktning mellan typologiskt daterande fynd i form av bronser och keramik vilka jämkats mot ^{14}C -analysernas resultat (Häggström 2015). De som gravlagts i anslutning till den märkliga boplatsen Skrea 224 begravdes under bronsålderns sista del och den inledande delen av den förromerska järnåldern (Kadefors 2015). Det är dessa, totalt åtta, människor som är utgångspunkten för denna studie av vilka individer som familjer och samhälle valt att gravlägga samt var de kom ifrån. På boplatsen är det ytterligare individer som begravts men jag använder mig bara av de gravar där ben daterats med ^{14}C , det är bara de som har den data jag behöver för de kommande resonemangen.

I andra sammanhang har vi haft planer på att arbeta med att analysera människors ursprung via halten av olika Strontiumisotoper i deras ben. Att göra strontiumanalyser på benen från de döda i Skrea hade förvisso varit intressant men ekonomiska medel att göra det retroaktivt finns ej, precis som det brukar vara i expolateringsarkeologiska sammanhang. Sedan skall man vara medveten om att strontiumiso-

topanalyser på kremerade kvarlevor fortfarande bara görs experimentellt och inte kommersiellt. I stället väljer jag att arbeta med de resultat jag har och ser hur långt jag kan komma med hjälp av dem. I en annan artikel i denna bok har jag vridit och vänt på hur de osteologiska analyserna kan användas men nu behandlas något annat, nämligen ^{13}C -halten i benen och vad den representerar. Men först några ord om havet och bronsålderns människor.

Havet och bronsålderns människor

När sydeuropeisk bronsålder diskuteras är havet lika närvarande som vid flyktigkatastroferna på medelhavet för ett par år sedan. Påfallande mycket kretsar kring handel och havsfärder, inte minst i litteraturen där Odysseus färdas över vidsträckta hav under många år. Oavsett vilket källvärde man skall fästa vid Odyséen och andra antika berättelser så är havet ständigt närvarande i dem. Motsvarande litteratur saknas i Skandinavien, men där finns andra tecken på havets betydelse.

När sydsandinavisk bronsålder diskuteras är havet svårt att förbigå. Armador av skepp, avbildade på hällar i Bohuslän och på Österlen, ger ett intryck av att skepp och seglatser över hav var vardagsmat. Samtidigt visar Lasse Bengtsson att bara en liten del av hällristningarna i Askum socken i norra Bohuslän har kontakt med havet, däremot återfinns en mycket stor andel av hällristningarna i anslutning till våtmarker eller är inknackade i vattenöversilade hällar (Bengtsson 2004). Johan Lings forskning pekar ut en annan riktning för tolkningarna. Ling arbetar över ett större område i norra Bohuslän (Tanum och Kville) i sin avhandling, där visar han utifrån kvartärgeologisk forskning kring strandlinjeförskjutning att en stor del av de nordbohuslänska hällristningarna har en nära och tydlig koppling till havet (Ling 2008).

Men vad är det båtarna på hällarna representerar? Resande och handel? Symboliska färder någon annan stans? Vi vet att bronser med ursprung långt bort har hittat hit. En del som individens personliga egendom, annat antagligen i samband med handel, handel som delvis måste skett över hav (Berntsson 2005). Vi vet att människor flyttat omkring och rört sig på ett sätt som är närmast globalt. Utifrån moderna analyser kan vi, om det fysiska materialet finns bevarat, spåra att individen flyttat omkring.

Hällristningarnas stora båtar lyser med sin frånvaro i det sydsandinaviska arkeologiska materialet, däremot finns en handfull stockbåtar/kanoter och en mängd symboliska båtar och skepp i eller som gravar. Hjortspringsbåten, som är en komplicerad båt som uppbar vissa likheter med hällristningarna, är dock yngre än bronsåldern (Berntsson 2005).

Hallänningen har alltid haft en relation till havet. I hällristningsområdena i Bohuslän och östra Skåne är den närmast övertydlig genom alla bilder på båtar som

finns inknackade i olika berghällar. I Halland finns det blott ett fåtal liknande spår. På Hagbards Galge i Asige finns två fragmentariska skepp (jfr Boström & Ihrestam 2015). Sinnebilden för skepp och båtar går även igen i ett antal bronsåldersgravar där symboliska stenskepp ingår i, eller utgör, själva gravkonstruktionen (jfr Artelius 1996, Ängeby 2021). Intresset för havet verkar vara något som successivt kommit tillbaka under de årtusenden som gått från neolitiseringsen. Karl-Göran Sjögren visar i en studie av neolitiska människoben från Bohuslän att de som lades i kustbandets megalitgravar inte har levt på en havsbaserad diet trots närheten till havet. Förklaringen kan vara att neolitiseringsen inte bara innebar ett försörjningsskifte utan även ett ideologiskt avståndstagande från tidigare traditioner där havsnära insamling, fiske och jakt på havets däggdjur spelat en viktig roll. Man kan sammanfatta det med att den neolitiska ekonomin underutnyttjade havets resurser (Sjögren 2003).

I Halland har få tydliga arkeologiska spår av att man under bronsåldern utnyttjat havet framkommit. Fram tills nyligen hade inga ben från havslevande däggdjur eller havsbundna fåglar från bronsåldern hittats i Halland. Hallands sura jordar i kombination med undersökningspraxis har gjort att vi fram till 2016 inte heller har några tillvaratagna fiskben från bronsåldern (Häggström 2014). 2016 ändrades detta när såväl valben som ben från torskfisk (ca 50 cm lång, torsk eller sej) hittades vid en undersökning i Stafsinge, fiskbenen hittades mycket på grund av ändrad metodologi där en deltagande osteolog aktivt sökte efter just fiskben (Kadefors & Nilsson 2018).

Samtidigt som vi har relationen till havet såväl geografiskt som i någon mån idémässigt i ristningar och gravformer så saknas de rent fysiska kopplingarna till havet. Eller gör de det? De kanske finns där utan att vi uppmärksammat dem? Eller utgör bronsålderns samhälle inte mer än en fortsättning på de neolitiska där ett ideologiskt avståndstagande från havets resurser, fränsett gropkeramisk kultur, framträder?

¹³C-halt i ben och föda

¹³C-halten i ben är en effekt av vad individen ätit under sin levnad. Utifrån mätningar av $\delta^{13}\text{C}$ -halten på ben från marina däggdjur och sentida grönländare vet vi vilka halter vi kan förvänta oss i ben från individer som i princip uteslutande levt på en marint baserad kost. Motsvarande värden finns också för fastlandsbefolkning som undviker havsbaserad mat. Enkelt uttryckt: ju högre $\delta^{13}\text{C}$ -värdet är desto högre andel av födan har varit marin, om värdet är högt har födan varit från fastlandet. Utifrån Per Perssons och Kerstin Lidéns sammanställningar och klassifikationer kan man göra en grov indelning av vad individerna haft för huvudsaklig föda. I den marina födan skall man förutom fiskar och däggdjur räkna in mollusker och alger (Persson 1999:55ff, Lidén 2005:240ff).

Tidigare har $\delta^{13}\text{C}$ framför allt använts som ett hjälpmedel att avgöra om en datering varit påverkad av reservoareffekten, dvs det som gör att havslevande organismer får en äldre ^{14}C -datering än dess egentliga ålder. Detta sker på grund av att de får i sig ”gamalt” ^{14}C som lagrats via koldioxid i havsvatten. Dateringarna riskerar att spegla äldre atmosfäriskt ^{14}C som redan börjat brytas ner snarare än nybildat ^{14}C .

Jag har valt göra en mycket grov förenkling av sammanhangen för att på ett enkelt sätt kunna karaktärisera individerna i gravarna från Skrea RAÄ 21 och Skrea RAÄ 224. Sälar lever uteslutande på marin föda, där brukar ^{13}C -halten ligga på mellan -11,2 till -16,7 $\delta^{13}\text{C}$ ‰, djuphavsfisk, isbjörn och havsörn hamnar i ett liknande intervall (Persson 1999:55ff). Insjöfisk brukar ligga i intervallet -19 till -27 $\delta^{13}\text{C}$ ‰. Växter som utnyttjar fotosyntes C_3 (de flesta landlevande växter på dessa breddgrader) ligger i intervallet -22 till -34 (i snitt -27) $\delta^{13}\text{C}$ ‰, stora djur som uteslutande äter sådana växter hamnar runt -22 $\delta^{13}\text{C}$ ‰.

Vi kan utifrån detta kategorisera människor i olika kostvanegrupper beroende på vilken $\delta^{13}\text{C}$ -halt de har i skelettet. Samtidigt skall man vara medveten om att beroende på hur väl kroppen klarar av att bryta ner maten så ger olika föda lite olika kraftigt genomslag (Codron et al 2011). I det förenklade resonemang som tillämpas i detta översiktliga sammanhang kan man dock bortse från detta fenomen. Eftersom kollagenet i människoben byts ut på 10–15 år så motsvarar $\delta^{13}\text{C}$ ‰ genomsnittet av det senaste decenniets kosthållning (Lidén & Schutkowski 2008, Tykot et al 2009).

Så om man tänker sig en människa med en diet som till största del består av marin föda så bör man finna den i ett intervall med $\delta^{13}\text{C}$ halt över -16 $\delta^{13}\text{C}$ ‰, ännu högre om det uteslutande rör sig om marina proteiner. Andra värden speglar annan kosthållning där -26 $\delta^{13}\text{C}$ ‰ innebär att individen i princip aldrig konsumerat marin föda och levt på en utpräglad inlandsdiet med mycket insjöfisk.

$\delta^{13}\text{C}$ ‰	Vattenlevande djur	Växter, fotosyntes	Däggdjur
-30	Insjöfisk	Fotosyntes C_3 (fuktiga & kalla klimat)	
-28			
-26			Landlevande däggdjur och fåglar
-24			
-22			
-20			
-18	Havsfisk, alger, mollusker	Fotosyntes C_4 (varma & torra klimat)	
-16			Sälar, isbjörn, valar, inklusive havsörn mm
-14			
-12			
-10			
-8			

Grov översikt över vad olika $\delta^{13}\text{C}$ ‰ representerar. Tabellen ger inga anspråk på att vara exakt utan syftar till att på ett översiktligt vis presentera tendenser/grova tolkningar. Sammanställd av Häggström utifrån referenser i slutet av artikeln, alla eventuella feltolkningar är författarens.

Hade vi haft tillgång till värdena för kväveisotopen ^{15}N för de olika individerna så hade vi kunnat finlira lite mer med vilken kost människorna åt. Ju högre ^{15}N värde ju större andel högvärda proteiner i kosten, vilket innebär att en person med lågt $\delta^{13}\text{C}$ -värde och högt ^{15}N värde bör ha ätit marina däggdjur som säl och val medan en person med högt $\delta^{13}\text{C}$ värde och lågt ^{15}N värde bör ha varit landlevande vegetarian.

Åtta människor från Skrea

Totalt har skelett från åtta gravläggningar ^{14}C -daterats vilket gör att det är dem vi även har $\delta^{13}\text{C}$ -värden ifrån. Fem av begravingarna är från bronsålderns period IV och kommer från gravhögen (vidare info i Häggström 2016). Tre av de gravlagda människorna hittades på den intilliggande bopplatsen och dateras till bronsålder period IV, tiden bronsålder period VI–äldsta förromerska järnåldern respektive förromersk järnålder (vidare info i Kadefors 2016). Samtliga åtta individer har alltså levt inom en 1000-års period och är begravda inom ett begränsat område om än i lite olika kontexter.

De flesta individerna i det lilla urval mänskliga kvarlevor som ingår i studien har en $\delta^{13}\text{C}$ profil som indikerar att de ätit en kost till stor del bestående av inlandsföda, kanske insjöfisk, boskap och odlade växter. Detta är intressant för några indikationer på insjöfisk eller insjöfiske finns över huvud taget inte i det halländska bronsåldersmaterialet. Över lag är spåren av fiske, oavsett om det gäller i hav eller insjö, från den halländska förhistorien få (jfr Häggström 2014). Två individer har $\delta^{13}\text{C}$ -halter som ligger på över 27 $\delta^{13}\text{C}$ ‰ PDB, vilket motsvarar en kost som helt utesluter marina inslag.

- En människa hittad i grav A6090 på bopplatsen har $\delta^{13}\text{C}$ -halten -27,3‰. Dateras till bronsålderns period VI.
- En ung människa, hittad i grav A2500 i gravhögen, hen har $\delta^{13}\text{C}$ -halten -27‰. Dateras till bronsålderns period IV.
- En vuxen, troligtvis äldre, människa, hittad i grav A10038 på bopplatsen, hen har $\delta^{13}\text{C}$ -halten -23,5‰. Dateras till äldre förromersk järnålder.
- En medelålders man, hittad i grav A1500 i gravhögen, han har $\delta^{13}\text{C}$ -halten -22,3‰. Dateras till bronsålderns period IV.
- En äldre kvinna, hittad i grav A2325 i gravhögen, hon har $\delta^{13}\text{C}$ -halten -21,9‰. Dateras till bronsålderns period IV.
- En äldre människa, hittad i grav A2630 i gravhögen, hen har $\delta^{13}\text{C}$ -halten -20,9‰. Dateras till bronsålderns period IV.
- En människa, hittad i grav A12640 på bopplatsen, hen har $\delta^{13}\text{C}$ -halten -20,9‰. Dateras till bronsålderns period VI eller äldsta förromerska järnåldern.

- I gravhögen A986 finns en äldre människa med $\delta^{13}\text{C}$ -halten -18,8‰. Dateras till bronsålderns period IV.

De fem individerna har haft en diet som ligger nära den man brukar föreställa sig för bronsåldern, bilden av bronsålderns ekonomi är trots agrar med mycket odling

De kremerade benen från en medelålders man som hittades i A1500 hade levt i en agrar blandekonomi. Foto: Anna Häggström Aulin. KMH 2015-40-19.

och boskapsskötsel men sannolikt med vissa marina inslag. I det halländska djurben-materialet kan vi ana att det som kallas *secondary products revolution* (Sherratt 1981) slår igenom under loppet av bronsåldern, djur som producerar mer än bara kött och skinn (fällar/läder) ökar. Det är även under denna tidsperiod hästen dyker upp i det halländska arkeologiska materialet. Det förefaller rimligt att kvaliteten på ull ökar och den blir mer spinnbar (verifieras via fynd av sländtrissor och vävtyngder) samt att nötkreaturens hondjur samt tackor börjar mjölkas på allvar vilket fynd av silkäril visar. Förändringen innebär också att de stora däggdjurens styrka börjar utnyttjas som dragkraft (Häggström 2014).

Det finns inga individer som har en $\delta^{13}\text{C}$ -halt som indikerar att vederbörande levt på ett mycket stort inslag av marin föda. Detta trots att det är mindre än 30 minuters vandring till fots för att ta sig till havet. Men detta är inget konstigt för spåren av det marina utnyttjandet under bronsåldern var i princip obefintliga innan 2016 års undersökning av Stafsinge RAÄ 133 med fynd av valben och fiskben där åtminstone det sistnämnda berodde på hur ben eftersöktes i grävsituationen (primärdokumentation Stafsinge 133, jfr Häggström 2014). I ett par Halländska fall har mussel- eller snäckskal hittats på bronsålderns boplatser (FMIS Vinberg RAÄ 151) och i vikingatida gravar (Wranning 2015).

Samtliga ben som använts för resonemangen ovan är kremerade. Andra studier antyder att det kan finnas problem med $\delta^{13}\text{C}$ -halten i kremerade ben, de är ofta vara lägre än andra ben. Om det beror på att benen påverkas av träkol eller kanske atmosfäriskt CO_2 i samband med förbränningen har diskuterats.

Klapperstenarna på gravhögen

Nu lämnar vi de döda för att komma in på en omständighet kring själva monumetet. På gravhögen hittades ett ytligt skikt med klappersten. Stenarna var i de flesta fall knytnävsstora eller där omkring och någon förekomst av sådana stenar hittades inte i gravhögens direkta närhet, däremot finns det ytliga förekomster av klappersten närmare havet som ligger blott tre km bort.

Den intressanta frågan är vad dessa stenar symboliserar? De är knappast resultat av åkerröjning i närheten utan har fraktats till högen som en medveten handling. Det ligger därför nära till hands att tolka dem som en koppling till havet, kanske ett sätt att manifesterar att en som levde av havet lades till vila i gravhögen. Klapperstensgravfältet i Påarp invid Laholmsbukten i södra Halland är ett uttryck för samma fenomen om än oerhört mycket tydligare. Gravfältet ligger havsnära och utgörs av ungefär 200 gravar uppkastade av klappersten i ett fält med klappersten. Det har undersökts i begränsad utsträckning under 1800-talets senare del av Oscar Montelius, därefter något år senare av kapten Lagergren. En handfull gravar genomgrävdes vid tillfället och keramik som kan föras till den äldre järnåldern påträffades

(Lundborg 1966). Lasse Bengtsson ser också klappersten som en kulturell koppling till havet i sin intressanta artikel om urplockning, omplockning och uppbyggnad i nordbohuslänska klapperstensgravfält. Bengtsson gör också kopplingar till äldre järnålder/bronsålder i sina resonemang (Bengtsson 1999).

Kontaktvägar inåt landet

Inlandet var bebott men det var av allt att döma glesare mellan människorna där än i den halländska slättbygden. Pollendiagrammen vittnar om att det som idag är halländsk skogsbygd i stor utsträckning var beskogat även under bronsåldern (jfr Häggström 2015). Visst förekom det såväl odling som bete men det var relativt spridd bebyggelse och trycket på landskapet lågt, möjligen undantaget de bördigaste ådalarna. Sammanställningar av ^{14}C -analyser från Hallands inland förstärker bilden av att området var relativt glest utnyttjat (Häggström 2015). Däremot var Hallands inland inte obebott, det var snarare sparsamt bebott i jämförelse med kust och slättbygdszonen. Lämningarna finns delvis koncentrerade runt de stora vattendragen. Gravhögen Brune Kulle riktar sig på ett mycket tydligt sätt *mot* Suseåns vattensystem och *från* Ätran. Om man tar detta som en antydning till vad som var gravhögens upptagningsområde finner man primärt jordbruksbygd och låglänta vattennära marker som bör varit sumpiga innan de stora dikningsprojekten och det moderna jordbruket tog vid.

Gravhögen Brune Kulle undersöks, i bakgrunden syns Suseåns dalgång och de uppodlade slätterna runt ån. Foto: Leif Häggström, bild KMH 2015-40-30.

Betydelsen av betesdjur under bronsåldern

Under loppet av bronsåldern blir människans markutnyttjande i Halland allt hårdare. Pollendiagrammen vittnar om att betet lokalt varit så hårt att gräset gett vika för begynnande ljunghedar. Nu kan ljunghedar också betas men kräver lite annan hantering och mänsklig skötsel i form av återkommande bränningar för att inte förvedas och bli svår och oaptitlig som foder. Detta gäller i det som idag kan karaktäriseras som Hallands slättbygd (Häggström 2015).

För södra Hallands del kan vi genom en träkolssammanställning som Lennart Carlie gjort ana en ökning av mängden betesdjur under loppet av bronsåldern. Detta visar sig genom att mängden träkol av hassel minskar från bronsålder till äldre järnålder. Hassel är ett träslag som har svårt att återhämta sig och slå nya skott om betestrycket är högt (jfr Carlie 2010). Vi kan även se hur naturen i allt högre grad tyglas. Jag använder ordet tyglas i brist på bättre term men det jag menar med detta är att vi dels ser hur kulturlandskapet ökar och utnyttjas hårdare samt att man i högre utsträckning utnyttjar husdjur/tamdjur än vilda djur. Andelen vilda djur i benmaterialet från bronsåldern är extremt lågt och ligger på 11%, lägre än så blir det inte under hela förhistorien. De betande djuren, ko, får och häst, dominerar tamdjurssammansättningen (Häggström 2014). Betet är, som nämnts, lokalt så hårt att Hallands första ljunghedar bildas.

Hav-lättland-inland i Halland

Halland kan beskrivas på många sätt. Dels har vi en skillnad mellan norra och södra Halland där berggrunden ner till Varbergstrakten kan beskrivas som det geologiska Bohuslän med skärgård medan södra Halland har annan berggrund och i princip saknar skärgård. Det går igen i bronsålderns gravar, norra Halland har en större andel gravrösen medan södra Halland primärt har gravhögar.

Ett annat sätt att beskriva Halland på är från kust till inland. Kusten har sina förutsättningar, det bördiga slättlandet har sina förutsättningar och inlandet har andra med sina höjder och åldriga skogar. Studerar man de Halländska pollendiagrammen inser man att det inre av Halland även i äldre tid haft en betydligt högre grad av beskogning än slättland och kustland. Den grova indelning av landskapet vi ser idag är med andra ord till stor del giltig även i äldre tid om man utgår ifrån tillgängliga vegetationsdata (Häggström 2015). Så Halland är geografiskt mycket tydligt. Avstånden är sådana att man lätt tar sig gåendes från havets strand, via slättbygderna och upp i de mer höglänta delarna, som är en utlöpare av sydsvenska höglandet, på en dag. Så att olika resursområden utnyttjats är teoretiskt självklart. Problemen är att finna spåren som visar att människorna i bronsålderns Halland utnyttjat samtliga biotoper, jag har försökt närma mig detta via analyserna av de mänskliga kvarlevorna kring Skrea Kyrkebjär men inte nått hela vägen fram. Det

återstår åtskilliga insatser innan vi på ett bra sätt kan teckna hallänningen relation till havet under brons- och järnålder, eller också är det precis vad jag har gjort. Kan det vara så att bronsålderns hallänningar i stor utsträckning undvek havet?

Referenser

- Artelius, Tore. 1996. *Långfärd och återkomst - skeppet i bronsålderns gravar*. RAÄ au skrifter no 17
- Bengtsson, Lasse. 1999. Nya ögon på gamla objekt. I: *Glyfer och arkeologiska rum – vänbok till Jarl Nordbladh*. GOTARC serie A vol 3.
- Bengtsson, Lasse. 2004. *Bilder vid vatten. Kring hållristningarna I Askum sn, Bohuslän*. GOTARC serie C no 51. Göteborg.
- Berntsson, Anders. 2005. *Två män I en båt – om människans relation till havet*. University of Lund, Institute of archaeology report series no 93.
- Broström, Sven-Gunnar & Ihrestam, Kenneth. 2015. *Hagbards galge. RAÄ 17 I Asige socken, Halland*. Botarkrapport 2015–29
- Carlie, Lennart. 2010. Vedartsanalyser – en kunskapskälla med flera dimensioner. *Utskrift nr 10*.
- Codron, Daryl, *et al.* 2011. When animals are not quite what they eat: diet digestability influences ¹³C-incorporation rates and apparent discrimination in a mixed feeding herbivore. *Canadian Journal of Zoology*. June 2011
- Frei, Karin Margarita *et al* 2015. Tracing the dynamic life story of a bronze age female. *Nature - Scientific Reports* 5.
- Häggström, Leif. 2016. *Gravhögen Brune Kulle. Utgrävningen av ett sargat monument i Skrea. Döda människor reser inga monument volym 2*. Arkeologisk slutundersökning Skrea RAÄ 21. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2016:1
- Häggström, Leif. 2015. Del 1: Kulturhistorisk uppföljning. I: Hermansson *et al* *Tankar är vinden – kunskap är seglet*. Rapportering av vindkraftuppföljning i Halland. Rapport från Hallands läns museet 2015:9.
- Häggström, Leif. 2014. *Djur, vatten och ägande i Hallands historia*. Utskrift 13
- Kadefors, Ola. 2016. *Möten mellan tider - om rännhus och gravar från brons- och järnåldern, samt något om en medeltida gård*. Döda människor reser inga monument volym 1. Arkeologisk slutundersökning, Skrea RAÄ 224 mfl. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2016:1
- Kadefors, Ola & Nilsson, Mats. 2018. *Väst om Stommakulle*. Arkeologisk undersökning 2016. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer 2018.
- Lidén, Kerstin. 2005. Stenåldersdiet, finns den? I: Bunte, Berglund & Larsson (red) *Arkeologi och naturvetenskap. Gyllenstiernska Krapperuppstiftelsens symposium nr 6 år 2003*.

- Lidén, Kerstin & Schutkowski, Holger. 2008. Sporstoffer og isotopanalyser. I: Lynnerup et al (red) *Biologisk Antropologi med human osteologi*. København
- Ling, Johan. 2008. *Elevated rock art. Towards a maritime understanding of rock art in northern Bohuslän, Sweden*. GOTARC serie B no 49. Göteborg
- Lundborg, Lennart. 1966. Klapperstensgravfältet vid Påarp, Trönninge socken. *Hal-land årg 49, 1966*.
- Pate, D.F. 1995. Stable Carbon Isotope Assessment of Hunter-Gatherer Mobility in Prehistoric South-Africa. *Journal of Archaeological Science vol 22*
- Persson, Per. 1999. *Neolitikums början*. Kust till kust böcker 1. GOTARC serie B no 11. Göteborg
- Sealy, J. 2001. Body tissue chemistry and paleodiet. In Brothwell & Pollard (eds) *Handbook of archaeological Sciences*
- Sherratt, Andrew. 1981. Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. I: Hodder, Isaac & Hammond (red) *Patterns of the past Studies in honour of David Clarke*. Cambridge.
- Sjögren, Karl-Göran. 2003. Megaliths, settlements and subsistence in Bohuslän, Sweden. *British Archaeological Reports, International Series*
- Thomsen, Erik & Andreasen, Rasmus. 2019. Agricultural lime disturbs natural strontium isotope variations: Implications for provenance and migration studies. *Science Advances 5*.
- Tykot, RH et al. 2009. Stable Isotopes and Archaeology in Central Chile: Methodological Insights and Interpretative Problems for Dietary Reconstruction. *International Journal of Osteoarchaeology vol 19*
- Wranning, Per. 2015. Stegelhögen – ett bygravfält från yngre järnålder. I Söderström (red) *Döden*. M-ARKs skriftserie del 1.
- Ängeby, Gisela. 2021. I synliga skepp begravdes bronsålderns rituella specialister. *En brokig blandad bukett Till Lennart Lundborg 90 år. Utskrift nr 18*.

Gravkatalog

I det följande finns en lista över de undersökta gravar/gravfält i Halland som på ett eller annat sätt ligger till grund för denna bok. Listan innehåller de flesta gravplatser som undersökts arkeologiskt, det finns dock ytterligare några som antingen av ett eller annat skäl fallit mellan stolarna eller som undersökts något av de senaste åren.

Materialet har sökts i rapporter i Kulturmiljö Hallands topografiska arkiv, vilket är tämligen fullständigt även om vissa undersökare missat att skicka enstaka pliktexemplar genom åren. I arkivet kan enstaka nyare rapporter saknas, detta av den enkla anledningen att undersökaren inte har hunnit skicka de pliktexemplar som länsstyrelsens beslut kräver. Material har även identifierats i äldre litteratur, i museisamlingar samt i fornminnesregistret. Vad gäller fornminnesregistret (FMIS) så gjordes sökningen innan registret migrerade till ett nytt användargränssnitt. I det nya gränssnittet, *fornsök*, kan lejonparten av platserna sökas fram för den som är intresserad av att följa upp någon plats. I tjänsten *forndok* kan en hel del relevanta publikationer hittas digitalt. Båda tjänsterna är lätta att googla fram.

Listan är sorterad efter **fornlämning** enligt det gamla systemet vilket gör att alla gravar från samma socken hittas intill varandra. Sorteringen blir på det viset som geografiska kluster som speglar arkeologisk aktivitet. För varje plats anges om det är ensamliggande monument eller gravfält med flera monument invid varandra. Här bör det självklara påpekas – ett monument kan innehålla flera begravingar. Det anges vilka **gravformer** som förekommer samt hur platsen dateras utifrån fynd som gjorts och/eller ¹⁴C-dateringar. I några fall har gravmonumentet inte varit möjligt att datera, jag har valt att lämna fältet tomt i dessa fall även om själva gravformen i de flesta fall kan gaffla in dateringen tämligen väl. Vissa platser är helt undersökta och numera borttagna, andra är bara delvis undersökta och kan fortfarande beskådas ute i landskapet. Under rubrikerna **fynd** respektive **osteologi** sammanfattas eventuella fynd samt eventuella osteologiska bedömningar mycket summariskt. Under **övrigt** framgår övrig information av relevans.

Gravlista

FÖRNLÄMNING	ENSAM/MÅNGA	GRAVTYPER	DATERING	FYND
Abild 146	gravfält	stensättning	yngre bronsålder	keramik, flinta
Abild 203	gravfält	litet gravröse, stensättningar, flacka högar	vikingatid	keramik
Abild 204	ensamliggande	stensättning		
Abild 205	ensamliggande	stensättning		
Abild 6	gravfält	resta stenar		flintspån, flintavslag
Alfshög 21	ensamliggande	hög		glaspärla, bronsring, keramikskärva
Asige 110	ensamliggande	flatmarksgrav	yngre bronsålder	keramik, brända ben
Efra 14	ensamliggande	hög	yngre bronsålder	keramik, flera kärl
Eldsberga 128	ensamliggande	brandgravar	äldre järnålder	keramik
Eldsberga 144	gravfält	stensättning		
Eldsberga 22	ensamliggande	gravhög	äldre bronsålder	bronssyl, bronsvärd, 2 bronsstutuli, bältesplatta, 2 spiralarmringar, keramik, trä, pälsfragment, 3 tutulus, bärnstensknap, fragment av flintdolk, läder, spunnen tråd
Eldsberga 23	ensamliggande	gravhög	äldre bronsålder	eldslagningssten, flintdolk
Eldsberga 37	ensamliggande	gravhög		
Eldsberga 48	ensamliggande	gånggrift i stensättning	neolitikum	
Eldsberga 50	gravfält	flatmarksgrav	äldre järnålder	keramik, både urnor och en kopp
Eldsberga 51	ensamliggande	hög, bortplöjd		
Eldsberga 52	gravfält	flatmarksgravar		keramik, brända ben
Eldsberga 9	gravfält	hög, stenpackning	yngre bronsålder	bronsbleck, spänne, bronsring, bärnstenspärla, keramik.
Enslöv 151	ensamliggande	hög	bronsålder	
Falkenberg 5	gravfält/kyrka	skelettgravar	medeltid-efterreformatorisk tid	
Falkenbergs stad 12	ensamliggande	oregelbunden stensättning	bronsålder	brända ben, keramik, skålgropar på berget
Falkenbergs stad 5	gravfält	begravningsplats	medeltid	
Falkenbergs stad 51	gravfält	flatmarksgravar	äldre järnålder	keramik
Fjärås 152	gravfält	stensättning	yngre bronsålder	brända ben, flinta, bronssyl, keramik, bronsfibula, 5 dubbelknapp, 3 järnföremål, bronsfragment, bronsbleck, hartstätning,
Fjärås 152	gravfält	stensättningar	yngre bronsålder	keramik, brända ben, bronssyl, bronsfragment, hartstätning,
Fjärås 201	gravfält	stensättning	yngre bronsålder	brända ben, flintavslag, flintföremål, järnföremål, bronsbleck, lerklining
Fjärås 203:1	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	brända ben (människa och djur: får/get, fågel), bronskniv, keramik, flintskära
Fjärås 208	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	brända ben, dubbelknapp av brons med spröt, hartstätning, keramik, hjärtformad pilspets, flintföremål, 2 dubbelknapp av brons, bronskniv,
Fjärås 209	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	keramik, brända ben, bronspryl, bronsspiral

OSTEOLOGI	ÖVRIGT
	Provundersökning tillsammans med Varbergs formminnesförening i syfte att identifiera om ett antal stormskadade anläggningar var gravar eller röjningsrösen
	Ett röse med vikingatida keramik, 1 tomma stensättningar, 1 tom gravhög
	Inre konstruktion i form av stenkrets
	Stenpackning mellan stenarna, undersökt 1966 inför motocrossbana
	Hög beskriven av Bexell 1925, avplanad och återanvänd som fylla till parkeringsplats. Efterundersökt 2009 på arkeologidagen.
	skadad gravhög som efterundersöktes. Kärnröse men ingen tydlig begravning.
människa 20-40 år	ensamliggande brandgrav på boplat
människa 20-40 år	hög med flera begravningar och åtskilliga konstruktionsdetaljer
	registrerad som gravhög men är någon annan form av monument med tydliga spår av eldritualer
	Gånggrift omgiven av stensättning i hög. Undersökt av Oscar Montelius 1889
	Flatmarksgravar som hittats i grustag på 1920-talet. Provundersökning 1971.
	Bortplöjd hög efterundersökt av Evald & Salvén. Fotkedja och stenpackning.
	Två urnor ca 40 cm under mark. Täckta av flata stenar. Rester av flatmarksgravfält eller bortplöjd gravhög?
människa, 2 vuxna individer, 1 äldre kvinna, 1 spädbarn med näringsbrist	Stor plundringsskrap i mitten av högen. Spädbarnet i högen led av näringsbrist
	provundersökt 1971
vuxen människa	Eventuellt ett göteborgsäckel, men dess modernare historia antyder att det kan röra sig om en kraftigt skadad stensättning där bara en oregelbunden form fanns kvar vid undersökningstillfället. Under graven fanns skålgrovar vilket är ovanligt i Halland.
	delundersökt 1965
människa	Gravfält som grävts bort i omgångar oftast utan antikvarisk medverkan.
3 individer (såväl unga som gamla, män som kvinnor)	152:1 har en närmast spiralformig kantkedja, 4 kantkedjor på 152:2, 154:4 hade kullfallen rest sten mitt i
vuxna människor av båda kön	
2 vuxna kvinnor, 1 vuxen, 1 äldre, 1 äldre tillsammans med mindre barn.	Benkoncentration med dålig avgränsning. Räddningsgrävning där markägaren stod för grovarbetarna.
äldre kvinna	Vissa stenar i konstruktionen är huggna (!). Resonemang om tidsåtgång att bygga graven, landar i skattningen 35 dagar fr 4 personer.

GRAVLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE UPPSLAG.

FORNLÄMNING	ENSAM/MÅNGA	GRAVTYPER	DATERING	FYND
Fjärås 230	ensamliggande	stensättning	bronsålder	brända ben, keramik, hartstättning, rakkniv,
Fjärås 238	ensamliggande	hög		keramik, brända ben
Fjärås 25, 26	gravfält	stensättningar, resta stenar, röse	bronsålder - folkvandringstid	keramik, hårnål i ben, järnnål, halsring i brons, glaspärlor, järnskära
Fjärås 46	ensamliggande	stensättning		flintavslag
Fjärås 468	gravfält	flatmarksgravar	förromersk järnålder	keramik, brända ben, järnföremål med bronsdetalj, (lösfynd av silvermynt 1250-talet)
Fjärås 48	ensamliggande	stensättning	järnålder	keramik, brända ben, järnslag, flinta, pilspets
Fjärås 512	ensamliggande	se kommentar	bronsålder	
Fjärås 81	gravfält	resta stenar, skeppsformig stensättning, rund stensättning, rektangulär stensättning, flatmarksgrav	yngre järnålder	spännbucklor, keramik, brända ben, pärlor
Fjärås 94	ensamliggande	gravhög		brända ben, keramik, slagen flinta
Fjärås 98	gravfält	gravhög	bronsålder	brända ben, keramik,
Fjärås x	ensamliggande	gravhög	järnålder	brända ben, järnten, keramik
Frillesås 37	ensamliggande	stensättning	bronsålder	brända ben, bronsfragment, keramik
Frillesås 84	ensamliggande	flatmarksgrav		keramik, brända ben
Getinge 18	ensamliggande	rest sten	järnålder	
Getinge 19	gravfält	stensättningar	yngre bronsålder - äldre järnålder	spån, keramik, lövkniv
Grimeton 1, 2, 3	gravfält	högar, stensättningar, skeppssättningar, resta stenar	järnålder	fibula, brända ben (människa, djur), nål, spik
Grimeton 16	gravfält	högar, skeppssättningar, stensättningar, rösen, resta stenar	järnålder	järnnit, keramik, sländtrissa,
Grimeton 168	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder - äldre järnålder	bränt ben, keramik, bränd lera, flinta
Grimeton 171	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder - äldre järnålder	keramik, bränt ben, kvarts
Grimeton 28	gravfält	hög		
Grimeton 62	ensamliggande	hög		keramik, brända ben, metallföremål, dryckesbägare
Grimeton 70	ensamliggande	stensättning		
Grimmared 20	gravfält	stensättning		brända ben, keramik
Grimmared 21	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	brända ben, urna (?), bronsfragment
Gunnarp 5	ensamliggande	stensättning	bronsålder	flinta
Gällinge 4	ensamliggande	hög	yngre järnålder	
Gällinge 52	gravfält	stensättningar, överodlade	senneolitikum	bränt ben, redskap och spån i flinta, bränd lerkula,

OSTEOLOGI	ÖVRIGT
vuxna män	
	hög 10 m i diameter. Mkt skörbränd sten. Fin kantkedja. Plundringsgrop. Borttagen inför täkt.
	provundersökt 1972 av Raä
	7 undersökta flatmarksgravar. Ytterligare 23 mörkfärgningar finns varav en del torde vara gropar och stolphål. 1945.
vuxen människa	1 m stor brandfläck med människoben på en boplat. Lite stolphål runtom. Tolkning 1: deponerade ben som del av förfäderskult. Tolkning 2: kremationsplats
	"Lii-gravfältet"
	tidig undersökning av Fredsjö
man 18-44 år	tidigt undersökta gravar, snarast räddningsinsatser efter vägbyggen och grustäkt. Lindälv, Sarauw, Nicklasson
	grav utan raä-nr. Undersökt på 1960-talet på Lii 3:1. Graen hade fina kantkedjor
	ytterligare mörkfärgningar runt om.
	"Broåsen", Sarauw undersökte en hög 1914
	"Högaberg", delundersökt 1930 av Hilding Svensson
	2 högar undersökta av Sarauw 1914
	Undersökt av Bexell på 1800-talet. Ev en långhög 36x7 m
	Kantvallsstensättning? Undersökt 1975?
	enligt FMIS undersökt 1965.
	överodlad stenansamling som tolkades som senneolitiska röjningsrösen. Relativt fyndrika samt förekomst av brända ben ger vid handen att det snarare bör röra sig om gravar än röjningsrösen. I båda fallen rör det sig om stenpackningar invid större block.

GRAVLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE UPPSLAG.

FORNLÄMNING	ENSAM/MÅNGA	GRAVTYPER	DATERING	FYND
Halmstad 2	gravfält/kyrka	skelettgravar	medeltid	
Halmstad 44	gravfält/kyrka	skelettgravar	medeltid	högre ståndsgravar med bla sigillstamp
Halmstad 44	gravfält/kyrka	skelettgravar	medeltid-efterreformatorisk tid	
Halmstad stad 44	gravfält	kyrkogård	medeltid	
Hanhals 121	ensamliggande	stensättning	vendeltid - vikingatid	
Hanhals 68	ensamliggande	oregelbunden stensättning		flintavslag
Harplinge 143	ensamliggande	hög		keramik, brända ben
Harplinge 151	gravfält	flatmarksgravar	äldre järnålder	keramik, flinta, järnfibula, brända ben.
Harplinge 161	ensamliggande	flatmarksgrav	mellanneolitikum	brända ben, keramik, flinta
Harplinge 32	ensamliggande	stensättning	senneolitikum, äldre järnålder	brända ben, keramik, flinta, flintspets, bronsfragment, glasflusspärlor, bronsfibula, kvartspärlor, sländtrissa, skifferhänge, flintmejsel
Hasslöv 21:2		flatmarksgrav		
Hasslöv 3	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	brända ben, keramik, miniatyrlancettdolk, pincett, syl
Hasslöv 3:1	grav	flatmarksgrav	äldre järnålder	keramik
Hasslöv x	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	brända ben, trärester, 2 dubbelknapp av brons, hartstätning, rakkniv av brons, dolk,
Holm 26	ensamliggande	hög	yngre bronsålder	keramik, brända ben
Holm 58	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	keramik, skivskrapa
Holm 6	gravfält	stensättningar, högar	järnålder	
Holm 66	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	keramik, brända ben, flinta
Hunnestad 17	ensamliggande	stensättning	neolitikum - äldre bronsålder	
Hunnestad 6	ensamliggande	dös i hög	neolitikum	
Kinnared 10	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder - äldre järnålder	kvarts, brända ben, bryne
Kvibille 126	gravfält	flatmarksgravar	äldre järnålder	brända ben
Kvibille 29	ensamliggande	hög	bronsålder	pilspets av brons, flinta, keramik
Kvibille 36	ensamliggande	flatmarksgrav	yngre bronsålder	keramik, brända ben, ryggappsskära, syl, dubbelknapp
Laholms lfs 135	ensamliggande	flatmarksgrav	yngre bronsålder	keramik, brända ben
Laholms lfs 202	gravfält	flatmarksgravar	förromersk järnålder	keramik, bronsföremål
Laholms lfs 207	ensamliggande	stensättning	senneolitikum - äldre bronsålder	flintspån
Laholms lfs 241	gravfält	brandgropar	yngre järnålder	brända ben
Laholms lfs 242	gravfält	stensättning?	senneolitikum / bronsålder	
Laholms lfs 38	gravfält	skelettgravar	medeltid	mynt mm
Laholms lfs 58	gravfält	flatmarksgravar	äldre järnålder	keramik, brända ben, fibula
Laholms lfs 59		flatmarksgrav	yngre bronsålder	brända ben

OSTEOLOGI	ÖVRIGT
	Övraby kyrkoruin
	Dominikanerkonvent
	Fransikanerkloster
	Medeltida kyrkogård
	flintkärna i grop under stensättningen
	brandlager med brända ben
	Undersökt 1923 av Ingman, det skulle brytas sten på platsen
2 vuxna, 3 vuxna kvinnor	Urnegravfält, 2 urnegravar, 1 brandgrop, 2 urnebrandgropar
	stensättning under vilken det låg en senneolitisk grav
	flatmarksgrav undersökt av Evald, ligger nära "Gullhögen".
yngre vuxen kvinna, äldre vuxen man	
	flatmarksgrav invid
	Busse hög, Flintarp 3:4
	undersökt på 1950-talet
En vuxen individ vars ben delats upp i två begravningar	stensättning med uppdelad människa
	förundersökt i kanten 2004. ytterligare stensättningar identifierades
	undersökt på 1950 talet, grustäkt.
	Undersökt av Sarauw 1914,
	Undersökt av Oscar Montelius 1881
	En grav med kvarts spridd innanför primärt den inre kantkedjan.
människa, människa tonår/vuxen, människa vuxen/äldre	
människa, vuxen människa	delundersökt pga nedfart till garage.
	Flatmarksgrav funnen vid förundersökning inför grustäkt. Ligger på ett boplatsoområde.
6 årigt barn	
1 barn, 2 vuxna män, 1 yngre vuxen, 7 människa	
	tydligt nedgrävd "kista" i stenpackningen
människa	platsen togs bort i samband med förundersökningen
	Stensättningar eller sista spåren av bortolade gravhögar? 1 skeppsformad stensättning, 1 kvadratisk stensättning. Togs bort vid FU
1979: 5 vuxna, 4 barn, 1 ungdom, 2 osäkra	1936: 20 gravar; 1979: 12 gravar; 1991: 6 gravar; 1992a: 10 gravar; 1992b: 89 gravar
	tre gravar i anslutning till en hög
	undersökt på 1920 talet av Evald. Graven hade tre kantställda hällar, som en liten kista. Inneslöt ett brandlager.

GRAVLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE UPPSLAG.

FORNLÄMNING	ENSAM/MÅNGA	GRAVTYPER	DATERING	FYND
Laholms lfs 61	gravfält	hög, stensättning	yngre bronsålder	brända ben, keramik, kvarts, flinta, smältdegel, sländtrissa, slagg
Laholms lfs 64	ensamliggande	hög	yngre bronsålder	keramik, brända ben
Laholms stad 12	gravfält	flatmarksgravar	äldre järnålder	keramik, hartstätning
Laholms stad 2	ensamliggande	flatmarksgrav	äldre järnålder	keramik, brända ben
Landa 35	ensamliggande	oregelbunden stensättning	yngre bronsålder	flinta, harts, keramik
Landa 42	ensamliggande	stensättning		
Lindberg 234	ensamliggande	brandgravar	vikingatid	hästutrustning
Lindberg 40	gravfält/kyrka	skelettgravar	medeltid-efterreformatorisk tid	
Lindberg 40	gravfält/kyrka	skelettgravar	medeltid-efterreformatorisk tid	
Ljungby 105	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	skifferhänge, täljstensyxa, keramik, malsten, rakkniv
Ljungby 108	gravfält	stensättning, flatmarksgrav	äldre järnålder	keramik
Ljungby 123	gravfält	stensättningar	äldre bronsålder, yngre bronsålder, äldre järnålder	keramik, bronsdolk, bärnstenspärla, bronsspiral, flintdolk, bronskniv, kvarts, hartstätning, bronsföremål
Ljungby 14	ensamliggande	stensättning	äldre järnålder	smältdegel, keramik, flinta, kvarts
Ljungby 154	gravfält	brätteröse, stensättning	yngre bronsålder	keramik, harts, järn, bronsblad, bronssyl, nitar från svärdsfäste, smältdegel, slagg
Ljungby 206	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	keramik, massor av kvarts
Ljungby 29:2	ensamliggande	stensättning		keramik, brända ben
Ljungby 63	ensamliggande	brätteröse	bronsålder	flinta, brända ben, keramik
Ljungby 78	gravfält	rösen, stensättningar		
Ljungby 83	gravfält	röse, skepssättning, stensättning	yngre bronsålder - äldre järnålder	keramik
Ljungby 84	ensamliggande	brätteröse	bronsålder	keramik, brända ben, bronsbleck
Ljungby 85	gravfält	stensättningar		
Ljungby 86	gravfält	röse, stensättning	yngre bronsålder	bronsbleck, keramik, järnbleck, bärnsten
Ljungby 87	ensamliggande	röse	yngre bronsålder	bronsfragment, ryggtappsskära, harts, bronskniv,
Långaryd 495	ensamliggande	röseliknande stensättning	yngre bronsålder	slipad sten, svanhalsnål i brons, brända ben
Morup 10:3	gravfält	hög, stensättningar	yngre bronsålder	keramik, brända ben
Morup 116	ensamliggande	flatmarksgrav	äldre järnålder	brända ben
Morup 21	ensamliggande	hög	romersk järnålder	brända ben, bronskärl
Onsala 10	gravfält	flatmarksgravar	äldre järnålder	hartstätning, keramik, halsringar, skäror, flinta, kvartsbitar, fibulor, nålar, sylar, bältesspännen, spjutspetsar,
Onsala 109	ensamliggande	gravhög	äldre bronsålder	
Onsala 148	ensamliggande	oregelbunden stensättning		slagen flinta, brända ben (människa)

OSTEOLOGI	ÖVRIGT
	undersökt av Evald på 1920-talet
	undersökt av Arne 1924
	15 m söder om gravhög
människa	på beskrivningen verkar det vara ett göteborgsäckel, mkt tunn och berget tittar fram
	brandlager med brända ben
	ryttargrav påträffad av observant amatörarkeolog som kikade i avbanade schakt för GC-väg
43 män, 33 kvinnor, 22 juvenila. Alla åldrar	2 perioder, en under Karmeliterklostrets brukningstid en efter att klostret brann. Inga gravar efter att Ny Varberg brändes 1612.
	Lindhovs kyrka, använd som spannmålslada och undersöktes 1936
2 tonåringar, 1 vuxen, 1 äldre man	
äldre människa, vuxen man	kvarts
vuxen människa	kvarts
1 yngre individ, 1 vuxen individ, 1 man 40-50 år, 2 kvinnor 20-30 år, 1 kvinna 40-50 år	Ev spår av järnframställning?
	skadad grav undersökt på arkeologidagen 2007. 20 liter kvarts.
	undersökt 1944
	spridd kvarts över graven
	3 kantkedjor och skeppsformad anläggning i röset.
4 individer, 2 barn, 1 tonåring, 1 vuxen	
1 tonåring/vuxen, 1 barn/tonåring	skeppsformig konstruktion, urnebrandgropar
1 vuxen människa	Röseliknandestensättning
	enstensättning undersöktes 1979
	upplöjd flatmarksgav som räddningsundersöktes. 985 gram ben, ej osteologiskt bedömda. Brandgrop
	hög, bortodlad och amatörmässigt undersökt 1881.
få av gravarna är osteologiskt bedömda men där finns vuxen man, äldre man, yngre man	"Ekehögen", stort flatmarksgravfält. Några gravar var täckta med slagen kvarts.
	skadad gravhög
	göteborgsäckel som förundersöktes och återställdes 2006.

GRAVLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE UPPSLAG.

FORNLÄMNING	ENSAM/MÅNGA	GRAVTYPER	DATERING	FYND
Onsala 327	gravfält	flatmarksgrav	neolitikum, äldre järnålder	brända ben, trindyxa
Onsala 455	ensamliggande	stensättning		
Onsala 458	ensamliggande	stensättning		
Rolfstorp 162	gravfält	skeppsformig stensättning, stensättning, oregelbunden oval stensättning (äckel?)	yngre bronsålder	kreamik, flinta, kvarts
Rolfstorp 38	gravfält	stensättning	yngre bronsålder	keramik, järnbleck, stångknapp av brons, rakkniv, pincett, skålgrops-håll, bronsutuli
Rolfstorp 57	ensamliggande	hög	bronsålder	avslagsskrapa, malsten
Rännelöv 34	gravfält	gravhög, stensättning	yngre bronsålder	bronsten, keramik, rakkniv, ryggtappsskära, syl, guldring (ej finger-ring), flinta
Sibbarp 11	gravfält	gravrösen, rektangulär stensättning, rest sten	yngre bronsålder - äldre järnålder	keramik, dubbelknapp, brända ben, bronskälla, rörpärla, syl, krossad kvarts
Sibbarp 21	gravfält	gravhögar, stensättning	yngre bronsålder - äldre järnålder	keramik, brända ben, skära, nål, dubbelknapp, bronsfibula, tutuli
Skrea 21	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	brända ben, keramik, bronsskära, rakkniv, pincett, nål, flinta, bronsfragment
Skrea 224, 225	gravfält	flatmarksgravar	äldre järnålder	keramik, ben (människa, djur), flinta, korroderat järn
Skrea 28	ensamliggande	gravhög	bronsålder	
Skrea 29	ensamliggande	flatmarksgrav	äldre järnålder	järnkittel, skära, syl, kniv, kullflintor, fossila svampdjur, brända djurben (får, gris, fågel),
Skrea 67	gravfält	gravhög, stensättningar, flatmarksgravar	bronsålder	
Släp 36	ensamliggande	röse		flinta, 4 kg
Släp 62	ensamliggande	oregelbunden stensättning	yngre bronsålder - äldre järnålder	brända ben, keramik, flinta, kvarts
Slättåkra 87	ensamliggande	stensättning	äldre järnålder	keramik, flinta
Slöinge 114	ensamliggande	gravhög		
Snöstorp 111	ensamliggande	flatmarksgrav	yngre bronsålder-äldre förromersk järnålder	keramik
Snöstorp 113	gravfält	skelettgravar	1600-tal	
Snöstorp 118	ensamliggande	stensättning	neolitikum	
Snöstorp 21	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	keramik, pincett, rakkniv, flintspets, brända ben
Snöstorp 29	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	brända ben, bronsvärd med träskida
Snöstorp 30	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	sylspetsar, dubbelknapp, miniatyrkam, miniatyrsvärd, pincett, rakkniv, brända ben, keramik
Snöstorp 31	ensamliggande	gånggrift i hög	neolitikum	bärnstenspärlor, flintspån, keramik
Snöstorp 36	ensamliggande	stensättning		

OSTEOLOGI	ÖVRIGT
människa tonåring/vuxen	en urnebrandrop med brända ben, äldre järnålder. Två små stensättningar, rektangulära, människostora. Tolkade som neolitiska gravar.
	stensättning påträffad vid förundersökning
	stensättning påträffad vid förundersökning
omnämns men själva analysen saknas i rapporten	Stensättningsgravfält från yngre bronsålder, antagligen ffa förgängliga skelettgravar. Många härdar i gravfältets södra del.
kvinnor 30-50, man 20-40, kvinna 12-40, människa 20-40, man 30-50, barn 7-12, kvinna 20-40	2 stensättningar dolda under odlingssten. Fina kantkedjor av raksidiga stenar
	skeppsformig konstruktion i stenläggningen.
yngre människa, vuxen människa, vuxen kvinna, man 20-25	
	En av gravarna hade krossad kvarts spridd över hela ytan
	gravhögar från bronsålder, stensättning från romersk järnålder
2 män, 1 kvinna, 1 androgyn, i tonåring	
människa, 1 vuxen	
	gravhög som delundersöktes 1961 inför villabyggnation. Sten med sentida skälgröpar påträffades.
barn 10-14, man 30-40, kvinna 50-60	"kittelgrav", ev ett par gravar till runtomkring
	gravhög, borttagen inför grustäkt 1965. I samband med en utredning 1965 hittades två stensättningar och två flatmarksgravar.
	undersökt 1968 av Petersen. röset var relativt litet, 7 m diameter och 0,6 m h.
människa	Ett klassiskt Göreborgsäckel. Ben samlades in på en 0,5x0,6 m stor yta.
däggdjur, ev människa	En stensättning av 6 undersökta i ett område med fossil åker (30-40 odlingsrösen). Platsen har bytt socken.
	gravhög? Ev samma som Efra 89 och i så fall felinprickad
människa 18-44	flatmarksgrav på boplatsen Snöstorp 96
2 unga män, 2 människor	krigsgravar?
	stensättning hittad vid förundersökning. Delundersökt och C14 daterad
10 individer: 4 barn, 2 vuxna män, 1 äldre kvinna, 1 yngre kvinna, 2 människor	Inre konstruktioner i form av 3 skeppssättningar, 1 urnegrav och 2 bengömmor
yngre människa	
man 30-40, man 40-50, kvinna 20-40	
	Gånggrift i gravhög. Undersökt av Fritiof Hansen 1926. Konstruktionsförslaget ifrågasatt av Lundborg
	mkt skadad vid 1968 års inventering, bortplöjd vid 1986 års inventering. Konstaterat helt borta vid utredning 2004

GRAVLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE UPPSLAG.

FORNLÄMNING	ENSAM/MÅNGA	GRAVTYPER	DATERING	FYND
Snöstorp 4	ensamliggande	gravhög	bronsålder	keramikurnor, brända ben, flintredskap, svanhalsnål, rakkniv i brons, järnkniv m tänge, järnfragment,
Snöstorp 5	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	keramik, brända ben, rakkniv, dubbelknapp
Snöstorp 6	gravfält	resta stenar		
Snöstorp 71, 94	gravfält	bortplöjda gravhögar och flatmarksgravar	bronsålder period III-IV	brända ben, 2 st bronspincett, rakkniv i brons, 3 st bronskniv, 2 st bronssyl, dubbelknapp av brons, järnnål, keramik
Snöstorp 91	gravfält	flatmarksgravar	yngre bronsålder	keramik, flintavslag, brända ben, kol. Nära finns depåfynd med vridna halsringar, bälteskupa och 4 hängkärl i brons
Stafsinge 20	ensamliggande	gravhög		brända ben, krukskärvar
Stafsinge 21:1	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	keramik
Stafsinge 23	ensamliggande	stensättning		brända ben (människa och djur), keramik
Stafsinge 46	ensamliggande	flatmarksgrav	yngre bronsålder	brända ben, keramikurna
Stafsinge 6	gravfält	begravningsplats	medeltid	
Stråvalla 20	ensamliggande	röse	yngre bronsålder	brända ben
Stråvalla 23	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	hartstätning, malsten, brända ben, bränd lera
Stråvalla 8	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	brända ben, bronssten, bronsvärd
Svarträ 62	ensamliggande	flatmarksgrav	yngre järnålder	brända ben
Södra unnaryd 122	gravfält	järnåldersdösar	äldre järnålder	bränt ben
Södra unnaryd 129	ensamliggande	gravröse	bronsålder	mängder av slagen kvarts (224 kg), malstensunderliggare, sten med sliprännor
Södra unnaryd 129	gravfält	stensättningar		keramik
Södra unnaryd 130	gravfält	hög, stensättningar	yngre järnålder	bryne, keramik, sländtrissa, nyckel, spännbuckla, järnring, pilspets, järnkniv, bronsring
Södra unnaryd 58	gravfält	järnåldersdösar		
Söndrum 106	ensamliggande	skelettgravar, överplöjda	mellanneolitikum (SYK)	keramik, flintavslag, bärnstenspärlor, glättsten, brända ben
Söndrum 108	gravfält	brandgravar	vikingatid	djurben, keramik, bränd flinta, kniv
Söndrum 11	ensamliggande	gravhög	bronsålder	pincett, rakkniv, sylar, miniatyrsvärd, dubbelknapp, keramik, urna, bronskniv med krumt blad
Söndrum 12	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	miniatyrdok, pincett, rakkniv, skära, syl, keramik, brända ben
Söndrum 18	gravfält	hög	senneolitikum - äldre bronsålder	människoben, flintdolk, skifferhänge
Söndrum 5	gravfält	brandgravar	vendeltid - vikingatid	pärlor, djurben (får, hund, nöt), järnten, spik, ringbeslag, armring, kniv, ringbrynja, keramik
Söndrum 55	ensamliggande	flatmarksgrav	yngre bronsålder	brända ben, dubbelknapp i brons med spröt, bronsskära, urna med hank
Söndrum 8	gravfält	gravhög	yngre bronsålder	bronssyl, keramik, brända ben
Tjärby 167	gravfält	stensättning	bronsålder	kremik, flinta, bränd lera
Tjärby 18	ensamliggande	hög	bronsålder	brända ben, dubbelknapp, bronsknivar, syl, keramik, dolkklinga i träslida
Tjärby 28	ensamliggande	hög		

OSTEOLOGI	ÖVRIGT
man 40-50, man 20-25, kvinna 50-60, man, kvinna, man 40-50, vuxen man	
man 18-44, kvinna 18-44	
	Forskningsgrävning på arkeologidag. 4 kvm rutor grävdes runt en rest sten.
Människor: 0-7 år, 1 st; 7-15 år, 1 st; 15-20 år, 3 st; 15-25 år, 1 st; 20-40 år, 3 st; 20-60 år, 6 st	3 koncentrationer med gravar (3-4 bortplöjda högar?). 3 friliggande gravar varav en låg i anslutning till ett hus.
	delundersökt 1928 av Erik Salven varvid en hällkista blottades.
tonåring/vuxen	Delundersökt, impedimentet skulle sparas.
vuxen människa	Artelius menar att brända djurben innebär att graven är från yngre järnålder men då det finns åtskilliga exempel på brända djurben i tex bronsåldergravar faller det dateringsargumentet. Graven ligger i ett klapperstensfält.
kvinna 50-60 år	
	delundersökt 2003, inget av antikvariskt intresse påträffades
	delundersökt 1961 efter att det skadats.
	stensättning med 2 begravningar och en bålplats.
	graven ingår i ett delundersökt boplatsoområde.
människa	4 av gravfältets graar återställdes / efterundersöktes
	kvarts
barn	Pastor Palmgren grävde på 1870-talet
	5 dösar efterundersöktes pga stormskador. mycket slagen kvarts vid ett par av dem
	Oval urlakad mörkfärgning
människa	Överplöjda
äldre man, vuxen man, medelålders människa, medelålders kvinna, barn	
kvinna yngre vuxen, vuxen man, vuxen människa, 2 st vuxen man,	
	graven undersöktes 1905. En hällkista i mitten. Den har återuppförts vid museet i Halmstad.
4 vuxna människor, 5 människor, 1 tonåring, 1 man, 1 äldre kvinna, 1 äldre man, 2 äldre människor	Undersökt i etapper 1998, 2003, 2010, denna sammanställning täcker in samtliga resultat
	hög 8:1 har ett mittstensblock
nej, dock skalltrak av människa	Ett bränt ben i vardera grav. Benet var i ena fallet placerat precis mitt i graven och i andra fallet låg benet i norra delen nära kanten.
	Undersökt 1930 Evald.
	undersökt 1879 enligt Ewald. Dynahögen

GRAVLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE UPPSLAG.

FORNLÄMNING	ENSAM/MÅNGA	GRAVTYPER	DATERING	FYND
Tjärby 37	gravfält	gravhög, bautastenar	bronsålder	flintföremål, bronsdolk med träskäft, brända ben, bronskniv med avbruten tånge, bronssyl, bronskniv med tånge,
Tjärby 68	gravfält	flatmarksgrav	äldre järnålder	skäror, halsring, fibula, dräktnål, keramik, ringsölja, remknäppe,
Tjärby 78	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	keramik, flinta, flintkniv
Träslöv 28	gravfält	högar, skeppssättningar, stensättningar,	järnålder	keramik, brända ben, nitar, pärlor, spännbuckla
Trönninge 9	gravfält	stensättningar, rösen	äldre järnålder	brända ben, krukskärvor, urnor
Tvååker 200	gravfält	stensättningar (runda, ovala, kvadratiska, rektangulära)	folkvandringstid	
Tvååker 201	gravfält	skelettgravar, överplöjda	folkvandringstid	"gravklot"
Tvååker 30	gravfält	resta stenar, domarring, stensättningar	yngre järnålder	blå glaspärta, järnfragment, nit, spik, flintfragment, keramik, slagg, mynningsbeslag, bränd lera
Tvååker 32	gravfält	resta stenar		
Tölö 212	gravfält/kyrka	skelettgravar	tidig medeltid	
Tölö 220	ensamliggande	skeppssättning	yngre järnålder	
Tölö 6	gravfält	stensättningar, rest sten	äldre järnålder	brända ben, keramik
Ullared 6	ensamliggande	röse		keramik, brända ben
Vallda 103	gravfält	flatmarksgravar	förromersk järnålder	keramik, brända ben
Vallda 104	ensamliggande	gravhög		
Vallda 311(3)	ensamliggande	stensättning	romersk järnålder	brända ben, keramik, flinta
Vallda 334	gravfält	stensättningar	yngre bronsålder - äldre järnålder	enstaka keramikskärvor
Vallda 40	ensamliggande	rest sten	äldre järnålder	
Vapnö 4	ensamliggande	hög	yngre bronsålder	keramikkrärl m lock, bronsdolk m läderslida + doppsko av ben, dubbelknapp, kvartsavslag, skifferbryne, brända ben, flinta
Vapnö 5	gravfält	högar, stensättning	yngre bronsålder	keramikurnor, bronsring, bronsplåt, bräda ben
Varberg 16	ensamliggande	gravhög	äldre bronsålder	keramik, flintredskap, 6 djurben
Varberg 23	gravfält/kyrka	skelettgravar	medeltid	mynt, keramik mm
Veddige 12	gravfält?	skelettgrav, hög	sennolitikum, yngre bronsålder	brända & obrända ben, tutulus, bronskniv, bronspincett
Veddige 258	ensamliggande	flatmarksgrav		brända ben

OSTEOLOGI	ÖVRIGT
människa	bronsåldershög på bautastensgravfält
2 spädbarn, 1 barn 3-4 år, 2 barn 8-9 år, 1 barn 10-12 år, 10 barn, 3 tonåringar, 1 tonårig kvinna, 8 vuxna män, 8 vuxna kvinnor, 2 äldre vuxna, 30 vuxna, 2 människor	flatmarksgravarna som ligger till grund för Wrannings avhandling.
	Ej synlig över mark, verkar även ha haft träkonstruktion. Överlagrades av ett förhistoriskt hus så den har antagligen inte synts tidigare heller.
	Gravfältet "Korsgatan", delundersökt 1951, 7 anläggningar undersöktes
	Klapperstensgravfältet i Påarp. Delundersökt i omgångar på 1800-talet. Bl a kapten Lagergren
	stensättningarna täckte människostora nedgrävningar
	Antagligen har gravarna haft överbyggnad som röjts bort vid markarbeten och odling.
	3 (egentligen 4) av 11 monument undersöktes. Begravningar i brandlager. Domarringen är bara delundersökt då halva redan var borta pga vägbygge
	undersöktes 1959.
	bortplöjd. Spår av stenar och en skelettgrav
	provundersökt i kanten 1988.
	undersöktes 1969
	undersöktes 1922 av Sarauw
	högens sydligaste del undersöktes 1984 i samband med anläggande av GC väg. Högen har varit plöjd "i mannaminne"
	1 till 3 stensättningar under en medeltida husgrund.
	Utöver tomma monument fanns ett stenkliätt berg och en hägnad som delvis avgränsade gravfältet. Undersöktes för kostnad under upphandlingsgränsen.
	omkullfallen rest sten
1 homo, 1 vuxen homo, 1 ung homo	
2 män max 20 år, 2 barn, 2 gamla kvinnor, barn 6-9 år, barn 8-9 år, 2 unga vuxna män, ung vuxen kvinna, kvinna under 20	Tidigt undersökt inför grustäkt. Dålig dokumentation, Lennart Lundborg rekonstruerade vad som fanns till sin lic-upsats.
	Registrerad som gravhög tolkad som skärvtenshög. Fina stenpackningar och konstruktioner som kantkedjor drar tanken till grav/kult snarare än skärvtenshög i den östsvenska betydelsen av begreppet
	gravar i 3 skikt samt ben i ett benhus
	skelettgrav från stenålder invid bronsåldershög
	bengrop / flatmarksgrav påträffad inom boplatsområde i samband med utredning

GRAVLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE UPPSLAG.

FORNLÄMNING	ENSAM/MÅNGA	GRAVTYPER	DATERING	FYND
Veddige 312	ensamliggande	flatmarksgrav	neolitikum	trattbägare, bärnstenspärla, porfyrxya, tvärpilar, avslag, brända ben
Veddige 312	ensamliggande	nedgrävning	tidigneolitikum	trattbägare, bärnstenspärla, tunnackig yxa, brända ben mm
Veddige 320	gravfält	stensättningar (jordfyllda)	neolitiska	benfragment, koniska kvartsavslag
Veddige 88	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	brända ben med benbehållare (material?)
Veddige 90	ensamliggande	hög		
Veinge 334	ensamliggande	gravhög	bronsålder	
Vessige 135	ensamliggande	stensättning, oval		
Vessige 25	gravfält	domarring, stensättning, bautasten, flatmarksgrav, röse, hög	bronsålder, äldre järnålder, vikingatid	brända ben, keramik, bronssten, bronsknapp, järnfns, flinta, silvermynt, rakkniv, pilspetsar, bronsplatta, såg, syl, bronstråd, svärd, spjut, sköldbuckla, kniv,
Vessige 28	ensamliggande	dommarring		
Vessige 74	ensamliggande	stensättning	äldre järnålder	
Vessige 88	ensamliggande	stensättning		
Vinberg 110	ensamliggande	flatmarksgrav		keramik, brända ben
Vinberg 141	ensamliggande	flatmarksgrav	äldre järnålder	keramik
Vinberg 25	gravfält	stensättningar, hög		
Vinberg 30	gravfält	skeppssättning, högar, domarringar, bautastener, stensättningar (kraftigt odlings-skadat)	neolitikum, romersk järnålder, yngre järnålder	spännen (av olika slag), nitar, pärlor (glas, silver, brons, bärnsten, metall), keramik, kvarts, brända ben, björnklo, brynen, flintspets, glas, bronslänkar, sländtrissa, nålhuvud, hartstätning mm.
Våxtorp 55	ensamliggande	stenkista		
Våxtorp 75	gravfält		yngre järnålder	keramik, brända ben
Värö 109	ensamliggande	oregelbunden stensättning		brända ben
Värö 179	gravfält	hög, skärvtenshög		
Värö 183	ensamliggande	röse	bronsålder	brända ben, flinta,
Värö 195	ensamliggande	flatmarksgrav	förromersk järnålder	keramik, brända ben
Värö 23	ensamliggande	röse	bronsålder	keramik, brända ben, flinta
Värö 24	gravfält	röse, stensättning (oregelbunden)	bronsålder	brända ben, flinta, krossad kvarts, skärvtens
Värö 25	ensamliggande	oregelbunden stensättning		eldslagningssten
Värö 26	ensamliggande	oregelbunden stensättning	bronsålder	brända ben, keramik, flinta
Värö 27	gravfält	stensättningar, oregelbundna och runda	bronsålder	brända ben, keramik, flinta
Värö 28	ensamliggande	röse	bronsålder	brända ben, sländtrissa i sandsten, flintborr, bryne
Värö 323	ensamliggande	gravhög	yngre bronsålder	brända ben, keramik, miniatyrsvärd, rakkniv, dubbelknapp, skära

OSTEOLOGI	ÖVRIGT
	Rapporten är insmugen som bilaga i en helt annan rapport. Fornlämningsnummer saknas och graven är ej anmäld till FMIS.
brända människoben	En grop med flata stenar utefter kanterna, brända ben men okänd status på gravgäverna, ej FMIS-anmäld, dock rapporterad efter 27 år i bilaga till annan rapport.
	Svårtolkade anläggningar. Svåraterade anläggningar, dateringen till neolitikum är tveksam. I området fanns även flera stenpackningar som närmast verkar ligga på rad.
	undersökt 1970 av RAÄ
	platsen för en bortodlad bronsåldershög med egennamnet "Nolshögen". Några spår av monument eller gravar påträffades ej
	undersökt och borttagen. Ingen ytterligare info
människoben	Sörby 1:5, "Skalla", fastigheten verkar inte finnas längre. Karterad 1959, undersökt i omgångar 1961-71. Innefattar även Vessige 88, 28 och 135. Lämningarna hette tidigare Vessige RAÄ 32, 99 och 100 när 1971 års undersökning genomfördes, detta demonstrerar problemen med att RAÄnr förändras. En vapengrav som även Nicklasson fångat upp.
	Undersökt och borttagen vid grustäkt, ingen ytterligare info
	fyndtom, använd som stentipp i modern tid
	Undersökt och borttagen vid grustäkt, ingen ytterligare info
	Urna undersökt 1947. Stod i mindre stenklädd grop.
vuxen människa	
	en grav delundersöktes av RAÄ 1984.
4 barn, 8 barn/tonår, 1 tonåring, 16 barn/tonår/vuxen, 20 tonår/vuxen, 39 vuxna, 10 vuxna/äldre, 6 äldre. Könsbedömda: 9 män, 10 kvinnor	Platsen är odlingskadad. Gravfältet är primärt från vikingatid men där finns flera avvikande gravar tex från stridskultur och ett par flatmarksgravar från romersk järnålder. Ett hus är kopplat till gravfältsmiljön. Platsen ligger till grund för Artelius avhandling.
	Stenkista undersökt och borttagen, uppgift enligt Victor Evald
	sönderplöjt, undersökt vid forskningsgrävning
	göteborgsäckel
	skärvstenshögen och ena gravhögen har undersökts vid olika tillfällen.
	mkt skadat snarast bara en röserest
	urna påträffad i grustäkt och undersökt 1979.
	röset är skadat och heter i folkmun "Kvarnkullens rös"
	med stenkista
man 35-45, kvinna, vuxen människa, ung vuxen människa	återanvänd under yngre järnåldern?

GRAVLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE UPPSLAG.

FORNLÄMNING	ENSAM/MÅNGA	GRAVTYPER	DATERING	FYND
Värö 48	ensamliggande	stensättning	järnålder?	bryne, järnfragment, knacksten
Ysby 10	ensamliggande	hög		
Ysby 37	ensamliggande	flatmarksgrav	äldre järnålder	brända ben, skära, kniv, pryl, ringsöljor, remdelare, keramik
Ysby 86	ensamliggande	flatmarksgrav		
Årstad 11:4	ensamliggande	hällkista	neolitikum	spjutspets i flinta
Årstad 120	ensamliggande	brandlager		lerklining, keramik, skörbrända stenar
Årstad 163	ensamliggande	urnegrav	äldre bronsålder	brända ben, keramik
Årstad 163	gravfält	brandgrop	vendeltid - vikingatid	granatcloisonné, svärdsknapp, remändesbeslag, benkam, spelbrickor, järnnitar, bronskärl, ryggknappsspänne, keramik, pärlor, 1 liter brända ben.
Årstad 3	gravfält	högar, stensättningar, klumpstenar	bronsålder, äldre järnålder,	keramik, flinta, brända ben, rundskrapa, bältesbeslag, kvarts, remsölja, bronsnål, pilspets, slipsten, löpare, fibulor
Årstad 56:2	ensamliggande	flatmarksgrav	bronsålder	keramik, brända ben
Årstad 70	ensamliggande	flackt stenröse	bronsålder	keramik, brända ben, slagg, bränd lera, handkvarn
Årstad 88	ensamliggande	stendös i röse	neolitikum, bronsålder	brända ben, keramik, bränd lera, trattbägarkeramik, flintdolk, flinta ink redskap
Årstad 96	ensamliggande	gravhög	järnålder	keramik (frag av kärl, sannolikt fyllt med rödockra), ben
Ås 160	ensamliggande	flatmarksgravar	äldre järnålder	
Ås 196	gravfält	brandgravar, stensättningar, resta stenar	vikingatid	keramikfragment, djurbensfragment, del av täljstensgryta
Ås 27	gravfält	resta stenar, mm	vikingatid	spännbuckla
Ås 29	ensamliggande	gravhög	vikingatid	bronsbeslag, remtungor, järnspik, glasbägare, keramik, spelbrickor, hornkam, skifferbrynen, speltärning
Ås 73	ensamliggande	stensättning		brända ben, flinta
Älvsåker 34	gravfält	stensättningar		
Ölmevalla 50	ensamliggande	oregelbunden stensättning		
Ölmevalla 60	ensamliggande	oregelbunden stensättning	bronsålder	brända ben, bronsfragment
Övraby 1	gravfält	hög	yngre bronsålder	glaspärla, keramik, brända ben, bryne, järnslag, ryggappsskära, rakkniv, syl, dubbelknapp, rakkniv, malsten m skålgrop, flinta, slagg, tunnackig flintyx, miniatyrfintyx, gul glasflusspärla, röd glaspärla, vävtygder i lera, spiralringar av brons, brynstenar, bandformig bronsfibula, dubbelknapp av brons, flintdolk, tygfragment (grått ylle),
Övraby 5	ensamliggande	hög	yngre bronsålder	
Övraby 83	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	kol efter svepkärl i näver.
Övraby 84	ensamliggande	stensättning	yngre bronsålder	brända ben, glättsten, keramik
Övraby 87	gravfält	stensättningar, hög, skeppssättning, flatmarksgrav.	yngre bronsålder, äldre järnålder	keramik, deglar, harts, bronsbleck, bronshyska

OSTEOLOGI	ÖVRIGT
	Borttagen. 1967 fanns en botten 1985 finns en magasinsbyggnad.
vuxen man	
	flatmarksgrav borttagen i samband med FU.
	Röd sand (rödockra?), samt eventuellt avtryck av kropp.
	brandlager beskrivs det som men varför nämns inte brända ben? En del borde finnas kvar. Undersökt 1964.
äldre man, vuxen man, medelålders människa, medelålders kvinna, barn	
	Bortplöjd grav. Inventering gav 2 benkoncentrationer. Efterundersökning
3 mindre barn, 1 tonåring, 1 tonårig kvinna, 2 yngre vuxna män, 2 vuxna kvinnor, 12 vuxna, 1 äldre kvinna, 3 äldre, 16 människor	Se även Strömbergs diss
	i anslutning till högar
	Skeppsformig inre konstruktion
	Röse med urnegravar och övertäckt dös.
	rotvältor i 14 m stor gravhög. En sekundärgrav berördes
barn 10-12	
	Efterundersökning av delar av ett väldigt illa åtgånget vikingatida gravfält. Bortodlade stenar
osteologi lär ha gjorts men ingen redovisning av resultatet i rapporten	skadad gravhög som undersöktes och togs bort
	ett otydligt och skadat gravfält. Enligt göteborgsinventeringen hittades en urna med ben under enhög som togs bort i samband med grustäkt.
	göteborgssäckel
	göteborgssäckel
man 40-50, ung människa, människa 20-30, människa 40-50, gammal man, människa ca 20, människa 10-15, äldre kvinna, äldre man, medelålders man, ung man, ungdom, vuxen kvinna, äldre kvinna	"Kung Inges hög", skålgropssten i hög 2, vita kvartsavslag i hög 2,
	"Ivars kulle" eller "Kungshögen". Inga bevarade fynd, antagligen rör det sig om en skelettgrav varvid äldre bronsålder bör övervägas. 14C gav en datering till yngre bronsålder. Högen är uppbyggd av tydliga torvor. Själva mitten av högen samt ett schakt genom den undersöktes, men vad finns i resten av fyllningen?
vuxen människa	tre stensättningar varav en undersöktes
vuxen människa	
8 spädbarn, 4 barn, 4 tonåringar, 14 vuxna, 3 äldre. 7 män, 3 kvinnor	gravfält invid boplat, eventuellt kulthus. Grävningen handlades upp i konkurrens.

Referenslista

FORNLÄMNING	FÖRFATTARE	VERK
Abild 146	Svensson, Magnus. 2005	Projekt Abild Assarp 2005.
Abild 203	Kadefors, Ola. 2014	Uppe på berget. Röseområden, granater och vikingatida keramik i Elmås och Alered. Arkeologisk förundersökning och undersökning.
Abild 204	Kadefors, Ola. 2014	Uppe på berget. Röseområden, granater och vikingatida keramik i Elmås och Alered. Arkeologisk förundersökning och undersökning.
Abild 205	Kadefors, Ola. 2014	Uppe på berget. Röseområden, granater och vikingatida keramik i Elmås och Alered. Arkeologisk förundersökning och undersökning.
Abild 6	FMIS	FMIS
alfshög 21	FMIS	FMIS
Asige 110	FMIS	FMIS
Efra 14	Rosengren, Erik & Wattman, Lena. 1993	Halland, Efra sn, rä 14, Skällentorp 8:9. Stiftelsen Hallands läns museer uppdragsverksamheten.
Eldsberga 128	Mattsson, Linn. 2009	Bronsålder och järnålder inom Eldsberga 8:54. Arkeologisk förundersökning 2009
Eldsberga 144	FMIS	under bearbetning
Eldsberga 22	Bjuggner, Lena. 1981	Halland, Eldsberga RAÄ 22
Eldsberga 23	Lundborg, Lennart. 2007	Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland under åren 1971-2001 del 2
Eldsberga 37		under bearbetning
Eldsberga 48	FMIS	FMIS
Eldsberga 50	FMIS	FMIS
Eldsberga 51	FMIS	FMIS
Eldsberga 52	FMIS	FMIS
Eldsberga 9	Carlie, Lennart. 1997	Rä 9 en yngre bronsåldershög i Eldsberga. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 1997:1
Enslöv 151	FMIS	FMIS
Falkenberg 5		FMIS
Falkenbergs stad 12	Kadefors, Ola. 2011	Ett stycke bronsålder - en grav och en boplatz i Falkenbergs kommun. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer 2011:2
Falkenbergs stad 5	FMIS	fmis
Falkenbergs stad 51	Wranning, Per. 2015.	Tjärby - lokala sedvänjor och långväga kontakter.
Fjärås 152	Lundborg, Lennart 2012	Undersökningar av högar och stensättningar vid Limmanäs-Tom Fjärås bräcka, halland. Under åren 1913-1985.
Fjärås 152	FMIS	FMIS
Fjärås 201	Lundborg, Lennart 2012	Undersökningar av högar och stensättningar vid Limmanäs-Tom Fjärås bräcka, halland. Under åren 1913-1985.
Fjärås 203:1	Hallbert, Louise. 1959	Halland, Fjärås sn, Tom 2:5, Gravhög. Lunds Universitets Historiska Museum.
Fjärås 208	Lundborg, Lennart 2012	Undersökningar av högar och stensättningar vid Limmanäs-Tom Fjärås bräcka, halland. Under åren 1913-1985.
Fjärås 209	Weiler, Eva. 1996.	En stensättning på Fjärås bräcka, RAÄ internrapport UV väst 1996.
Fjärås 230	Artelius, Tore. 2005	Ett stenskepp vid Lygnerns strand

REFERENSLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE SIDA.

FORNLÄMNING	FÖRFATTARE	VERK
Fjärås 238	FMIS	FMIS
Fjärås 25, 26	Jonsäter, Mats. 1979	Fornlämning 25 och 26. Gravfält med underliggande boplatser och ensamliggande röse. RAÄ SHM UV 1979:8
Fjärås 46	FMIS	FMIS
Fjärås 468	FMIS	FMIS
Fjärås 48	Särlvik, Ingegerd. 1975	Arkeologisk undersökning 1971. Fornlämning 48. Stensättning. Måå, Fjärås. RAÄ rapport 1975B31
Fjärås 512	Ängeby, Gisela. 2005	Gårdar från äldre järnålder vid Fjärås Vallby. UV väst daff 2005:3.
Fjärås 81	Serlvik, Ingegerd & Andersson, Lars B. 1979	Del av fornlämning 81, gravfält järnålder, Lii. RAÄ & SHM uv rapport 1979:41
Fjärås 94	Lundborg, Lennart 2012	Undersökningar av högar och stensättningar vid Limmanäs_tom fjärås bräcka, halland. Under åren 1913-1985.
Fjärås 98	Lundborg, Lennart 2012	Undersökningar av högar och stensättningar vid Limmanäs_tom fjärås bräcka, halland. Under åren 1913-1985.
Fjärås X	Johansson, Karin. 1973	Lii 3:1. F 3495/60
Frillesås 37	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Frillesås 84	FMIS	FMIS
Getinge 18	Strömberg, Bo. 1998	Boplatser och fossilt odlingslandskap. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland del III. RAÄ uv väst rapport 1998:23
Getinge 19	Strömberg, Bo. 1998	Boplatser och fossilt odlingslandskap. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland del III. RAÄ uv väst rapport 1998:23
Grimeton 1, 2, 3	Svanberg, Fredrik. 2003	Death rituals in south-east scandinavia AD 800-1000. vol 2
Grimeton 16	Svanberg, Fredrik. 2003	Death rituals in south-east scandinavia AD 800-1000. vol 2
grimeton 168	FMIS	FMIS
grimeton 171	FMIS	FMIS
Grimeton 28	FMIS	FMIS
Grimeton 62	FMIS	FMIS
Grimeton 70	FMIS	FMIS
Grimmared 20	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Grimmared 21	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Gunnarp 5		Arkeologi i Sverige. Ny följd 1.
Gällinge 4	FMIS	FMIS
Gällinge 52	Nordqvist, Bengt. 1996	Några av många. Projekt västgas 1. Arkeologiska resultat. UV Väst 1996:14
Halmstad 2	Nilsson, Ing-Marie. 2009	Mellan makten och himmelriket: perspektiv på Hallands medeltidskyrkor
Halmstad 44	Nilsson, Ing-Marie. 2009	Mellan makten och himmelriket: perspektiv på Hallands medeltidskyrkor
Halmstad 44	Nilsson, Ing-Marie. 2009	Mellan makten och himmelriket: perspektiv på Hallands medeltidskyrkor
Halmstad stad 44	Andersson, Arne. 1980	St Nicolaus kyrkogård. Brev till riksantikvarien.
Hanhals 121	Aulin Häggström, Anna. 2003	I vägen för värmeverk. UV väst daff 2003:4
Hanhals 68	Serlvik, Ingegerd. 1973	Arkeologisk undersökning 1970. Fornlämning 68 Hanhals. RAÄ rapport 1973:B29
Harplinge 143	FMIS	FMIS

REFERENSLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE SIDA.

FORNLÄMNING	FÖRFATTARE	VERK
Harplinge 151	Wattman, Nils. 1997.	Ett flatmarksgravfält från järnåldern. Arkeologisk rapport från hallands läns museer 1997:4
Harplinge 161	FMIS	FMIS
Harplinge 32	Stenfell, Jan.	Halland, Harplinge 15:1. Raä 32
Hasslöv 21:2	FMIS	FMIS
Hasslöv 3	Lundborg, Lennart. 2007	Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland under åren 1971-2001 del 2
Hasslöv 3:1	Nilsson, Mats, 2018	Boplatslämningar vid Lugnarohögen
Hasslöv X	Lundborg Lennart. 1972	Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra halland. Höks, Tönnersjö och Halmstads härades under åren 1854-1970.
Holm 26	FMIS	FMIS
Holm 58	Carlie, Lennart. 1993	Halland, Holms sn, Holm 2:28, Slangemöllan 1:17. Arkeologisk undersökning 1993
Holm 6	Wranning, Per. 2004	Holms skola. Arkeologisk förundersökning
Holm 66	FMIS	FMIS
Hunnestad 17	FMIS	FMIS
Hunnestad 6	FMIS	FMIS
Kinnared 10	Carlie, Lennart. 2008.	Stensättning i Kinnared - en grav med många överraskningar. Arkeologisk rapport från Hallands läns museum 2008:4
Kvibille 126	Jerkemark, Mikael. 1996.	Djupt under sanden. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland del 1. Arkeologiska resultat UV väst rapport 1996:1
Kvibille 29	Carlie, Lennart. 2011	Raä 29 - en hög med många överraskningar. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer 2011:7
Kvibille 36	FMIS	FMIS
Laholms lfs 135	Lundborg, Lennart. 2007	Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland under åren 1971-2001 del 2
Laholms lfs 202	Munkenberg, Betty-Ann. 1994	Föromerska brandgravar och mesolitisk flinta. Arkeologisk undersökning 1993.
Laholms lfs 207	Persson, Carl. 1999	En grav från senneolitikum/tidig bronsålder i Lilla Tjärby. Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museum 1999:1
Laholms lfs 241	Tegnsted, Stina. 2015.	VA-ledning Veinge - Laholm 2014. Arkeologisk förundersökning.
Laholms lfs 242	Tegnsted, Stina. 2015.	VA-ledning Veinge - Laholm 2014. Arkeologisk förundersökning.
Laholms lfs 38	Tilly, Anders 1980; Anberg, Staffan. 1992.	Laholms lfs. Sydkrafts laxodling. Halland, Laholms lfs, Lagaholm 6:1, RAÄ 38.
Laholms lfs 58	Wranning, Per. 2015.	Tjärby - lokala sedvänjor och långväga kontakter.
Laholms lfs 59	FMIS	FMIS
Laholms lfs 61	FMIS	FMIS
Laholms lfs 64	FMIS	FMIS
Laholms stad 12	Wranning, Per. 2015.	Tjärby - lokala sedvänjor och långväga kontakter.
Laholms stad 2	Wranning, Per. 2015.	Tjärby - lokala sedvänjor och långväga kontakter.
Landa 35	Streffert, Jörgen & Rosen, Christina. 2004	Förhistoriska och medeltida lämningar i Lannekulla. UV väst rapport 2004:31
Landa 42	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Lindberg 234	Häggström, Leif. 2014	Efterundersökning av vikingatida ryttargrav.

REFERENSLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE SIDA.

FORNLÄMNING	FÖRFATTARE	VERK
Lindberg 40	Andersson, Johanna. 2013	Osteologisk rapport av humant skelettmateriel. Karmeliterklostret i Ny Varberg, RAÄ 40:1. Lindberg, Varberg, Halland
Lindberg 40	Broberg, Birgitta. 1982	Varberg. Medeltidsstaden 31
Ljungby 105	Gerdin, Anna-Lena. 1997	Rösen och stensättningar i Ljungby socken. Arkeologiska resultat UV Väst rapport 1997:2
Ljungby 108	Petersen, Björn. 1971	Halland, Ljungby sn, Ljungby 3:1, Hårdgrop, stensättning, flatmarksgrav. Brev till Riksantikvarien.
Ljungby 123	Ångeby, Gisela & Artelius, Tore. 1998.	Bronsåldersbegravningar - om gravarna vid Stum och "Kungahögen" i värö. UV Väst 1998:15
Ljungby 14	Ångeby, Gisela & Artelius, Tore. 1998.	Bronsåldersbegravningar - om gravarna vid Stum och "Kungahögen" i värö. UV Väst 1998:15
Ljungby 154	Lundborg, Lennart. 1963	Halland, Ljungby sn, Gisselstad 5:1. Brev till riksantikvarieämbetet.
Ljungby 206	FMIS	FMIS
Ljungby 29:2	FMIS	FMIS
Ljungby 63	Petersen, Björn. 1970	Halland, Ljungby sn, Höstena 3:1, RAÄ 63, Brev till riksantikvarieämbetet
Ljungby 78	Jonsson, Karin. 1975	Brev till Riksantikvarieämbetet
Ljungby 83	Jonsson, Karin. 1975	Brev till Riksantikvarieämbetet
Ljungby 84	Jonsson, Karin. 1972	Halland, Ljungby sn, Trustorp 2:7, RAÄ 84. Brev till Riksantikvarieämbetet
Ljungby 85	Jonsson, Karin. 1975	Brev till Riksantikvarieämbetet
Ljungby 86	Gerdin, Anna-Lena. 1997	Rösen och stensättningar i Ljungby socken. Arkeologiska resultat UV Väst rapport 1997:2
Ljungby 87	Artelius, Tore, Hernek, Robert & Ångeby, Gisela. 1994	Stenskepp och storhög. RAÄ arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 5.
Långaryd 495	Toreld, Christina. 2003	Stensättning vid Nyarpssjön. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer 2003:4
Morup 10:3	FMIS	FMIS
Morup 116	Westergaard, Bengt. 1987	Morup, Munkagård 1:4. Hallands Läns museer uppdragsverksamheten Halmstad 1987.
Morup 21	FMIS	FMIS
Onsala 10	Lindälv, Elof. 1980	Fornfynd och fornminnen i Norra Halland
Onsala 109	Johansson, Glenn. 2003	En gravhög från bronsålder, flintor från stenålder och barn från förskolan Barkassen. UV Väst rapport 2003:21
Onsala 148	FMIS	FMIS
Onsala 327	Westergaard, Bengt. 2004	Onsala Bratterås. UV väst rapport 2004:33
Onsala 455	FMIS	FMIS
Onsala 458	FMIS	FMIS
Rolfstorp 162	Lindqvist, Mats. 2001	Gravfältet vid Mute. UV väst DAFF 2001:4
Rolfstorp 38	Hemmendorff, Ove & Särilvik, Ingegerd. 1975	Fornlämning 38, två stensättningar, bronsålder. RAÄ rapport 1975 B33.
Rolfstorp 57	Artelius, Tore, Hernek, Robert & Ångeby, Gisela. 1994	Stenskepp och storhög. RAÄ arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 5.
Ränneslöv 34	Westergaard, Bengt. 2013	Tackhög - och de andra monumenten. UV rapport 2013:67
Sibbarp 11	Augustsson, Karin. 1976.	Halland, Sibbarp sn, Folkared 12:1, Raä 11:1-6. Brev till riksantikvarieämbetet.

REFERENSLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE UPPSLAG.

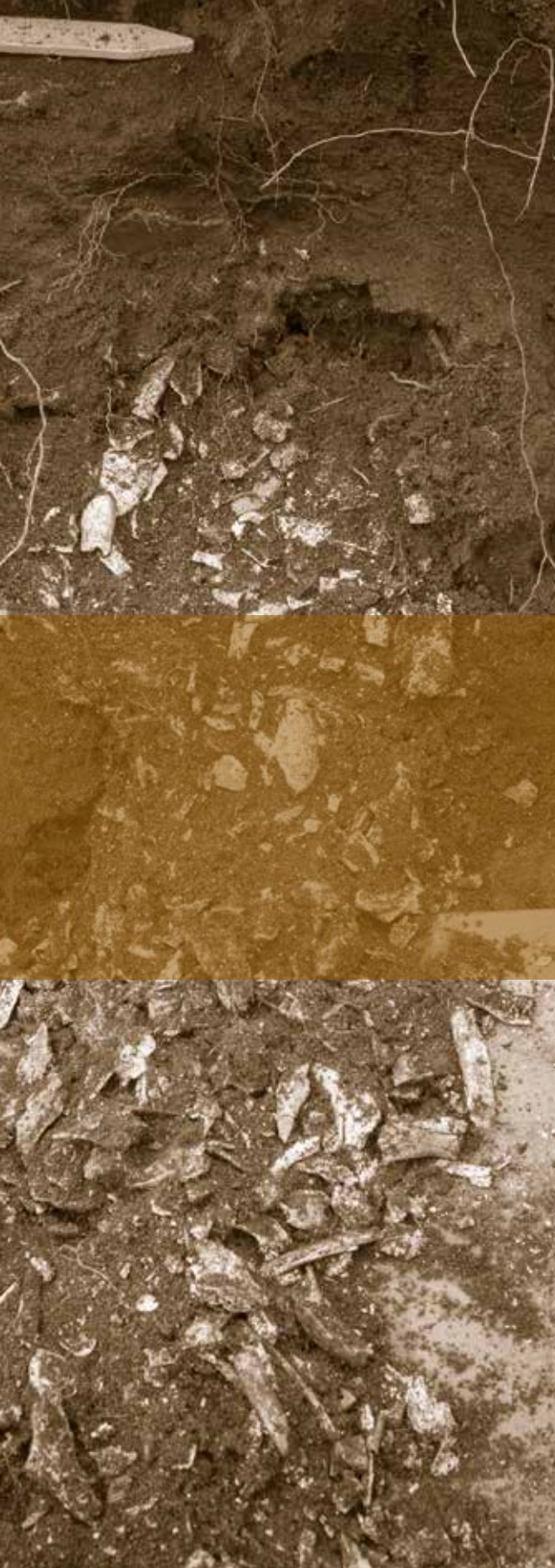
FORNLÄMNING	FÖRFATTARE	VERK
Sibbarp 21	Stenfell, Jan. 1979.	Halland, Sibbarp sn, Sibbarp 12:1, raå 21. Brev till riksantikvarieämbetet
Skrea 21	Häggström, Leif. 2016	Gravhögen Brune Kulle. Arkeologisk rapport från hallands läns museer 2016:2
Skrea 224, 225	Kadefors, Ola. 2016	Möten mellan tider. Arkeologisk rapport från hallands läns museer 2016:1
Skrea 28	FMIS	FMIS
Skrea 29	Wranning, Per. 2015.	Tjärby - lokala sedvänjor och långväga kontakter.
Skrea 67	FMIS	FMIS
Släp 36	FMIS	FMIS
Släp 62	Lundqvist, Lars. 1988	En grav i släps socken. RAÄ SHM rapport.
Slättåkra 87	Westergaard, Bengt. 1989	Halland, Enslöv sn, Oskarström 4:179
Slöinge 114	FMIS	FMIS
Snöstorp 111	FMIS	FMIS
Snöstorp 113	Rosengren, Erik. 2009:5	Kalvängshagen - en bortglömd begravningsplats från 1600-talets Halmstad. Arkeologisk rapport från hallands läns museer 2009:5
Snöstorp 118	FMIS	FMIS
Snöstorp 21	Westergaard, Bengt, 1989	Snöstorp socken, Raå 21, 1986. Arkeologisk undersökning Hallands Läns museer, Uppdragsverksamheten
Snöstorp 29	Stenfell, Jan. 1979.	Halland, Snöstorp sn, Fyllinge 2:15. RAÄ 29-30. Brev till Riksantikvarieämbetet.
Snöstorp 30	Stenfell, Jan. 1979.	Halland, Snöstorp sn, Fyllinge 2:15. RAÄ 29-30. Brev till Riksantikvarieämbetet.
Snöstorp 31	FMIS	FMIS
Snöstorp 36	FMIS	FMIS
Snöstorp 4	Lundborg, Lennart, 1966	Halland. Snöstorp sn. Snöstorp 19:27. Andreassons plantskola hög 64. Brev till Riksantikvarien 29/12 1966
Snöstorp 5	Lundborg, Lennart. 1972	Ha Snöstorp sn. Snöstorp 19:6. Raå 5. "Klyftehög". Brev till Riksantikvarieämbetet
Snöstorp 6	Carlie, Lennart. 1995	Halland, Snöstorp 19:995, 19:197. Uppdragsverksamheten Halmstad, Stiftelsen Hallands Läns museer.
Snöstorp 71, 94	Nilsson, Lena	Osteologisk rapport. Brända ben från bronsåldersgravar och andra anläggningar i Brogård, Snöstorps sn, Halland.
Snöstorp 91	FMIS	FMIS
Stafsinge 20	FMIS	FMIS
Stafsinge 21:1	Kadefors, Ola & Nilsson, Mats, 2018	Väst om Stommakulle. Arkeologisk rapport från sifelsen hallands läns museer 2018:1
Stafsinge 23	Artelius, Tore. 1993	Stensättning i klapperstensfält. UV väst internrapport 1993:8
Stafsinge 46	Lundborg, Lennart. 1968	Flatmarksgrav från yngre bronsålder påträffad vis skogstorp 1:11. Stafsingens socken. Halland 1968
Stafsinge 6	FMIS	FMIS
Stråvalla 20	FMIS	FMIS
Stråvalla 23	FMIS	FMIS
Stråvalla 8	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Svarträ 62	FMIS	FMIS
Södra Unnaryd 122	Carlie, Lennart. 2009	I Gudruns fotspår - arkeologiska efterundersökningar pga stormens framfart. Kulturmiljö Halland 2009

REFERENSLISTA, FORTSÄTTNING FRÅN FÖREGÅENDE SIDA.

FORNLÄMNING	FÖRFATTARE	VERK
Södra Unnaryd 129	Carlie, Anne. 2000	Ett röse med vita stenar vid Tiraholm väster om Bolmen. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2000:2
Södra Unnaryd 129	Palmgren, L.F. 1879	Fornlemningar i Finveden (Småland) på Svenska Fornminnesföreningens bekostnad undersökta år 1875
Södra Unnaryd 130	Palmgren, L.F. 1879	Fornlemningar i Finveden (Småland) på Svenska Fornminnesföreningens bekostnad undersökta år 1875
Södra Unnaryd 58	Carlie, Lennart. 2005	Bredjarör - ett gravfält där järnåldersdösarna skiftat skepnad.
Söndrum 106	Mattsson, Linn. 2010	Planområde Trottagberg (Albinsro). Arkeologisk förundersökning 2010
Söndrum 108	Mattsson, Linn. 2010	Planområde Trottagberg (Albinsro). Arkeologisk förundersökning 2010
Söndrum 11	Petersen, Björn. 1970	Halland, Söndrum socken, Bäckagård 1:1, nr 11, raä. 1967
Söndrum 12	Petersen, Björn. 1968	Halland, Söndrum socken, Bäckagård 1:1, nr 12, raä. 1967
Söndrum 18	FMIS	FMIS
Söndrum 5	Wranning, Per. 2012	Stegelhögen - vendel- och vikingatida gravar. Arkeologisk rapport från Hallands Länsmuseum 2012:8
Söndrum 55	Lundborg, Lennart. 1971	Angående undersökning av flatmarksgrav vid östra Frösakull, Söndrum sn, Halland. Brev till Riksantikvarieämbetet.
Söndrum 8	Karlgrén, Bengt. 1970	Halland, Söndrum sn, Bäckagård 6:20. Hög 8:1 och 8:2 raä. 1967. Brev till riksantikvarieämbetet.
Tjärby 167	Ängeby, Gisela. 2008	Bronsåldersgravar vid Tjärby i Grimeton. UV väst rapport 2008:15
Tjärby 18	FMIS	FMIS
Tjärby 28	FMIS	FMIS
Tjärby 37	Lundborg Lennart. 1972	Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra halland. Höks, Tönnersjö och Halmstads härades under åren 1854-1970.
Tjärby 68	Wranning, Per. 2010	Tjärby Norra. Arkeologisk rapport från Hallands Läns museer 2009:6
Tjärby 78	Tegnstedt, Stina. 2015.	Boplats och stensättning med milsvid utsikt i Elestorp. Arkeologisk rapport Hallands Länsmuseum 2015:6
Träslöv 28	Svanberg, Fredrik. 2003	Death rituals in south-east scandinavia AD 800-1000. vol 2
Trönninge 9	Lundborg, Lennart. 1966	Klapperstensgravfältet vid Påarp, Trönninge socken. Halland 1966.
Tvååker 200	Nordin, Petra, 2008	Folkvandringstida gravar på Kyrkerörsängen. RAÄ uv väst rapport 2008:11
Tvååker 201	Nordin, Petra, 2008	Folkvandringstida gravar på Kyrkerörsängen. RAÄ uv väst rapport 2008:11
Tvååker 30	Hallbert, Louise. 1960	Ha Tvååker socken, Tvååker 11:2, Orsegården. Bautastensgravfält 1959. Brev till Riksantikvarieämbetet från Lunds universitets historiska museum.
Tvååker 32	FMIS	FMIS
Tölö 212	Artelius, Tore & Nordin, Petra. 2007	Stavkyrka, gravar och skeppssättning
Tölö 220	FMIS	FMIS
Tölö 6	FMIS	FMIS
Ullared 6	FMIS	FMIS
Vallda 103	FMIS	FMIS
Vallda 104	FMIS	FMIS
Vallda 311(3)	FMIS	FMIS
Vallda 334	Ängeby, Gisela, 2014	Gravar utan ben, stenkliätt berg och en hägnadssträng. RAÄ UV rapport 2014:81

FORNLÄMNING	FÖRFATTARE	VERK
Vallda 40	Ryberg, Eva. 1997	Resta stenar uti socknen stod. Arkeologiska resultat U Väst rapport 1997:19
Vapnö 4	Lundborg, Lennart, 1968	Halland, Vapnö sn, Hög 5, 1968. Brev till Riksantikvarieämbetet.
Vapnö 5	Lundborg, Lennart. 1972	Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra halland. Höks, Tönnersjö och Halmstads härades under åren 1854-1970.
varberg 16	Gerdin, Anna-Lena & Streiffert, Jörgen. 1996	Undersökningar vid skålgropsförekomster samt en skärvestenshög. Uv väst rapport 1996:21
Varberg 23	Sandklef, Alberg. 1963	Varbergs historia
Veddige 12	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Veddige 258	FMIS	FMIS
Veddige 312	Nordqvist, Bengt. 2017	Boplatslämningar, senpaleolitikum, mesolitikum och mellanneolitikum. Rapport 2017:80
Veddige 312	Nordqvist, Bengt. 2017.	Boplatslämningar senpaleolitikum, mesolitikum och mellanneolitikum. Rapport 2017:80 Arkeologisk undersökning
Veddige 320	Johansson, Glenn, Westergaard, Bengt, Artelius, Tore & Nieminen, Johannes. 2011	Boplatser och gravar vid Viskan i Veddige. RAÄ UV rapport 2011:26
Veddige 88	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Veddige 90	FMIS	FMIS
Veinge 334	Svensson, Magnus. 2008	Nolshögen . Boplat, samlingsplats och gravplats. Arkeologisk rapport från Hallands Länsmuseum 2008:3
Vessige 135	FMIS	FMIS
Vessige 25	Lundborg, Lennart, 1961, Thålin, Lena, 1967, Johnsson, Karin 1971.	flera rapporter/brev till Riksantikvarieämbetet. Samtliga gäller Vessige sn, Sörby 1:5.
Vessige 28	FMIS	FMIS
Vessige 74	Johansson, Nils. 1994.	En stensättning i Vessige sn. Arkeologiska resultat UV Väst 1994:27.
Vessige 88	FMIS	FMIS
Vinberg 110	FMIS	FMIS
Vinberg 141	Wranning, Per. 2015.	Tjärby - lokala sedvänjor och långväga kontakter.
Vinberg 25	FMIS	FMIS
Vinberg 30	Artelius, Tore. 1996	Sannagård - bosättningsområde och gravplats i halländsk brons- och järnålder. Arkeologiska resultat, UV Väst 1996:23
Våxtorp 55	FMIS	FMIS
Våxtorp 75	Nicklasson, Pável, 1999	Ett sönderplöjt gravfält vid Menlösa i Våxtorp socken. Arkeologisk rapport från Hallands Länsmuseum 1999:4
värö 109	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Värö 179	FMIS	FMIS
Värö 183	Särllvik, Ingegerd. 1975	RAÄ rapport 1975 B47. Arkeologiska undersökningar 1968, 69 och 70. Fornlämning 23-28 och 183. Rösen och stensättningar, boplatstrester, bronsålder.
Värö 195	FMIS	FMIS
Värö 23	Särllvik, Ingegerd. 1975	RAÄ rapport 1975 B47. Arkeologiska undersökningar 1968, 69 och 70. Fornlämning 23-28 och 183. Rösen och stensättningar, boplatstrester, bronsålder.
Värö 24	Särllvik, Ingegerd. 1975	RAÄ rapport 1975 B47. Arkeologiska undersökningar 1968, 69 och 70. Fornlämning 23-28 och 183. Rösen och stensättningar, boplatstrester, bronsålder.

FORNLÄMNING	FÖRFATTARE	VERK
Värö 25	Särllvik, Ingegerd. 1975	RAÄ rapport 1975 B47. Arkeologiska undersökningar 1968, 69 och 70. Fornlämning 23-28 och 183. Rösen och stensättningar, boplatstester, bronsålder.
Värö 26	Särllvik, Ingegerd. 1975	RAÄ rapport 1975 B47. Arkeologiska undersökningar 1968, 69 och 70. Fornlämning 23-28 och 183. Rösen och stensättningar, boplatstester, bronsålder.
Värö 27	Särllvik, Ingegerd. 1975	RAÄ rapport 1975 B47. Arkeologiska undersökningar 1968, 69 och 70. Fornlämning 23-28 och 183. Rösen och stensättningar, boplatstester, bronsålder.
Värö 28	Särllvik, Ingegerd. 1975	RAÄ rapport 1975 B47. Arkeologiska undersökningar 1968, 69 och 70. Fornlämning 23-28 och 183. Rösen och stensättningar, boplatstester, bronsålder.
Värö 323	Ängeby, Gisela & Artelius, Tore. 1998.	Bronsåldersbegravningar - om gravarna vid Stum och "Kungahögen" i värö. UV Väst 1998:15
Värö 48	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Ysby 10	FMIS	FMIS
Ysby 37	Augustsson, Karin. 1976.	Halland, Ysby sn, Hov 2:44-45. Brev till Riksantikvarieämbetet.
Ysby 86	FMIS	FMIS
Årstad 11:4	Lagergren. 1899	Årstad no 3 Blixtorp. Brev.
Årstad 120	FMIS	FMIS
Årstad 163	Carlje, Lennart. 1999	En urnegrav från bronsålder. Antikvarisk kontroll
Årstad 163	Lundqvist, Lars. 2008	Rika gravar - vanlig boplat. Arkeologisk rapport hallands läns museer 2008:1
Årstad 3	Streiffert, Jörgen & Strömberg, Bo. 1998	Gravar och boplatlämningar vid Sannarp. Arkeologiska resultat UV väst rapport 1998:8
Årstad 56:2	Artelius, Tore. 1990	Flatmarksgrav eller grav under flat mark. RAÄ & SHM
Årstad 70	Petersen, Björn 1969	Halland, årstad sn, Heberg. Brev till riksantikvarieämbetet.
Årstad 88	Petersen, Björn 1969	Halland, Årstad sn, Heberg. Brev till Riksantikvarieämbetet.
Årstad 96	Carlje, Lennart. 2009	I Gudruns fotspår - arkeologiska efterundersökningar pga stormens framfart. Kulturmiljö Halland 2009
Ås 160	Wranning, Per. 2015.	Tjärby - lokala sedvänjor och långväga kontakter.
Ås 196	Streiffert, Jörgen. 2017.	Gravlämningar vid Derome industriområde. Rapport 2017:59 Arkeologisk undersökning
Ås 27	Anna-Lena Gerdin 1994	Gravfältet vid Ås by - ett kungalev i Halland. Arkeologiska resultat UV väst 1994:43
Ås 29	Augustsson, Karin. 1976.	Halland. Ås sn, RAÄ 29, "Gävehögen". Brev till riksantikvarien.
Ås 73	Särllvik, Ingegerd. 1975	Arkeologisk undersökning 1973. Fornlämning 73, ensamliggande stensättning. Årnäs, Ås. RAÄ rapport 1975 B32
Älvsåker 34	FMIS	FMIS
Ölmevalla 50	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Ölmevalla 60	Furingsten, Agne et al 1984	Från flintverkstad till processindustri.
Övraby 1	Lundborg, Lennart. 1972	Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra halland. Höks, Tönnersjö och Halmstads härades under åren 1854-1970.
Övraby 5	Tegnstam, Åsa. 1972	Halland, Övraby sn, hög 5. 1972. Brev till riksantikvarieämbetet.
Övraby 83	Carlje, Lennart. 2011	En stensättning och boplatlämningar vid Vrangelsro. Arkeologiska rapporter från Hallands Läns-museer 2011:9
Övraby 84	Carlje, Lennart 2012	En ensam stensättning vid Vrangelsro. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2012:1
Övraby 87	Ängeby, Gisela & Lindman, Gundela. 2017	De synliga skeppsgravarna vid Vrangelsro. Rapport 2017:141. Arkeologisk undersökning

Utskrift 19 innehåller artiklar där de gemensamma nämnarna är döden och gravar samt människors relation till desamma. Vi tar del av arkeologiska material som författaren varit med och undersökt men även sådant som plockats fram ur arkivens mörker. Här finns fynd som kommit till kulturarvsförvaltningens kännedom tack vare uppmärksamma amatörers skarpa ögon.

I boken möter vi en person vars kvarlevor delats upp för att sedan begravas i helt olika delar av ett monument samt en märklig gravurna med kvarlevor från tre människor som aldrig träffades i livet men som delar döden. En vikingatida ryttagrav avhandlas dessutom bland mycket annat.

Boken avslutas med en lista över nästan alla arkeologiskt undersökta gravplatser i Halland.

Leif Häggström är fil. Dr. i arkeologi och uppvuxen i Halland. Han har arbetat vid Kulturmiljö Halland och Stiftelsen Hallands Läns museer sedan 2008. Leif har skrivit långt över 100 artiklar, rapporter och böcker om arkeologi, inte minst om halländska förhållanden. Hans senaste bok var "Djur, vatten och ägande" från 2014.

ISBN 91-85720-70-4
ISSN 1102-7290